Scientific Journal

VIRTUS

#53, April, 2021
published since 2014

2021

ISSN 2410-4388 (Print)
ISSN 2415-3133 (Online)

Scientific Journal **Virtus**
Issue # 53, April, 2021
Published since 2014

Recommended for publication by the Council of NGO "Sobornist" (the proceedings No.8, April 28, 2021).

Founder: Scientific public organization "Sobornist" (Ukraine).

Publisher: Center of Modern Pedagogy "Learning Without Borders" (Canada).

Partners:

- Volodymyr Dahl East-Ukrainian National University (Ukraine);
- Lugansk Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education (Ukraine);
- Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine);
- SE «Lugansk State Medical University» (Ukraine);
- Consortium for Enhancement of Ukrainian Management Education (Ukraine);
- Baku Islamic University (Azerbaijan);
- University of Zielona Góra (Poland);
- Center of Modern Pedagogy "Learning Without Borders" (Canada).

Virtus: Scientific Journal / Editor-in-Chief M.A. Zhurba – April # 53, 2021. – 120 p.

Editor-in-Chief:

Zhurba M.A., *Ph.D., professor, Head of the scientific public organization "Sobornist" (Ukraine).*

Deputy Editor-in-Chief:

Kuzmichenko I.O., *Ph.D., associate professor, Head of the Department of Humanities of SE «Lugansk State Medical University» (Ukraine);*

Talishinski E.B., *Ph.D., associate professor, Head of the Department of Public Disciplines of the Baku Islamic University (Azerbaijan);*

Starichenko E.V., *Head of Analytical Department of the scientific public organization "Sobornist" (Ukraine).*

Mainhandling Editor:

Kravchenko Yu.V., *Manager on international cooperation of the scientific public organization "Sobornist" (Ukraine).*

Journal Indexing:

✓ **Google Scholar** *is a freely accessible web search engine that indexes the full text or metadata of scholarly literature across an array of publishing formats and disciplines. The Google Scholar index includes most peer-reviewed online academic journals and books, conference papers, theses and dissertations, preprints, abstracts, technical reports, and other scholarly literature, including court opinions and patents.*

✓ **Scientific Indexing Services (SIS) (USA)** *is academic database which provides evaluation of prestigiousness of journals. The evaluation is carried out by considering the factors like paper originality, citation, editorial quality, and regularity & international presence.*

✓ **Citefactor (USA)** *is a service that provides access to quality controlled Open Access Journals. The Directory indexing of journal aims to be comprehensive and cover all open access scientific and scholarly journals that use an appropriate quality control system, and it will not be limited to particular languages or subject areas.*

✓ **ResearchBib** *is open access with high standard indexing database for researchers and publishers. Research Bible may freely index journals, research papers, call for papers, research position.*

✓ **Scientific Journal Impact Factor (SJIFactor)** *is an international, recognized platform for promoting scientific achievements, as well as supporting publishers and scientific communities interested in state-of-the art research activities in innovation and applied science areas.*

Journal «Virtus» has been positively evaluated in the SJIF Journal Master List evaluation process. **SJIFactor = 5,883.**

✓ **Directory of Research Journal Indexing (DRJI)** *is to increase the visibility and ease of use of open access scientific and scholarly journals thereby promoting their increased usage and impact. DRJI supply champion has access to global-renowned content in all discipline areas including magazine and journal articles. DRJI advocate, educate, and provide the central resource for indexing.*

✓ **International Innovative Journal Impact Factor (IIJIF)** – *academic database was organized with the aim of creating an open platform for scientific research around the world. IIJIF provides the necessary communication of scholars, editors, publishers and conference organizers, through its exclusive services: provides indexing of scientific journals (calculates the impact factor), forms a list of national/international conferences and journals.*

✓ **InfoBase Index** *is a comprehensive, multipurpose database covering scholarly literature from all over the world. InfoBase Index holds indexed records from active, authoritative journals. Most of the journal titles are peer-reviewed, with new journal titles being added to the collection regularly.* **IBI Factor** *for the journal 'Virtus' is* **2.5**.

Certificate of Mass Media Registration:
КВ № 21060-10860P from 24.11.2014 p.
Journal Editorial Staff Contact Information.
e-mail: virtustoday@gmail.com
website: http://virtus.conference-ukraine.com.ua

© Authors of the Articles, 2021.
© Scientific Journal «Virtus», 2021.

Editorial Board:

Aliyeva S.I., *Ph.D., professor, Institute of History National Academy of Sciences of Azerbaijan (Azerbaijan).*

Aliyeva S.N., *Ph.D., associate professor, Baku State University (Azerbaijan).*

Aliyeva Y.N., *Ph.D., associate professor, Baku State University (Azerbaijan).*

Aliyev M.N., *Ph.D., professor, Baku State University (Azerbaijan).*

Arslan C.H., *Ph.D., professor, Necmettin Erbakan University (Turkey).*

Bohonkova J.A., *Ph.D., professor, Volodymyr Dahl East-Ukrainian National University (Ukraine).*

Chyzhova O.M., *Ph.D., professor, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine).*

Ciftci S.S., *Ph.D., associate professor, Necmettin Erbakan University (Turkey).*

De Serio B., *Ph.D., professor, University of Foggia President of AIM (Italy).*

Dombi-Fáy A., *prof. dr., CSc, PhD, dr. hab., Professor of Pedagogy, Faculty of Education Hungary, Szeged University "Juhász GYula" (Hungary).*

Drachuk O.P., *Ph.D., associate professor, National Pirogov Memorial Medical University, Vinnytsya (Ukraine).*

Fóris-Ferenczi R., *Ph.D., associate professor, Docent, Vice-dean, Faculty of Psychology and Educational Sciences, Department of Applied Psychology of the Babeş-Bolyai University (Romania).*

Hamarta E.S., *Ph.D., professor, Necmettin Erbakan University (Turkey).*

Jovanovic P., *Ph.D., professor, University of the town of Nish (Serbia).*

Kalko I.V., *Ph.D., associate professor, Luhansk Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education (Ukraine).*

Karabacak N.N., *Ph.D., associate professor, Recep Tayyip Erdogan University (Turkey).*

Karlovitz Já.T., *Ph.D., associate professor, Óbuda University (Hungary).*

Kasyanova O.V., *Ph.D., associate professor, Luhansk Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education (Ukraine).*

Kasyanova V.A., *Ph.D., associate professor, Institute of Chemical Technologies Volodymyr Dahl East-Ukrainian National University (Ukraine).*

Komarevtseva I.A., *Ph.D., professor, SE «Lugansk State Medical University» (Ukraine).*

Korotkova E.A., *Ph.D., associate professor, Luhansk Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education (Ukraine).*

Kravchuk O.O., *Ph.D., professor, Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute (Ukraine).*

Mennell S., *Ph.D., professor, University College Dublin (Ireland).*

Mihailovic S., *Ph.D., professor, Institute of Serbian Culture Pristina-Leposavic (Serbia).*

Moskalyova L.Yu., *Ph.D., professor Melitopol Bogdan Khmelnitsky State University (Ukraine).*

Okulicz-Kozaryn W., *dr.hab., MBA, Member of the International Scientific Association of Economists and Jurists "Consilium" (Switzerland).*

Pagava O.V., *Ph.D., associate professor, Luhansk Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education (Ukraine).*

Parlar Ali, *PhD in Pharmacology, Assistant Professor, Medical Faculty, Department of Pharmacology, Adiyaman University (Turkey).*

Pashayeva A.N., *Ph.D., senior researcher at the Philosophy Institute of NA of AR, Baku (Azerbaijan).*

Polishchuk O.P., *Ph.D., professor, Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine).*

Polovyi M.A., *Ph.D. in History, D.Sc. in Political Science, professor, Vasyl' Stus Donetsk National University (Ukraine).*

Potapenko E.V., *Ph.D., professor, Volodymyr Dahl East Ukrainian National University (Ukraine).*

Sapenko R., *Ph.D., professor, Zielonogorski University (Poland).*

Semaniuk V.Z., *D.Sc., Associate Professor, West Ukrainian National University (Ukraine).*

Shpak D.O., *Ph.D., associate professor, Mykolajiv branch of Kiev National University Culture and Arts (Ukraine).*

Radchenko O.V., *Ph.D., professor, Pomeranian Academy in Slupsk (Poland).*

Rohit Kumar Verma, *B.com.LL.b, Poet & Researcher, Writer, Institute of Law Jiwaji Univeristy (India).*

Shchudlo S., *Ph.D., professor, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Ukraine).*

Stoffa Ján, *prof. Ing., DrSc., emeritus professor, Palacký University in Olomouc (Czech Republik).*

Stoffová V., *prof. Ing., CSc., Ph.D., Department of Mathematics and Informatics, Faculty of Education, Trnava university in Trnava (Slovakia).*

Svintsitska O.I., *Ph.D., associate professor, Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine).*

Szamosközi I., *dr., professor, the Faculty of Psychology and Educational Sciences, Department of Applied Psychology of the Babeş-Bolyai University (Romania).*

Takács M., *prof., dr., Ph.D., professor, Hungarian Language Teacher training Faculty, University of Novi Sad, Subotica (Serbia).*

Torgyik Ju., *Ph.D., professor, Kodolányi János College (Hungary).*

Tsyurupa M.V., *Ph.D., professor, National University of Defense of Ukraine (Ukraine).*

Ustymenko-Kosorich O.A., *Ph.D., professor, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University (Ukraine).*

Vveinhardt J., *Ph.D., professor, Vytautas Magnus University, Lithuanian Sports University (Lithuania).*

Yeremenko A.M., *Ph.D., professor, Volodymyr Dahl East-Ukrainian National University (Ukraine).*

Yildirim İ., *Prof. Dr., Pamukkale University Çal Vocational High School (Turkey).*

Zhurba A.M., *Ph.D., associate professor of International Academy of Personnel Management (Ukraine).*

Zavatskaya N.Yev., *Ph.D., professor, Volodymyr Dahl East-Ukrainian National University (Ukraine).*

The authors of materials are responsible for plagiarism, accuracy of the represented facts, quotes, figures and surnames. Editorial staff reserves the right for insignificant editing and reduction and also literary revision of the articles (with preservation of the main conclusions and style of the author). The editorial board of the journal may not share world outlook of the authors.

CONTENT

PHILOSOPHY

Kalach D.M.
MADNESS IN ANTIQUITY:
AN ETHICAL AND PHILOSOPHICAL ANALYSIS 10

Kyrylyuk O.S.
HOW MANY TYPES OF CAUSES
DID ARISTOTLE DESCRIBE IN HIS METAPHYSICS? 13

Prokopovych L.V., Krupenov H.S.
"THE DEVIL IS NOT SO TERRIBLE
AS HE IS PAINTED": INTERPRETATION
OF THE PROVERB IN THE CONTEXT
OF SOCIOCULTURAL COMMUNICATIONS 20

Tsoorupa M.V.
«HOMO PACIS» AND «HOMO WARRIOR»:
EXISTENCE IN THE SITUATIN OF THE
WAR AND THE STATE OF PEACE 23

PEDAGOGY

Batrun I.V.
COSSACK SYSTEM OF ETHNIC
EDUCATION AS A COMPONENT
OF NATIONAL-PATRIOTIC EDUCATION 27

Vergun T.I., Smytska T.V.
THE MODEL FOR THE ORGANIZATION
OF SELF-WORK BASED ON THE
COMBINATION OF DISTANCE LEARNING
AND THE METHOD OF PROJECTS IN THE
PROCESS OF THE STUDENTS LANGUAGE
LEARNING OF THE TECHNICAL INSTITUTIONS
OF HIGHER EDUCATION 31

Kupina I.O., Shyshenko V.O.
PROBLEMS OF INCLUSION IN THE
MODERN EDUCATIONAL SPACE 36

Slukhenska R.V., Narodova M.I.
CREATIVE SELF-DEVELOPMENT
OF FUTURE DOCTORS 39

Sobchenko T.M.
SPECIFICITY OF BLENDED LEARNING
OF FUTURE TEACHERS-PHILOLOGISTS
IN HIGHER PEDAGOGICAL EDUCATION INSTITUTIONS 43

Ter-Ovanesian V.G.
DISTANCE EDUCATIONAL TECHNOLOGIES
AS A MEANS OF THE ORGANIZING
EDUCATIONAL WORK IN ORDER TO FORM
THE STUDENTS COLLOCATION COMPETENCE
IN THE PROCESS OF LEARNING ENGLISH
SCIENTIFIC LANGUAGE 46

Shmyr M.F.
THEORETICAL AND METHODOLOGICAL
FUNDAMENTALS OF IMPLEMENTATION
OF ACTIVITY APPROACH IN THE PROCESS
OF TRAINING OF A FOREIGN LANGUAGE TEACHER 50

PHILOLOGY

Drozd O.V.
SACRED LYRICAL GENRES
OF LINA KOSTENKO 59

Melenchuk O.V.
PUBLIC SPEECHES BY BUKOVYNIAN
ACTIVISTS OF THE LATE XIX – EARLY XX CENTURY
ON THE OCCASION OF ANNIVERSARY
OF T. SHEVCHENKO'S MEMORY:
PROBLEMS AND MEANS OF CREATION 63

Prybluda L.M.
TYPOLOGICAL SIGNS OF METONYMIC
TRANSFERS IN THE LANGUAGE OF WRITERS-
POSTMODERNISTS 68

Sobetskaya N.V.
MASCULINITY AND FEMINITY
MANIFESTATION IN LINGUISTICS 71

HISTORY

Doiar L.V.
POST-WAR RECONSTRUCTION
OF UKRAINIAN AGRICULTURE
(BASED ON PERIODICALS
OF THE USSR 1945–1950) 75

Muravskyy O.V.
KHRUSHCHEV N.S. AGRARIAN POLICY:
PROJECTS, PROGRAMS, RESULTS 81

Pospielov A.S.
BASIC METHODOLOGICAL CONCEPTS
OF RESEARCHING INTERSTATE MILITARY
CONFLICTS 1945–2003: STRUCTURAL
AND SCHEMATIC ANALYSIS 85

Shevchenko V.M.
YEVHEN KUSHNARYOV –
LEADER OF THE KHARKIV
ORGANIZATION OF THE DEMOCRATIC
PLATFORM IN THE CPSU 90

Shyp N.A.
UKRAINIAN PATRIOT AND SOCIAL
DEMOCRATIC SERHIY PODOLYNSKY (1850–1891) 93

POLITOLOGY

Liashchenko I.A.
JASON BRENNAN: DEMOCRACY CHALLENGES 102

Redkina G.M.
NATIONAL CONSCIOUSNESS
OF YOUTH IN UKRAINIAN SOCIETY 106

Chizhova O.M.
INTENSIFICATION OF POLITICAL
PRAGMATISM IN UKRAINE
AT THE PRESENT STAGE OF
ITS DEMOCRATIC DEVELOPMENT 110

STATE ADMINISTRATION AND LAW. ECONOMICS

Bezkorovayna N.M.
FOREIGN EXPERIENCE OF
PROFESSIONALIZATION OF
PUBLIC PROCUREMENT 113

Savchuk L.M.
THE GENERAL CHARACTERISTICS
OF MANAGEMENT 116

ЗМІСТ

ФІЛОСОФІЯ

Калач Д.М.
БОЖЕВІЛЛЯ В АНТИЧНОСТІ:
ЕТИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ 10

Кирилюк О.С.
СКІЛЬКИ ВИДІВ ПРИЧИН
НАЛІЧУВАВ АРИСТОТЕЛЬ?..... 13

Прокопович Л.В., Крупеньов Г.С.
«НЕ ТАКИЙ СТРАШНИЙ ЧОРТ,
ЯК ЙОГО МАЛЮЮТЬ»: ІНТЕРПРЕТАЦІЇ
ПРИСЛІВ'Я В КОНТЕКСТІ
СОЦІОКУЛЬТУРНИХ КОМУНІКАЦІЙ..... 20

Цюрупа М.В.
«HOMO PACIS» ТА
«ЛЮДИНА ВОЮЮЧА»: ЕКЗИСТЕНЦІЯ
У СИТУАЦІЇ ВІЙНИ ТА СТАНУ МИРУ..... 23

ПЕДАГОГІКА

Батрун І.В.
КОЗАЦЬКА СИСТЕМА ЕТНОВИХОВАННЯ
ЯК СКЛАДНИК НАЦІОНАЛЬНО-
ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ 27

Вергун Т.І., Смицька Т.В.
МОДЕЛЬ ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ
РОБОТИ НА ОСНОВІ ПОЄДНАННЯ
ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ
ТА МЕТОДУ ПРОЄКТІВ В ПРОЦЕСІ
МОВНОЇ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ
ТЕХНІЧНИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ..... 31

Купіна І.О., Шишенко В.О.
ПРОБЛЕМИ ІНКЛЮЗІЇ В СУЧАСНОМУ
ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ 36

Слухенська Р.В., Народова М.І.
ТВОРЧИЙ САМОРОЗВИТОК
МАЙБУТНЬИХ ЛІКАРІВ..... 39

Собченко Т.М.
СПЕЦИФІКА ЗДІЙСНЕННЯ ЗМІШАНОГО
НАВЧАННЯ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ-
ФІЛОЛОГІВ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ
ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ 43

Тер-Ованес`ян В.Г.
ДИСТАНЦІЙНІ ОСВІТНІ ТЕХНОЛОГІЇ
ЯК ЗАСІБ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОЇ
РОБОТИ З МЕТОЮ ФОРМУВАННЯ
КОЛОКАЦІЙНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ У СТУДЕНТІВ
В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ 46

Шмир М.Ф.
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ
ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНІСНОГО
ПІДХОДУ В ПРОЦЕСІ ПІДГОТОВКИ
ВЧИТЕЛЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ 50

ФІЛОЛОГІЯ

Дрозд О.В.
САКРАЛЬНІ ЖАНРИ ЛІРИКИ
ЛІНИ КОСТЕНКО..... 59

Меленчук О.В.
ПУБЛІЧНІ ВИСТУПИ БУКОВИНСЬКИХ
ДІЯЧІВ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ
З НАГОДИ РОКОВИН ПАМ'ЯТІ Т. ШЕВЧЕНКА:
ПРОБЛЕМАТИКА І ЗАСОБИ ТВОРЕННЯ..... 63

Приблуда Л.М.
ТИПОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ МЕТОНІМІЧНИХ
ПЕРЕНЕСЕНЬ У МОВОСВІТІ
ПИСЬМЕННИКІВ-ПОСТМОДЕРНІСТІВ 68

Собецкая Н.В.
ПРИЗНАКИ МАСКУЛИННОСТИ
И ФЕМИННОСТИ В ЛИНГВИСТИКЕ 71

ІСТОРІЯ

Дояр Л.В.
ПОВОЄННА ВІДБУДОВА СІЛЬСЬКОГО
ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ
ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ УРСР 1945–1950 РР.)..... 75

Муравський О.В.
АГРАРНА ПОЛІТИКА М.С. ХРУЩОВА:
ПРОЕКТИ, ПРОГРАМИ, РЕЗУЛЬТАТИ 81

Поспєлов А.С.
ОСНОВНІ МЕТОДОЛОГІЧНІ
КОНЦЕПЦІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ
МІЖДЕРЖАВНИХ ВОЄННИХ
КОНФЛІКТІВ 1945–2003 РР.:
СТРУКТУРНО-СХЕМАТИЧНИЙ АНАЛІЗ 85

Шевченко В.М.
ЄВГЕН КУШНАРЬОВ –
ЛІДЕР ХАРКІВСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ
ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПЛАТФОРМИ У КПРС 90

Шип Н.А.
УКРАЇНСЬКИЙ ПАТРІОТ
І СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТ СЕРГІЙ
ПОДОЛИНСЬКИЙ (1850–1891) 93

ПОЛІТОЛОГІЯ

Лященко І.А.
ДЖЕЙСОН БРЕННАН ПРО ВИКЛИКИ,
ЩО ПОСТАЮТЬ ПЕРЕД ДЕМОКРАТІЄЮ 102

Редькіна Г.М.
НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМОСТЬ
МОЛОДІ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ 106

Чижова О.М.
АКТИВІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОГО
ПРАГМАТИЗМУ В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ
ЕТАПІ ЇЇ ДЕМОКРАТИЧНОГО РОЗВИТКУ 110

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВО. ЕКОНОМІКА

Безкоровайна Н.М.
ІНОЗЕМНИЙ ДОСВІД ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ
СФЕРИ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ 113

Савчук Л.М.
МАРКЕТИНГ ПЕРСОНАЛУ:
ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА 116

Preface

Dear colleagues! We have prepared the following 53th issue of our journal. In this issue we propose you 25 research papers which were represented by the authors from various fields. We hope you will be interested in them.

The founder of the journal is a scientific public organization “Sobornist”. Our aim is the promotion of science, education and culture to enrich the world-wide spiritual potential and the revival of the society moral foundations and consolidation of the scientific community for the implementation of joint scientific projects, preparation of textbooks, monographs, training manuals, development and improvement of educational multimedia and online courses on actual problems of modern science.

One of our main projects is conduction of the annual international scientific and practical conferences: “Labyrinth of Reality”, “Religion, religiosity, philosophy and the Humanities in the Modern Information Space: National and International Aspects”, “Human Virtual: New Horizons, "Topical Issues, Problems and Prospects of Development of Humanitarian Knowledge in Modern Information Space: National and International Aspects". About 4,400 scientists and researchers took part in the work of these conferences.

We are constantly working on development and popularization of our journal, and it gives us the opportunity to get into prestigious international scientometric databases.

In April 2016 the contract on scientific cooperation and a joint edition of our journal with the Centre of Modern Pedagogy “Learning Without Borders” was signed. The cooperation of canadian and Ukrainian scientists and researchers has opened additional opportunities for the development of the scientific journal “Virtus”. This event promoted also the implementetation of joint projects,namely the development of author courses and seminars and trainers.

Since 2017 the journal will be published 10 times a year. We are encouraged that the editorial board is constantly updated with new scientists (experts) from different countries of the world. Today, the editorial board includes scientists from 15 countries: Azerbaijan, Hungary, Italy, Ireland, India, Canada, Lithuania, Poland, Romania, Serbia, Slovakia, Switzerland, Turkey, Czech Republic, Ukraine.

According to the decision of the journal editorial board, we print the e-mail addresses of the authors of the publications that enables the interested readers to contact them personally.

We pay special attention to the review of the submitted materials, which is a necessary prerequisite for modern editions. The peer review process consists of three stages:

I stage. Firstly the received publication is checked for compliance with technical requirements and assessed of its compliance to subject of the journal. Also, this stage involves checking articles for plagiarism, however, in accordance with the terms of publications, full responsibility for the borrowing of material and copyright violation lies on the author of the publication.

II stage. The manuscript goes through two types of review process – an open peer review and / or blind peer review. The first is an open peer review by the external reviewers is when both the reviewer and author are known to each other during the peer review process. Many scholars believe open peer review is the best way to stop plagiarism and encourage open, honest reviewing. The second is a blind peer review by the members of the editorial board of the journal for relevant areas: neither the authors nor the reviewers do not know each other.

III stage. The second review is carried out by the scientific organization “Sobornist”. After the completion of the whole review process and receiving the positive result, the journal is considered on editorial council of the scientific journal. Only after the decision of the editorial board about printing of the scientific journal Virtus it is passed to the publisher.

We address with the words of sincere gratitude to all who responded to our projects in this hard time who supported them by submitting materials, readiness for collaboration. Thank you for your help, useful advices, a wide response, interest in the declared range of problems! We hope that this experience will have continuation for more years and our new project – journal Virtus will be also productive.

Dear colleagues! We pay your attention that the edition of the journal is carried out on democratic principles and consequently each scientist has the right to express his opinion on various questions, sometimes sharp enough and debatable. Pay attention that sometimes the editorial board may not share the position on various questions expressed stated by the authors.

The editorial staff of the journal Virtus is ready for expansion of colloboration with Ukrainian and foreign partners and invite heads of higher educational establishments and their structural divisions, chairs, faculties for the common continuation of the started work.

Best regards,
Ph.D., professor, Editor-in-Chief
Scientific Journal «Virtus» **M. Zhurba**

Philosophy

УДК 1(091):616.89:255

Калач Д.М.,
доцент, к.філос.н., доцент кафедри філософії та суспільних наук,
Вінницький національний медичний університет ім. М.І. Пирогова, kala4d@ukr.net
Україна, м. Вінниця

БОЖЕВІЛЛЯ В АНТИЧНОСТІ: ЕТИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

У статті проаналізовано етико-філософський аспект божевілля в Античності. Досліджено природу божевілля; відмінність понять божевільний та психічно хворий; ставлення до епілепсії та гніву як до захворювань; місце психічно хворих в суспільстві та державі, відношення до них. У статті зазначено, що грецькі та римські філософи прагнули дати божевіллю теоретичне обгрунтування та знайти його причини, вказати на методи лікування. Осмислено філософський спосіб життя, як піклування про душу та тіло людини.

Ключові слова: *божевілля, філософія, лікар, медицина, епілепсія, душа, закон, психологія, захворювання, ідея, розум, етика.*

Постановка проблеми. У античній медицині не було психіатрів. Ці недуги були емоційними настроями та реакціями, що шкодять людському щастю, їх часто називали «хворобами душі». Починаючи з Демокріта та Сократа, філософи, аналогічно лікарям, які опікуються хворобами тіла, цікавилися ними. Підходи філософської терапії були різними, але вони були спрямованими на пізнання самого себе та світу.

Мета статті. Проаналізувати поняття божевілля в Античності. Визначити відмінність понять божевільний та психічно хворий. Осмислити розуміння античними філософами даної хвороби та пошуки методів лікування.

Виклад основного матеріалу. У стародавній медицині не існує терміну «психічна хвороба». Безумовно, декілька захворювань та видів хвороб, розпізнаних і описаних у стародавній медицині, включали помітні симптоми, що впливають на настрій, судження чи пам'ять.

Ідея філософії як терапії стає особливо помітною в елліністичній філософії. З трьох основних елліністичних шкіл стоїки прагнули «вселити в душу ідею життя, відповідно до природи», допомагаючи їй подолати свої егоцентричні емоційні затримки, спонукаючи шукати мету в космосі та ототожнюватись з космічною причиною, що керує всіма речами. Епікурейська терапія прагнула звільнити людей від необґрунтованих страхів, тривог щодо смерті та надприродного світу. Піррончські скептики закликали своїх прихильників відкинути зайві переконання та знайти душевний спокій, усвідомлюючи, що невизначеність є єдиною (відносно) певною річчю. Філософська терапія була призначена для людей, яких турбують турботи, страхи та невдоволення.

Платон розрізняє два типи божевілля: божевілля через хвороби та божевілля з інших причин, таких як агресивний характер. Платон пропонує систему законодавства з чіткою метою викорінення «хвороб душі» в ідеальній державі. Це означає не психічні розлади, а моральні вади та недоліки. Вся запропонована соціальна структура держави служить зміцненню психічного здоров'я його мешканців, роблячи їх розумними, самоконтрольованими та емоційно стабільними з самого народження. Тим не менше, через неминучу слабкість людської природи, має бути кримінальний кодекс, який передбачає відшкодування, за злочинні дії. Важливим питанням, що турбує філософа: як направити правопорушників до «порятунку душі» [8-9]? Тих, хто «божеволіє» через хвороби, виключають із спільноти спасенних душ. Їх слід тримати всередині будинків, надійно контролюючи членами родини. На відміну від інших громадян, вони не несуть відповідальності за правопорушення, які вони можуть вчинити і саме члени їх сімей платять штраф, якщо вони не виконують обов'язок охороняти їх. Держава активно прагне «врятувати душу», виправити характер усіх видів злочинців, вона залишає психічно хворих у спокої, оскільки залишає в спокої і безнадійно хворого. Проте їх не можна знищувати, бо вони хворі, а не злі [8-9].

Платон вперше подав щось подібне до аргументованої дискусії щодо правового становища психічно хворого. Стримування психічно хворих та їхнє перебування в домі, очевидно, була звичайною практикою в класичних Афінах. Але саме філософ Ксенофонт, сучасник Платона, припускає, що стримування психічно хворих може бути корисним. Слід чітко розмежовувати людей, які насправді божевільні та людей, які не знають (нерозумних), але піддаються освіті, міркуванням. Через багато століть, ми можемо побачити ефект, що просочений цими філософськими роздумами в римському праві: законодавство щодо психічно хворих було та залишається гуманним [8-9].

Платон розрізняє хвороби тіла та хвороби душі. Людська душа тристороння, складається з розуму, духу та апетиту. Дух є принципом агресивності, розум – честнот, тоді як апетит жадає задоволення від їжі, пиття та сексу. Відповідно, дані частини розташовані в голові, серці та печінці. Епілепсія описується як хвороба тіла, хоча вона вражає душу. Платон говорить про манію, яка є «хворобою душі», маючи на увазі щось зовсім інше,

ніж інвалідизуюча психічна хвороба. Різниця між тілесними та психічними розладами є неясною: Платон стверджує, що ніхто не злий через його власний вибір, але через «злий стан» тіла та через погану освіту. Платон хоче встановити, що всі ми є певною мірою психічно хворими, живемо в недосконалих та зіпсованих тілах, які чинять негативний вплив на наші душі, заважаючи нам виконувати нашу божественну місію – жити розумним життям [8-9].

Для Аристотеля психічно хворі є особливими, відхиленням від норм людської природи. В творах Аристотеля фактично немає обговорення психічних захворювань. Він усвідомлює, що є люди, які збентежені та божевільні, тимчасово чи постійно; ці люди дивно думають, відчувають і поводяться, але він припускає, що нам не потрібно приділяти їм надто багато уваги. Аристотель зазначає, що «хворі», подібно до маленьких дітей, висловлюють химерні ідеї, але жодна розсудлива людина не сприймає їх серйозно, не починає з ними сперечатися, оскільки вони не піддаються міркуванням. Деякі варварські народи живуть лише сприйняттям почуттів, не використовуючи своїх раціональних здібностей. Такі особи також можуть траплятися серед інших людей, які радіють тортурам та згвалтуванням. Подібні нелюдські стани можуть бути спричинені хворобами, такими як манія або епілепсія, що породжують ірраціональну поведінку, дивні страхи, випадки насильства та вбивств. Ці хвороби спричиняють випадкові відхилення, змушують їхніх жертв відступати до чогось низького та тваринного [4-5].

Цей різновид тваринності рідко зустрічається у греків. Аристотель стверджує, що деякі люди мають принципові та безповоротні дефекти у своїй раціональності. Функція природного раба – використовувати своє тіло. В спільних інтересах господаря та раба перший приймає рішення за вищим інтелектом, а другий виконує їх за нього. Господарі та раби, відзначаються з моменту народження, а природні раби, відповідають варварам. Дефектна раціональність обумовлена несприятливими кліматичними умовами їхніх регіонів. У філософа немає посилань на греків із порушеною раціональністю та жоден грек не повинен служити рабом, незалежно від того, як може розвиватися його інтелект протягом життєвого циклу. Що стосується догляду та контролю за психічно хворими в суспільстві, то в Аристотеля немає чітких пропозицій.

Аристотель коментує психофізіологічні темпераменти, що змушують людей поводитись незвично. Маніакальні люди характеризуються емоційною спонтанністю; вони можуть мати художній талант завдяки своїй здатності відчувати сильні почуття. Меланхоліки – надзвичайно чуйні та емоційні; їх особливий фізичний стан схиляє їх до поривистих і бурхливих рухів душі, їх навідують психічні образи, яскраві сни; вони вірять, що мають пророчі здібності; вони імпульсивні та непостійні; слідуючи своїм швидко мінливим враженням, піддаються фізичним задоволенням. Вони перебувають у постійному стані збудження, мало сплять, багато їдять, але при цьому залишаються струнками. Меланхоліки можуть виявляти винятковий талант, адже тоді вони розумово спритні, насторожені та чуйні, що робить їх великими поетами або державними діячами [4-5].

Стоїки проводили різницю між двома видами божевілля. В школі стоїків вважалося, що всі – божевільні. Ідея божевілля як спільної сукупності всього людства повертається до стоїчного погляду на чесноти та пороки. Згідно з стоїками, доброчесність – це стан вдосконаленої людської душі, тоді як пороки – це стан усіх нас, оскільки між чеснотою та пороками немає нічого. Твердження про те, що всі, крім мудреця, божевільні, мав на меті продемонструвати величезний розрив між нашим жалюгідним життям та немислимою сталістю мудреця: ми навряд чи знаємо, що робимо, враховуючи змішаність змінних вражень та нечітких ідей у наших душах, які тягнуть нас на всі боки, тоді як мудрець діє розумно, послідовно просуваючись своїм шляхом [1-10].

Стоїки наполягали на тому, що божевілля всього людства є справжнім божевіллям. Проте вони наголошували, що це не те саме, що божевілля від психічних захворювань. Як і Платон, Ціцерон та Сенека, підкреслюють, що правове становище психічно хворих відрізняється від становища тих, хто вважається божевільним в особливому стоїчному розумінні. Однак вони не дають рекомендацій, а посилаються на фактичну практику. Ціцерон зазначає, що божевільному забороняють розпоряжатися своїм майном. Це необхідно, оскільки таке божевілля тягне за собою «психічну сліпоту». Сенека зазначає, що виборче право та юрисдикція людей, яких вони називають «божевільними», виключає страждаючих від таких обов'язків, на відміну від іншого виду божевілля, що піддається лікуванню. Сенека припускає, що психічно хворі теж можуть скористатися філософськими порадами, навіть якщо вони не можуть вилікувати свій стан [10-11].

У стародавніх епікурейських та працях скептиків порівняно мало обговорень психічних захворювань. Часом згадують божевілля та психічні розлади, а проблема переконливих галюцинацій, досліджується в гносеологічних контекстах. Припускалося що так звані «хворі» краще та правдивіше розуміють реальність, ніж так звані «здорові». Епікурейці мали менший інтерес, ніж стоїки, робити різке розмежування між психічними захворюваннями та божевіллям нефілософського розум. Появу горя, тривоги, страху, марення, млявості, пияцтва, епілепсії, божевілля як доказ пасивності душі та розуму. Не знаходимо чіткого розмежування та пояснення, які з цих тілесних станів бентежать душу, а які є умовами самої душі. Важливо те, що всі вони вказують на однаковий висновок: у людській душі немає нічого неможливого, нічого, що не застраховано від хвороб. Це вказує на дві речі: по-перше, вона підтримує епікурейський світогляд, в якому все, включаючи людську душу, складається з атомів, які в певний момент обов'язково розійдуться, а по-друге, дає впевненість в потойбічному житті, немає «нас» після смерті [2-3].

Для античних філософів психічні захворювання були фізичними розладами голови, серця або мозку. Як правило, вони вимагали медикаментозного лікування (ліків). В цьому вони відрізнялися від «хвороб душі», оскільки їх можна було вилікувати за допомогою філософської терапії, в якій поступовий розвиток людини у напрямку до більшого просвітлення та самоконтролю

відігравав ключову роль. На думку античних філософів, поведінка та емоції (наприклад пияцтво, надмірне статевий потяг або напад гніву) може призвести до психічних захворювань. Філософи наголошували на необхідності піклуватися не лише про душу, а й про тіло, а філософський спосіб життя, що складається із поміркованості та емоційного контролю, міг захистити від психічних захворювань.

Деякі платоніки також вірили в невразливість душі або її раціональної здатності. Вони стверджують, що людська душа, особливо її раціональна частина, в основному не залежить від тіла. Проте вони визнають, що хвороби – можуть перешкодити душі виконувати свої функції. Таким чином, якщо на нас впливає меланхолія, ми тимчасово не можемо сприймати світ і мислити належним чином. Наша душа по суті не зазнає впливу – вона просто неактивна, або, можливо, навіть відсутня. Поява таких явищ, як психічні захворювання або пияцтво, виявляє справжню природу людської душі: вона завжди є «рабом» рівноваг та дисбалансів організму.

Висновки. Стародавні філософи описували психічні захворювання. Філософи розглядали психічні захворювання як фізичні розлади, що виникають у душі або її раціональній частині (голова, мозок або серце): ці порушення втручаються в функції душі, що призводить до відхилень у думках, сприйнятті світу та пізнанні самого себе. Контексти, в яких обговорювали психічні захворювання, були різними. Питання про галюцинації та марення виникло в епістемологічному контексті. Філософська психологія, взаємодія тіло – душа, фізична природа душі були типовими темами для виникнення дослідження психічних захворювань та божевілля.

Античні філософи вважали, що психічні захворювання не завжди можна вилікувати за допомогою ліків. «Хвороби душі» пояснювались як вирази загальнолюдських бажань і страхів, тоді як психічні хвороби часто мали дивні та фантастичні, або зовсім відверті тваринні елементи.

Література

1. Аврелій М. Наодинці з собою /Марк Аврелій// – Львів: Апріорі, 2018. – 184 с.

2. Адо П. Що таке антична філософія? / П'єр Адо// – Львів: Новий Акрополь, 2014. – 428 с.

3. Адо П. Покривало Ізіди. Нарис історії ідеї Природи / П'єр Адо// – Київ: Новий Акрополь, 2016. – 470 с.

4. Арістотель. Нікомахова етика /Αριστοτέλους. Ηθικα Νικομαχεια// – К.: Аквілон-Плюс, 2002. 480 с.

5. Арістотель. Політика / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка – К.: Основи, 2000. – 239 с.

6. Берд М. S.P.Q.R. Історія Давнього Риму /Мері Берд// – Київ: BOOKCHEF: Форс Україна, 2019. – 478,

7. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. 1-3. – К.: Дух і Літера, 2009. – 576 с.

8. Платон. Держава / перекл. Дз. Коваль. – Київ.: Орієнтир, 2017. – 336 с.

9. Платон. Собрание сочинений: В 4 т. / Общ. ред. А.Ф. Лосева, В.Ф. Асмуса, А.А. Тахо-Годи. М., 1990–1994.

10. Сенека Л.А. Моральні листи до Луцілія. /Луцій Анней Сенека// – Львів: Апріорі, 2020. – 392 с.

11. Цицерон М.Т. Про закони. Про державу. Про природу богів. /Марк Туллій Цицерон// – Львів: Апріорі, 2020. – 392 с.

References

1. Aurelius M. Alone with himself / Marcus Aurelius // – Lviv: Apriori, 2018. – 184 p.

2. Ado P. What is ancient philosophy? / Pierre Hadot // – Lviv: New Acropolis, 2014. – 428 p.

3. Ado P. Veil of Isis. Essay on the history of the idea of Nature / Pierre Hadot // – Kyiv: New Acropolis, 2016. – 470 p.

4. Aristotle. Nicomachean ethics /Αριστοτέλους. Νικα Νικομαχεια // – K.: Aquilon-Plus 2002. 480 p.

5. Aristotle. Politica / Per. from ancient Greek and foreword. O. Kislyuka – K.: Osnovy, 2000. – 239 p.

6. Byrd M.S. P.Q.R. History of Ancient Rome / Mary Beard // – Kyiv: BOOKCHEF: Force Ukraine, 2019. – 478 p.

7. European Dictionary of Philosophies: Lexicon of Intranslatability. Part one. – K.: Spirit and Letter, 2009. – 576 p.

8. Plato. State / translation Dz. Blacksmith. – Kyiv.: Landmark, 2017. – 336 p.

9. Plato. Collection of works: In 4 parts. / Society. ed. A.F. Losev, V.F. Asmus, A.A. Takho-Godi. M., 1990–1994.

10. Seneca L.A. Moral letters to Lucillius. / Lucius Annaeus Seneca // – Lviv: Apriori, 2020. – 392 p.

11. Cicero M.T. About laws. About the state. About the nature of the gods. / Markus Tullius Cicero // – Lviv: A priori, 2020. – 392 p.

Kalach D.M.,
Candidate of Philosophy, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Philosophy and Social Sciences, Vinnytsia National Medical University named after M.I. Pirogov, kala4d@ukr.net
Ukraine, Vinnytsia

MADNESS IN ANTIQUITY: AN ETHICAL AND PHILOSOPHICAL ANALYSIS

The article is analyzed the ethical and philosophical aspect of madness in Antiquities. The nature of madness has been studied; the difference between the concepts crazy and mentally ill; attitude to epilepsy and anger as diseases; place of mentally ill in society and the state and attitudes towards them. In Article noted that Greek and Roman philosophers sought to give madness theoretical substantiation and find its reasons, indicate methods of treatment. The philosophical way of life is understood as the care of the soul and human body.

Key words: *madness, philosophy, doctor, medicine, epilepsy, soul, law, psychology, disease, idea, mind, ethics.*

УДК 1;11;16;111.8;122/129

Кирилюк О.С.,
д.філос.н., професор, завідувач кафедри філософії Одеської філії Центру гуманітарної освіти Національної академії наук України, olexander.kyrylyuk@gmail.com
Україна, м. Одеса

СКІЛЬКИ ВИДІВ ПРИЧИН НАЛІЧУВАВ АРИСТОТЕЛЬ?

У статті на матеріалі «Метафізики» показано, що Стагирит налічував не чотири, як це твердиться майже у всіх працях на цю тему, а щонайменше тридцять два види причин. Для досягнення мети статті – подолання звуженого розуміння вчення Аристотеля про причини, автор експлікував маловідомі, «некласичні» види причин, номінував їх у відповідності до їхньої суті та дав їхній нумерований перелік, а також поглибив розуміння класичних причин, виявив деякі суперечності у дефініціях причин Аристотелем та здійснив герменевтично-розуміюче схоплення не завжди ясних місць стагиритової каузалогії.

Ключові слова: *метафізика, Аристотель, категорія причини, мультиказульність, усія, матерія, форма, дія, телос.*

Класика. Чотири причини. Окреслюючи ***стан розробки проблеми***, слід сказати, що стереотипність мислення іноді має місце і у викладах історико-філософських питань. Попри їхні явні невідповідності змісту оригінальних текстів, вони продовжують відтворюватися від однієї наукової праці до іншої. Так, приміром, без звернення до першоджерел, помилково пишуть, що Дж. Берклі заперечував існування речей зовнішнього світу [6, с.202], що Г. Сковорода вчив тільки про три, а не чотири світи [5], а І. Кант не вірив у можливості пізнання природи [4]. Це ж саме ми бачимо і по відношенню до вчення Аристотеля про види причин.

У більшості робіт, де згадується вчення про причини у Аристотеля або в довідкових статтях на цю тему маже одностайно стверджується, що Стагирит розрізняв чотири види причини: 1) Матеріальна причина, власне, *матерія* (ὕλη, ὑποκείμενον), «*те, з чого*»; 2) *Формальна причина,* власне *форма* (μορφή, τὸ τί ἦν εἶναι), «*те, що*». 3) *Діюча причина*, власне, дія (τὸ διὰ τί), «те, звідки»; 4) *Цільова*, чи *кінцева* причина, власне, *мета* (τὸ οὗ ἕνεκα) «те, заради чого».

Це найбільш відомий виклад вчення Аристотеля про причини, котрий через свою доступність та наочність, пов'язану з аналогією з творенням речі людиною (срібло – матерія, форма – чаша, діє – майстер і робить він цю чашу для пиття) заступив всі інші види причин у Стагирита.

Усталеність уяв про те, що Аристотель вчив лише про чотири причини визначила, зокрема, стандартні назви розділів навчальних матеріалів, присвячених філософії Стагирита, таких, як «Учення Аристотеля про *чотири* причини» або «*Чотири* типи причин у Аристотеля» (підкреслено мною – О.К.) Саме таким чином формулюються екзаменаційні питання для студентів та аспірантів, зміст робочих програм та лекцій [Див.: 2; 7; 8; 11, pp.22-24].

Щоправда, є й спроби розширити кількість причин, спираючись на викладки самого Аристотеля, серед них – намір ввести ще й п'яту причину, котру пропонується назвати *проксимальною* (близькою) причиною [10]. Дійсно, Аристотель таку причину розглядав (про неї – нижче), але однією нею не обмежувався.

Тим не менш, аристотелівська класифікація різновидів причин, яких у нього налічується значно більше чотирьох, чомусь ігнорується і (майже) ніколи у роботах про причину та дію зокрема та про аристотелеве вчення про категорії взагалі навіть не згадується (принаймні, я таких публікацій не зустрічав). [1]

Таке довільне обмеження філософського спадку Аристотеля збіднює наші знання про його вчення про причини. Для рішення винесеного у заголовок статті ***проблемного питання*** ми ставимо за її ***мету*** усунення даного недоліку як першого кроку до подолання такої обмеженості шляхом експлікації якомога більшої кількості різновидів причин, що їх виділяв Аристотель. Її ж ***завдання*** ми бачимо у виявлені за допомогою аналітичних процедур та герменевтичного тлумачення не завжди ясних змістовних моментів стагиритової каузальної тематики. Іншими словами, мова йде про певну розуміючу інтерпретацію вчення Аристотеля про причини. ***Задача*** ж полягає у тому, щоб шляхом авторської номінації не завжди прямо званих Аристотелем різновидів причин та їхньої нумерації зафіксувати сутнісні ознаки цих одних та їхню загальну кількість.

Приступаючи до викладу ***основного матеріалу***, відразу зауважимо, що таке звужене розуміння причин у Аристотеля доповнюється ще й некритичним ставленням до тих понять, котрими він специфікує вказані чотири види причин. Зокрема, майже всі дослідники твердять про такий згадуваний Стагиритом вид причині, як причина матеріальна. В одному випадку так перекладається термін ὑποκείμενον (hupokeímenon), що у філософії означає «основа», «субстрат». Якщо ж взяти термін ὕλη (hū́lē), то ним раніше позначали ліс, дерево, згодом – матеріал для дерев'яних споруд, будівельний ліс, зрештою, на межі узагальнення – матеріал взагалі та матерію як таку.

Питається, що саме мається на увазі, коли під матеріальною причиною Аристотель згадує про ὕλη – матерію чи матеріал? Якщо в українській мові термін «матеріальна причина» не розрізняє сенс «матеріальна» як така, що є *матеріалом*, і така, котра несе у собі смисли, пов'язані з «матерією», то в англійській мові можна розрізнити *material causality* та *matter causality*. Відповідно, ми говоримо про річ, що зроблена з *матеріалу* (the thing is made of material), та річ, котра складається з *матерії* (the thing consists of matter). В аристотелевому прикладі йдеться про срібло як матеріальну причину чаші, але

насправді далі мова йде не про *матеріал-речовину*, срібло, а с**а**ме про *матерію*.

Смислова колізія у даному випадку полягає у тому, що у наведених прикладах матеріальної причини йдеться про *матеріал* (чашу зроблено із *срібла*), тоді як далі дається пояснення у термінах, що виражають, згідно загального вчення Аристотеля, не речовину, не матеріал, а *матерію* як таку.

Відповідно, ці різновиди причин можна було б позначити як варіанти 1) матеріальної причини, приміром, як 1А) та 1В). Але оскільки ними кількість матеріальних причин не вичерпується, то ми, продовжуючи нумерацію після переліку чотирьох причин, будемо говорити про матеріальну причину як про 5) *причину-матеріал* та 6) *причину-матерію*.

Якщо прийняти, що мова йде про матерію взагалі, то виходить, що майстер виготовляє чашу... з *нічого*, оскільки матерія як первинна сутність у Аристотеля є *ніщо*, меоном, чистою можливістю. І як тут не згадати Велике Всепороджуюче Ніщо, котре через певні градації творить весь світ ейдосних сутностей матеріальних речей та самі ці речі, як це бачили давні греки, або, як це бачимо ми, творить з нічого мікрочастинки з масою спокою, з котрих виникає весь наш сущий світ речей і якого фізики звикли називати матерією. Ця причина у своїх менш загальних проявах може бути визначена як *негативна причина*, або *причина заперечувальна*, або *причина-відсутність*, але детально про це – нижче.

Ця *причина-відсутність* як матеріальна причина є причиною електричного струму в тому випадку, коли його носієм є не електрони чи іони, а, як у напівпровідниках, «дірки». Такий самий вид матеріальної причини-відсутності ми можемо побачити у поясненні причин деяких відхилень від нормального функціонування організму відсутністю незамінних вітамінів, цинку, магнію, йоду або інших мікроелементів.

Можливо, тут мова йде про первинно оформлену матерію, котра у філософа розуміється у вигляді п'яти першоелементів – повітря, води, землі, вогню та етеру (небесної субстанції)? Запитаємо, залишивши останню причину без розгляду, з чого с**а**ме – з води чи землі виготовляється чаша?

У якомусь сенсі чаша, якщо тільки брати не метал, а глину, насправді має за свої причини чотири першоелементи, що отримало назву «гончарної парадигми». Насправді, для того, щоб виник, приміром, *кратер* (горнятко для розбавлення вина водою), необхідно мати глину (*землю*), замісити її на *воді*, висушити на *повітрі* та, зрештою, загартувати високою температурою у *вогні*.

Дані першоелементи й будуть, як речовинні чинники, матеріальною причиною появи кратера, коли ця поява одночасно буде визначатися ще й дієвою, формальною та цільовими причинами її виникнення (попередньою дією гончара із замісу *глини* з *водою*, надання ним їй *форми* з наступним *висушуванням* та *випалом* виробу, тепер вже готового для *цільового* використання). У цьому смислі ми бачимо, що матеріальна причина може бути ще й *причиною-архе*. Як *хюле*, так і *архе* є *родовими причинами* матеріалу одиничної речі, і про ці родові причини Аристотель також згадував.

Втім, у певному сенсі родова причина може бути й не матерією як такою. Родовим поняттям срібла е поняття «метал», отже, саме він може вважатися проміжною родовою причиною. Іншими словами, матеріальна причина може розподілятися не на дві причини (*причина-матерія* та *причина-матеріал*), а, залежно від ступеня загальності – на причину *одиничну* (срібло), *причину особливо-родову* (метал), *причину-архе* (першоначала) та *причину загально-родову*, тобто, на чотири її різновиди. Срібло або мідь як одиничні речі є металами, отже, матеріальною причиною чаш з срібла та міді можна вважати також і метал взагалі. Це – матеріальні причини чаші у сенсі *матеріалу* (срібна чаша = металева чаша).

Метали не вичерпуються вказаними конкретно-одиничними *причинами-матеріалами*, і є, як поняття, ширшими за них, але вони є вужчими по відношенню до матерії як такої. Тому приймаючи, що перша та четверта причини, у принципі, тотожні вищеназваним причинам 5) та 6), додаємо до неї ще й 7) *особливу родову причину* (тут – метали взагалі) і одночасно під наступним номером фіксуємо 8) *причину-архе*. Це – не тільки першоначала, але й *світові стихії*, або, сучасною мовою, *агрегатні стани речовини*, де твердий стан (земля) – це холодна мідь, рідкій стан (вода) – це розплавлена мідь, що тече і здатна переливатися у форму при ливарних робота (лиття), випари міді при її виплавці – це повітря, висока температура та світіння розплавленої міді – це вогонь).

Приналежність ἀρχή (архе), першопричин-стихій-принципів-начал, до класу матеріальних причин можна аргументувати тим, що як на першому очевидному рівні куля є *формою*, а мідь – *матерією*, так на наступному щаблі вже мідь є *формою*, а чотири першоелементи-архе постають як *матерія* міді.

Таким чином, у даному випадку матеріальна причина деталізується та конкретизується у таких її різновидах, як *причина-речовина* (срібло, мідь), *особливо-родова причина* (метал), *архейно-родова* (чотири принципи-начала) та, зрештою, *загально-родова* (матерія як ніщо, як чиста можливість, або як першоматерія). Всі вони, зрештою, актуалізовані у виготовленій чаші.

Далі, звертаючись до *формальної причин*и, передусім слід зауважити, що під *формою* Аристотель розумів не просту зовнішні оболонку предмету, як це часто тлумачать, а його сутність, і тому форма чаші – це не тільки її обводи, але й такі її риси, котрі втілюють її *сутність* як судини для рідини. Надтріснута чаша, зберігаючи зовнішні вигляд чаші, вже втрачає свою «чашкову» сутність, оскільки для пиття вона перестає бути придатною і через це втрачає й свою форму в аристотелевому сенсі. Майстер може виготовити деяку декоративну чашу, що не буде тримати рідину, і тому він, по суті, не надасть їй відповідної сутнісної форми, хоча ззовні вона буде виглядати як чаша. Через це й сам майстер не буде виступати джерелом формального спричинення чаші.

Отже, і стосовно формальної причини, ми маємо констатувати, що вона також має деяке смислове подвоєння. Перша формальна причина, яку можна назвати 8) *контур-причиною*, фіксує зовнішній обрис, поверхневий вигляд предмета, на противагу 9) *структурі-причині*, котра обумовлює цю зовнішню форму через свій сутнісний зміст і розуміється як вид, тип, структура пре-

дмету. У першому випадку ми маємо за приклад чашу, не призначену для пиття, скажімо, декоративний кубок, де сплетені срібні візерункові елементи лише за контурами уподібнюють цю річ до чаші, у другому – чашу, шо несе в собі загальний суттєво-змістовний момент чаші як посуду для пиття.

«**Апокриф». Чотири причини, але не зовсім ті**. В іншому місті «Метафізики» [1, кн.1, гл.3, 983a 25-30] Аристотель знову говорить про чотири причини, але серед них вже немає причини формальної, натомість вводиться нова причина, близька до матеріальної, а інші, за виключенням матеріальної причини, розуміються дещо інакше. Ці чотири причини інтерпретаторами Стагирита, як правило, не згадуються, тобто, вони є певною мірою «апокрифічними».

Першою серед них він називає *сутність*, як зазвичай тлумачиться складний для перекладу термін *усія* (οὐσία), матеріальну причину він тут називає, я і раніше, *субстратом* (ὑποκείμενον – гіпокіменон), третьою причиною тут є вже не просто *дія*, а *начало-принцип* руху, *архе руху* (ἡ ἀρχὴ τῆς κινήσεως – хе архе тес кінесеос).

Нововведена причина, перша з тут названих, могла б бути названа *причиною-усією*, якби не многозначність цього терміну та мінливий контекстний зміст цього поняття у Аристотеля, внаслідок чого така назва сутності даної причини не відобразила б. Значення терміну οὐσία в «Метафізиці» на початку книги Z він визначає як «те, чим [завжди] було [і є] бути [чомусь]» = чимбутність); як «загальне»; «рід»; «підмет» [1, 1028b.34-36]. Одначе, як зазначає далі Олексій Панич, Стагирит відразу додає уточнення: йдеться не просто про «підмет», а саме про *перший підмет* [1, 1028b.37], оскільки під підметом можна розуміти «форму» (μορφ»), «речовину» або «матерію», а також «те, що [складається] з того й того» – себто, сполучення форми та речовини [1, 1029a.3]. Надалі цей автор стверджує, що ні *загальне*, ні *рід*, ні *чимбутність* усією не є [9, с.34-35].

Не заглиблюючись у дуже непросту проблему неперекладності «усії», наведемо найбільш відомі та найбільш поширені розуміння цього терміну в історико-філософській літературі. Оксфордський словник наводить такі його значення, як *речовина, субстанція, сутність, буття* [12]. На латину усію переклали як «есенція», надаючи йому у процесі розвитку філософської думки відмінний від аристотелівського смисл, що ми у розгляді обійдемо.

Думаю, що у даному випадку доречніше буде звернутися до первинного значення цього слова та його етимонів. *Οὐσία* – це давньогрецький іменник, утворений від дієприкметника теперішнього часу жіночого роду від дієслова *εἰμί* (емі, еймі, імі) ‘бути’, ‘я є’ [13], що сходить до протоелінського *ehmi*, а воно, у свою чергу, походить від праіндоєвропейського **h₁ésmi* з тими ж значеннями. У латині воно стало *sum*, у болгарський – *съм*, у санскриті – *ásmi*, староанглійська дала такий дериват первісного кореня, як *eom*, що пізніше стало *am* (`I am`).

У староруській мові відмінювання допоміжного дієслова *быти* у теперішньому часі в однині давало *єсм, єсі, єсть*, у множині *єсми, єсте* [2] та, увага! – «*суть*». Отже, «*суть*», «*сутність*» та «*буття*» є, принаймні у нашій мові давніх часів, генетично спорідненими смислами, котрі належали до однієї семеми «*бути*». Це певним чином сприяє поясненню поєднання в ‘усії’ значень «*сутності*» та «*існування*» («буття»).

Один з дериватів *усії, автоусія* (αὐτοουσία) застосовується у богословських працях, зокрема, святого Івана Дамскіна, з метою осягнення Бога через Його визначення як самосутності. У творі «Точний виклад православної віри» він пише, що Бог є Самосутністю (αὐτοουσία, аутоусія), оскільки він не отримує Своє буття від іншого, бо Він Сам є джерелом буття» [Цит. за: 3]. Джерело буття – це, фактично, конечна причина буття, що, з врахуванням викладеного, дає підставу пов’язувати *усію* саме з *буттям*.

У згаданій вікістатті про усію зазначається, що набагато пізніше М. Гайдеггер сказав, що оригінальне значення слова *ousia* у перекладі латиною, а згодом – і в перекладі на різні сучасні мови було втрачено. Насправді *ousia* означає *Буття*, а не *субстанцію*, тобто не якусь *річ* чи якусь *істоту,* яка як підкладка «лежить під» речами як їхня сутність [13].

Одначе, маючи стільки причин, річ не може не мати й деякої інтегральної причини, котра визначає сам факт її наявності, «*бутіювання*». У такому сенсі ми можемо говорити про загальну *причину* її *буття*. Як видно з щойно цитованої праці, такою причиною християнство вважає Бога, але не просто як «усію», а як «автоусію». За аналогією, аристотелева *усія, причина всіх причин* як *автопричина* власної буттєвості та кінцева причина буття усього сущого, таким чином, не маючи ніякої причини для власного буття, але будучи граничною причиною всіх інших причин, може кваліфікуватися (без заперечення інших варіантів інтерпретації) як гранична *причина буття* речей та явищ, або 10) *буттєва причина*. Завдяки їй річ принципово є, і є такою, якою вона є.

Що стосується третьої «апокріфічної» причини, то її, як нам видається, слід розуміти у контексті вчення Аристотеля про першодвигун та уявлень про ланцюг причин. Розуміти цю дієву причину просто як *дію* неможливо через те, що філософ про неї прямо каже як про *начало-принцип* руху, про *архе руху*. Ланцюг причин-дій, передаючи рух від попередньої речі до наступної, не є нескінченим. Зрештою, ми доходимо до *першого*, граничного джерела руху.

Якщо взяти за приклад паротяг, то найближчою причиною його руху є зчеплення через тертя коліс, що обертаються, з рейками. Обертання коліс отримує рух від шатуна, котрий бере його від циліндрів та плунжера. Рух поршня визначено тиском гарячої пари, рухом молекул води у вигляді аерозолю. У свою чергу цей пришвидшений їхній рух задано нагріванням води у паровому котлі за допомогою спалювання вугілля. нафти чи дров. Останні мають здатність горіти через властивість вуглецю, з якого вони складаються, поєднуватися з киснем, виділяючи тепло. Дана властивість визначена розташуванням та кількістю електронів на орбітах атому вуглецю, що, у свою чергу, визначено зарядом ядра цього атома. На цьому, в принципі, наука не тільки аристотелівських часів, але й сучасне гордовите природознавство зупиняється, не знаючи, по суті, відповіді на питання про первісну енергію як граничне джерело руху, та й про те, що таке енергія взагалі.

Аристотель з цього приводу міркував таким чином. Все, що рухається, отримує рух від чогось іншого (хоча він й щиро дивувався з приводу «загадкових саморухомих іграшок»). Ми можемо пройтись по цьому ланцюжку передачі руху до якоїсь межі, до першодвигуна, котрий все приводить до руху, сам залишаючись при цьому нерухомим. Якби він рухався, говорить Аристотель, то тоді він не був би абсолютним джерелом руху, а був залежним від інших речей, що рухаються, і тоді ми мали б перейти до попередньої ланки передачі руху і т. д. до нескінченості. Отже, окрім проміжних діючих причин як ланок ланцюга передачі руху повинно бути граничне джерело руху. Ним і є нерухома 11) *причина-архе руху*. Тобто, й цей вид причини подвоюється на *конкретно-речові* причини руху і на *всезагальну причину* руху як такого.

Четверта, *цільова причина*, хоча й розуміється як і раніше, як «те, заради чого», але під цим «заради» Аристотель розуміє вже благо (ἀγαθόν – агафо́н), «тому що благо є метою будь-якого виникнення та руху». Про таке розуміння Аристотелем цільової причини як блага слід сказати, що ця мета пов'язується з генезисом речі (задля чого вона була створена – для блага) та її рухом (цей рух також веде до блага, приміром, метою руху під час прогулянок є здоров'я та добре самопочуття). Окрім цього, ἀγαθόν в Аристотеля і деяких контекстах означає прикінцеву мету дії людини. Так, коли людина навмисно, а не імпульсивно, прагне досягти певних чеснот, вона, у підсумку, свідомо прагне блага, добра (good) [14].

Відповідно, у такому контексті цільова причина також подвоюється – з одного боку, чаша створюється для того, щоб з чого було зручно пити, а з іншого – чаша, як і інші рукотворні речі, є *добром* (як називають також і все домашнє начиння (порівн. «нажите *добро*»), їхня наявність – це добро, як і, зрештою, вся номенклатура артефактів культури є для людства *благом*.

Що ж стосується *кінцевої (цільової) мети дії (руху)*, то тут треба сказати наступне. Причина, яка спонукає людину діяти, може бути цілком конкретною. Людина-підприємець, приміром, діє, маючи за мету вигідне придбання товару і так само його вигідний продаж. Це є причиною, що спонукає його до дії задля досягнення даних конкретних цілей. Разом з тим ці цілі є лише засобом на шляху до головної прикінцевої загальної мети дії, котра у деталях може відрізнятися у різних людей, але спільним моментом всіх цілей даних дій є бажання досягти добра, або блага.

У цьому сенсі підприємець, у підсумку, діє задля того, щоб досягти для себе і родини життя у добробуті (рос.*благо*-состояние). Студент проявляє у навчанні старанність задля того, щоб показати високі результати, але ця мета, зрештою, не головна, бо нею є не навчання саме по собі, а набуття кваліфікації та наступна робота як *доброго* фахівця. Людина стримується від участі у сварці задля того, щоб не провокувати конфлікт у відносинах, приміром, с колегою, але прикінцева мета цього, якщо це є хистом даної людини, полягає у тому, щоб і надалі бути персоною гречною, *добропорядною* (рос.благо-воспитанной), адже одного ганебного зриву негативних емоцій достатньо, щоб це реноме втратити.

Кінець-кінцем, цілі дій, «те, заради чого» щось коїться, розділяються, з одного боку, на дії, причиною яких є бажання отримання конкретного результату (вигідна торгівля, підвищена стипендія, пригашений скандал) та, з іншого боку, на дії, що переслідують граничну мету, для якої всі попередні цілі виступають як засоби досягнення цієї межової цілі. Остання, зрештою, й виступає цільовою причиною дій даних осіб, метою яких є *добро*-бут, добра фаховість чи *благо*-родний статус як чемність (рос.*благо*-нравие). З цього випливає, що тут йдеться про подвоєння цільової причини на 12) *проміжну цільову причину* та 13) дійсно *кінцеву цільову причину-благо, причину-агафон*.

У другій главі п'ятої книги «Метафізики» [1, V.2] філософ знову згадує про чотири класичні причини майже без зміни, але тепер він першу, матеріальну причину вже називає *змістом* речі. Причиною, пише він, називається *зміст речі*, з чого вона виникає, як, наприклад, срібло – причина чаші. Отже, у даному випадку йдеться про матеріальну причину як вже згадувану вище *причину-матеріал*, де срібло постає як зміст (вміст) певної форми.

Одначе, говорячи тут про *формальну причину*, він говорить не про відповідну такому розумінню матеріальної причини одиничну формальну причину як *причину-контур*, котра безпосередньо оформлює наявний матеріал, а про *родову формальну причину*. Причиною, пише він, є також *форма*, або *першообраз*, а це є визначенням *суті* буття речі. Тут в Аристотеля ми можемо спостерігати певну невідповідність між чотирма причинами у плані різного ступеня загальності причин. Матеріальна причина у даному випадку прямо розуміється як *матеріал*, тоді як причина формальна – як *першообраз* речі.

Як видно з викладу цієї проблеми вище, *формальна* причина, як й інші, також може ділитися на одиничну та родову. *Одинична формальна причина*, приміром – це, наприклад, куляста форма чаші, але *родова формальна причина* – це кулястість чи коло взагалі як геометрична фігура. ейдос кулястості, або її першообраз. Невідповідність, повторюємо, виникає у даних викладках внаслідок того, що Аристотель співвідносить несумісні за мірою загальності підвиди матеріальної та формальної причин. Перша – це *конкретно-речовинна причина*, друга – це *причина загально-родова*.

Безумовно, у кожній кулястій чаші ми можемо побачити не просто кулясту форму, але й втілене у матеріальній речі наближену до першоформи кулястість як таку. Втім, жодна матеріальна чаша не може бути бездоганним втіленням ідеї кулястості, оскільки кулястість як така є ідеальною не тільки у сенсі безтілесності, але й у сенсі її божественної досконалості, ідеальності як граничної вишуканості та завершеності. Жодна втілена у матеріалі чаша у своїй кулястості буде мати якісь, можливо непомітні, неточності та огріхи. Навіть такі небесні тіла, як планети, попри формування їх у найбільш досконалій формі кулі, мають такі відхилення, котрі змушують називати, якщо брати приклади, грушоподібну Землю не кулею, а *геоїдом* (тобто, Земля має форму Землі). Втім, попри таку невідповідність, все ж зафіксуємо ще один вид причини, названий Аристотелем – 14) *змістовна причина*, оскільки вона має певні смислові нюансування

у її розумінні порівняно з іншими причинами сутнісного чи матеріального (як матерії так і матеріалу) ґатунку.

Таким чином, аналіз вчення Аристотеля про чотири причини виявив нерівнозначність вживаних ним термінів. Справа тут полягає у латентному розрізненні *одиничо-предметної* та *загально-родової* (формальної, ейдосної) *причин* (про які йтиметься далі) за відсутності експлікації такого розрізнення, через що всі класичні родові причини та їхні паралельні види, або, принаймні, деякі з них, можна аналітично-реконструктивно подвоїти.

Декілька додаткових видів причин. Надалі у цьому ж розділі славетної «Метафізики», цілком у відповідності до своєї методики, Аристотель розширює коло дослідження, виділяючи інші види причин, хоча й по ходу їхнього розгляду постійно нагадує про чотири класичних причини та стверджує, що всі інші причини можна звести до них.

Отже, ще один вид причин, про яких писав Аристотель – це 15) *причина у можливості* та 16) *причина у дійсності*. Приміром, будівельник є можливою причиною будівництва хати. Тобто, коли будівельник будинок не будує, він є можливою причиною його зведення, а коли він вже приступає до будівництва та звершує його, то стає його дійсною причиною. Так само й срібло – як заготовка для виготовлення чаші, шматок срібла, є її можливою причиною, яка стає причиною дійсною тоді, коли процес йде чи вже завершився.

Але й сам процес теж вважається причиною. Аристотель говорить про це так: причиною є також те, що знаходиться між *поштовхом до руху* та *метою*. Відповідно, схуднення є причиною одужання від хвороби. Зрозуміло, що схуднення – це процес, який триває певний час між його початком та завершенням, коли досягається його мета. За всіма ознаками тут можна говорити про 17) *причину-процес*, або *процесуальну причину*. Такого кшталту причинами є очищення, ліки або лікарські знаряддя, котрі призводять до зникнення хвороби.

Відмінності між вказаними причинами, на думку Аристотеля, полягають у тому, що ця причина є дією (очищенням, або пролонгованою дією лікарських засобів), одночасно виступаючи знаряддям дії. Хірургічний інструмент використовується як знаряддя для усунення хвороби, наприклад, видалення за його допомогою хворого зуба. Тому він опосередковано, через дію, є причиною припинення зубного болю. З цих прикладів ми можемо зробити висновок, що Аристотель вирізняє вже вказану вище *причину-процес*, а також 18) *причину-пролонговану дію* та 19) *знаряддєву причину*.

Далі Стагирит робить проміжний підсумок, стверджуючи, що про причини говорять саме у таких смислах, а оскільки це так, то одне й теж саме може мати декілька причин. По суті, він тут вводить ще один тип причини – 19) *комплексну причину*, в якій поєднуються відмінні причини, причому не привхідним (випадковим) чином (коли причиною статуї вважають скульптурне мистецтво та мідь), а у тому сенсі, що перша причина є джерелом руху, а друга причина – матерією. Строго кажучи, до цих причин можна додати й формальну (контурну) причину (мідь заливається у порожнисту форму статуї), а виготовлення самої фігури має за ціль уславлення, скажімо, олімпіоніка.

Наступний різновид причини, якого виділяє Аристотель – це 20) *співвіднесені, або взаємно співвіднесені причини*. Наприклад, так само, як фізична праця на свіжому повітрі є причиною доброго самопочуття, так і добре самопочуття є причиною заняття трудом. Проте, їх співвіднесеність у контексті базових чотирьох причин має відмінності – заняття трудом має за мету добре самопочуття (цільова причина), тоді як добре самопочуття є началом руху (причина-дія), коли завдяки с**а**ме доброму самопочуттю людина є здатною до праці – адже слаба людина фізичною працею займатися не в силах.

Ще один різновид причин – 21) *причина-наявність* та 22) *причина-відсутність* (див. про це вище). Причиною аварії судна може бути відсутність судноводія, тоді як причиною його збереження була його наявність та борту. Обидві ці причини є різновидами причини у сенсі «того, що рухає». Перша з цих причин починає діяти за умов надмірності, наприклад, калію в організмі, друга – за умов його дефіциту. В обох випадках – надлишку або нестачі калію як наслідок цього спричиняються серйозні кардіологічні проблеми.

Ще шість пар (двояких) причин, усього числом дванадцять. У цій с**а**мій главі [1, V] Аристотель робить ще одне дослідницьке коло, виявляючи інші різновиди причин. Він вважає, що серед причин однакового виду одна з них буває **I**-23) *первинною причиною*, а друга **I**-24) – *вторинною причиною*. Скажімо, первинною причиною здоров'я пацієнта є лікар, а вторинною – те, що він розуміється у своїй справі, себто, його такою причиною є його обізнаність у лікарському мистецтві взагалі, безвідносно до окремого пацієнта, і так буває кожного разу, коли загальне обіймає одиничне.

Далі, за Аристотелем, причиною може бути й дещо привхідне (стороннє, випадкове) та його рід. Наприклад, причиною скульптури є Поліктет, але він міг стати й не скульптором, і у т**о**му, що він став скульптором, є доля випадковості. Через це стосовно скульптури, яку він зліпив, він є **II**-25) *випадковою причиною*, адже у певному сенсі він став скульптором випадково, а не за жорсткою необхідністю. Проте нескульптор скульптуру створити не може, тому він як талановитий обізнаний скульптур є, можна сказати, **II**-26) *причиною необхідною*, тому що скульптор необхідно *повинен* творити скульптури. «Повинен», «вина» є глибинною формою давньогрецького слова αιτία (айтія) 'причина'. Скульптор, який не робить скульптур, письменник, котрий не пише книг, такими за своєю суттю не можуть вважатися. За тим Стагирит зазначає, що такою ж причиною є й те, що обіймає поняття «Поліктет» – він є і людиною, і живою істотою, тому для створення статуї її творець має бути не тільки скульптором, але й живою людиною. Ці загальні ознаки Поліктета також є необхідними причинами.

Серед того, що є привхідним, існують причини більш віддалені та більш наближені – пише Аристотель. Такою віддаленою причиною відносно скульптури є такі ознаки Поліктета, як його освіченість та, додамо ми, майстерність, тому що реалізація цієї освіченості та майстерності можлива лише через безпосередню дію із створення статуї. Отже, з врахуванням цього ми можемо говорити про **III**-27) *близьки*, або *безпосередні причини*, та **III**-28) *причини віддалені*, або *опосередковані*. Майстерність як

причина створення статуї спричиняє її створення опосередковано, через безпосередню дію зі створення форми для литва чи різьбярства по мармуру тощо.

До складу **IV**-тої пари причин Аристотель відніс вже названі вище *причини у можливості* (15) та *причини у дійсності* (16).

Подібно до згаданих смислів можна буде говорити, за філософом, і про *причини причин*. За приклад він бере причину даної конкретної скульптури чи причину скульптур взагалі, причину ось цього зображення і причину зображення взагалі, або причину даного шматка міді та причину міді взагалі. Кожна причина має свою причину, свою причину має дана одинична річ, а свою – рід даної речі.

Фактично, як можна його зрозуміти, тут мова йде про **V**-29) *причину конкретної причини* та **V**-30) *причину причини відверненої*. У нашому випадку свою причину має шматок міді, і свою – мідь як метал. Даний шматок міді є причиною (матеріальною) створення статуї, але своєю власною причиною має плавлення мідної руди з відновлювальною реакцією. Мідь же як така, за уявленнями часів Аристотеля, є сутнісною причиною шматка міді, а своєю причиною ця причина-сутність шматка міді має чотири стихії, котрі, у свою чергу, сходять до першої матерії. За сучасних поглядів мідь своєю причиною має заряд ядра атому міді та визначену ним кількість електронних оболонок – с**а**ме заряд ядра та електрони визначають існування даного елементу як міді.

Нарешті, і привхідні, і власне причини можуть указуватися як у поєднанні, так і роздільно. Скажімо, у першому сенсі ми вказуємо на причину статуї як «скульптор Поліктет», а у другому – як «скульптор» і як «Поліктет». Тобто, тут йдеться про такі види причин, як **VI**-32) *причина проста, або симліцитна* та близька до комплексної причини (19) **VI**-31**)** *складна причина*

Висновки. Аналіз каузології Аристотеля показав, що він розрізняв не чотири, як зазвичай вважають, а значно більше причин, а саме, принаймні двадцять вісім додаткових їхніх видів, хоча й схилявся до думки, що всі вони, кінець-кінцем, можуть бути зведеними до базових чотирьох одних.

Примітки

[1]Автор розуміє, що таке твердження обмежено достатньо вузьким колом його знайомства з працями з даної тематики, особливо іноземних, і для того, щоб робити остаточні висновки, треба залучити значно більшу кількість фахових робіт.

[2]Ці форми вживаються і в українській мові, приміром, у віршах XVII ст. Д. Наливайка, звернутих до синів князя Олександра Острозького: «Памятайте, же *сте* с княжат руских острозких вышли», а також у жартівливій сучасній пісні про те, як у розгульному селі дружина питає у гультяїв, які десь загубили свого товариша «Де Миколу *сте* поділи?»

Література

1. Аристотель. Метафизика // Соч. в 4-х тт. – Т. 1 – М.: Мысль, 1976 – 550 с.– сс.63-367.

2. Варламова Дарья. Четыре причины бытия: как устроен мир в понимании Аристотеля // Theory and Practice. – 20 апреля 2015. – URL: https://theoryandpractice.ru/posts/10481-aristotel

3. Василик Владимир, диакон. О некоторых онтологических аспектах триадологии // Православие.Ru, 8 марта 2012 года. – URL: https://pravoslavie.ru/jurnal/52001.htm

4. Кирилюк О.С. «За мудрого Канта замовте словечко…» // Наукові і освітянські методології та практики; В. Рижко, Ю. Іщенко (гол. ред.); ред. колегія: Є. Андрос, О. Кирилюк та ін. – Вип. 4 – Київ: ЦГО НАН України, 2011 – 373 с.– с.348-356.

5. Кирилюк О.С. Який світ ловив українського мудреця? Четвертий «мір» та полімондіальний контекст філософії Г. Сковороди // Гілея: наук. вісник – Вип. 85 (6) – НПУ ім. М.П. Драгоманова; ВГО Укр. акад. н. – К., 2014 – 408 с.– с. 204-209

6. Кирилюк О.С. Esse est percipi // Кирилюк Олександр Сергійович. Біобібліографічний покажчик: до 70-ліття від дня народження: брошура / ред. Ю.А. Іщенко; укладач Олена Лунєва – Київ-Одеса: ЦГО НАН України, 2020 – 216 с. (Сер.: «Вчені НАН України») – с. 202.

7. Конспект лекцій з курсу «Філософія» для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня денної форми навчання всіх спеціальностей. Укладач Кравцов Ю.С. Кам'янське, ДДТУ, 2019 р., с.188 с.

8. Конспект лекцій з курсу «Філософія» (частина перша «Історія філософії») для студентів II курсу / Укл. О.М. Заєць. – Дніпропетровськ: ДВНЗ УДХТУ, 2012 – 94 с.

9. Панич Олексій Аристотелева «усія»: між субстанцією, сутністю і неперекладністю // Філософська думка – 2016 – № 5 – с.33-49.

10. Mann, L.R. B. Aristotle's Categories of Cause // ISCAST. Christians in Science and Technology. August 2017. – URL: http://www.iscast.org/rough_diamonds/past_papers/ Mann_L_R_B_2017-07- Aristotles_Categories_of_Cause.pdf

11. Marshall McLuhan. Aristotle's four cause types // Understanding Media: The Extensions of Man – Gingko Press, 2013 – 478 p. – URL: http://art3idea.psu.edu/boundaries/bolagrams/aristotle.html.

12. Ousia // Oxford English and Spanish Dictionary, Synonyms, and Spanish to English Translator. – URL: https://www.lexico.com/definition/ousia

13. Ousia // Wikipedia. – URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Ousia

14. Prichard H.A. The Meaning of ἀγαθόν In the Ethics of Aristotle // Published to Oxford Scholarship Online: November 2003. – URL: https://oxford.universitypressscholarship.com/view/10.1093/0199250197.001.0001/acprof-9780199250196-chapter-7]

References

1. Aristotel'. Metafizika // Soč. v 4-h tt. – T. 1 – M.: Mysl', 1976 – 550 s. – S. 63-367.

2. Varlamova Dar'â. Četyre pričiny bytiâ: kak ustroen mir v ponimanii Aristotelâ // Theory and Practice. – 20 aprelâ 2015. – URL: https://theoryandpractice.ru/posts/10481-aristotel

3. Vasilik Vladimir, diakon. O nekotoryh ontologičeskih aspektah triadologii // Pravoslvie.Ru, 8 marta 2012 goda. – URL: https://pravoslavie.ru/jurnal/52001.htm

4. Kyrylûk O.S. «Za mudrogo Kanta zamovte slovečko…» // Naukovì ì osvitâns'kì metodologìï ta praktiki; V. Rižko, Û. Ìsenko (gol. red.); red. kolegìâ: Ê. Andros, O. Kirilûk ta ìn. – Vip. 4 – Kiïv: CGO NAN Ukraïni, 2011 – 373 s. – S. 348-356.

5. Kyrylûk O.S. Âkij svìt loviv ukraïns'kogo mudrecâ? Četvertij «mïr» ta polimondìal'nij kontekst filosofiï G. Skovorodi // Gileâ: nauk. vìsnik – Vip. 85 (6) – NPU ìm. M.P. Dragomanova; VGO Ukr. akad. n. – K., 2014 – 408 s. – S. 204-209.

6. Kyrylûk O.S. Esse est percipi // Kirilûk Oleksandr Sergìjovič. Bìobìblìografìčnij pokažčik: do 70-lìttâ vìd dnâ narodžennâ: brošura / red. Û.A. Ìsenko; ukladač Olena Lunêva – Kiïv-Odesa: CGO NAN Ukraïni, 2020 – 216 s. (Ser.: «Včenì NAN Ukraïni») – S. 202

7. Konspekt lekcìj z kursu «Filosofiâ» dlâ zdobuvačìv višoï osvìti peršogo (bakalavrs'kogo) rìvnâ dennoï formi navčannâ vsìh specìal'nostej. Ukladač Kravcov Û.S. Kam'âns'ke, DDTU, 2019 r., s. 188 S.

8. Konspekt lekcìj z kursu «Filosofiâ» (častina perša «Ìstorìâ filosofiï») dlâ studentìv ÌÌ kursu / Ukl. O.M. Zaêc'. – Dnìpropetrovs'k: DVNZ UDHTU, 2012 – 94 S.

9. Panyč Oleksìj. Aristoteleva «usìâ»: mìž substancìêû, sutnìstû ì neperekladnìstû // Filosofs'ka dumka – 2016 – № 5 – S. 33-49.

10. Mann, L.R. B. Aristotle's Categories of Cause // ISCAST. Christians in Science and Technology. August 2017. – URL: http://www.iscast.org/rough_diamonds/past_papers/Mann_L_R_B_2017-07- Aristotles_Categories_of_Cause.pdf

11. Marshall McLuhan. Aristotle's four cause types // Understanding Media: The Extensions of Man – Gingko Press, 2013 – 478 p. – URL: http://art3idea.psu.edu/boundaries/bolagrams/aristotle.html.

12. Ousia // Oxford English and Spanish Dictionary, Synonyms, and Spanish to English Translator. – URL: https://www.lexico.com/definition/ousia

13. Ousia // Wikipedia. – URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Ousia

14. Prichard H.A. The Meaning of ἀγαθόν In the Ethics of Aristotle // Published to Oxford Scholarship Online: November 2003. – URL: https://oxford.universitypressscholarship.com/view/10.1093/0199250197.001.0001/acprof-9780199250196-chapter-7]

Kyrylyuk O.S.,
d. philosopher. Ph.D., Professor, Head of the Department of Philosophy of the Odessa Branch of the Center for Humanitarian Education of the National Academy of Sciences of Ukraine,
olexander.kyrylyuk@gmail.com

Ukraine, Odessa

HOW MANY TYPES OF CAUSES DID ARISTOTLE DESCRIBE IN HIS METAPHYSICS?

Our analyses of Aristotle's «Metaphysics» shows that Stagirite counted not well-known four, but at least 32 types of Causes. To achieve the aim of the article – to overcome the narrow understanding of Aristotle's doctrine of causes, the Author explained unfamiliar, «non-classical» types of causes, nominated them according to their essence and gave their numbered list. He criticized also some traditional views at the Aristotle's Four Causes, analysed some problems in Aristotle's own understanding of Causes, and made a hermeneutic interpretation of obscure texts' fragments of the Stagirite`s Theory on Causality.

Key words: *metaphysics, Aristotle, category of cause, multi-causality, ousia, four causes (material, formal, efficient and final ones).*

УДК 304:316.77:398.6

Прокопович Л.В.,
д.філос.н., к.т.н., професор кафедри культурології, мистецтвознавства та філософії культури Державного університету «Одеська політехніка», lada.prokopovich@gmail.com
Крупеньов Г.С.,
студент кафедри інформаційних технологій Державного університету «Одеська політехніка», gkrupenev@gmail.com
Україна, м. Одеса

«НЕ ТАКИЙ СТРАШНИЙ ЧОРТ, ЯК ЙОГО МАЛЮЮТЬ»: ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПРИСЛІВ'Я В КОНТЕКСТІ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ КОМУНІКАЦІЙ

Метою дослідження є розгляд прислів'я «Не такий страшний чорт, як його малюють» в контексті соціокультурних комунікацій з виявленням різних аспектів його актуалізації. Дослідження показало, що дане прислів'я може актуалізуватися в декількох аспектах соціальних та культурних комунікацій, зокрема, у перцептивному, комунікативному, інтерактивному та міжкультурному. В кожному з цих аспектів воно набуває різних сенсів та конотацій, які є актуальними для сучасного інформаційно-комунікативного середовища. Це пояснюється здатністю людей за допомогою прислів'їв поєднувати культурні традиції із новими контекстами та формами соціальних комунікацій.

Ключові слова: *прислів'я, чорт, соціокультурні комунікації, інформація, традиції, культурні коди.*

Постановка проблеми. Народні прислів'я, як скарбниця народної мудрості, завжди є актуальними для різних сфер людської діяльності. Зокрема, й для тих, що передбачають соціальні та культурні комунікації. Незважаючи на те, що сучасні соціальні комунікації набувають нових форматів (під впливом цифрових технологій, Інтернету, а з 2020 року – ще й пандемії Covid-19), вони зберігають свою сутність, яку відображено в багатьох прислів'ях з культури спілкування. До цих сентенцій слід віднести й таке: «Не такий страшний чорт, як його малюють».

Це прислів'я набуло вже багато різних інтерпретацій, проте в контексті соціокультурних комунікацій воно досліджено не у всіх аспектах.

Тому **метою** даного дослідження є розгляд прислів'я «Не такий страшний чорт, як його малюють» в контексті соціокультурних комунікацій з виявленням різних аспектів його актуалізації.

Виклад основного матеріалу. Кожне народне прислів'я вміщує в себе всю духовну мудрість народу, його багатий життєвий досвід, тому завжди має поліфункціональне значення, через що неможливо виокремити лише один аспект його сприйняття [6]. Це стосується й прислів'я «Не такий страшний чорт, як його малюють», яке актуалізується в декількох аспектах спілкування.

Комунікативний аспект (як процес передачі інформації, або обміну інформацією між людьми) проявляється при згадуванні цього прислів'я в нашому повсякденному (міжособистісному, діловому) спілкуванні. Прислів'я, як феномени народної творчості, збагачують наше мовлення, характеризують глибину наших думок, тому в ділових або професіних стосунках партнерам легше сприймати нашу інформацію, обрамлену в художні образи й метафори. Особливо, коли манера подачі матеріалу йде від душі і характеризується стилістичним забарвленням.

В комунікативному аспекті прислів'я «Не такий страшний чорт, як його малюють» часто набуває трансформації, коли люди замінюють слово «чорт» найбільш актуальною та виразною на даний момент лексемою. Наприклад, *не такий страшний грип, як його фінансують*; *не така страшна діарея, як ризик не добігти; не такий смачний заборонений плід, як його малюють* [3, с.396]; *не така страшна праця, як її оплата; не такий страшний футбол, як його фанати; не такий страшний чорт, як чорт у спідниці* [1, с.294]. Не дивно, що такі прислів'я-трансформери з'являються й в політичному контексті: *не такий страшний президент, як його малюють; не такий страшний чорт, як його електорат* та інші.

Цей прийом застосовується навіть у наукових публікаціях, коли треба показати, що якесь явище має не лише негативні боки. Наприклад, у статті «Мистификации и фальсификации с научным уклоном. Так ли уж страшен чёрт?» (Л. Прокопович, 2013) доводиться, що містифікації хоч і деформують уявлення про дійсний стан науки, але, водночас, активують наукову дискусію, яка відбувається на різних рівнях: між містифікаторами та вченими, які викривають їх містифікації; між вченими різних наукових шкіл; між наукою та іншими формами пізнання (релігією, мистецтвом). Крім того, виникає комунікація між наукою та суспільством, що сприяє популяризації науки та окремих її напрямів [5].

Також у цьому прислів'ї розкривається артистизм та здатність до перевтілення людей, коли соціальні комунікації набувають рис театральності. Загалом, в «театрі» життя прислів'я виконують подвійну функцію. З одного боку, вони є «сценаріями» можливих життєвих ситуацій та їх наслідків, котрі були осмислені народною мудрістю. З іншого боку, в розмовах вони є додатковими «репліками», здатними наповнити певним сенсом діалог/комунікацію. До того ж, кожного разу, коли в розмові хтось згадує народне прислів'я або приказку, це завжди сприймається як художній жест. Особливо в тих випадках, коли прислів'я само по собі є художньо-виразним, метафоричним, створює сміховий ефект тощо [6, с.177-178, 182]. Це стосується й прислів'я «Не такий страшний чорт, як його малюють».

Перцептивний аспект цього прислів'я найбільш точно розкривається у діловому спілкуванні. В практиці ділового спілкування часто первинна перцепція ґрунтується на попередньому зборі інформації про співрозмовника (рекомендації, відгуки, чутки, плітки). Тому люди, які прагнуть серйозної, довгострокової праці, цінують репутацію. Адже саме репутація сприяє формуванню феномену «ореолу», котрий полягає у тому, що на сприйняття людини впливає авторитет партнера або, навпаки, компрометуючі плітки про нього. Причому тут немає «строку давнини»: навіть якщо чутки про людину (або компанію) склалися давно, і на момент зустрічі вона кардинально змінилася, «ореол» (позитивний чи негативний) витає над нею ще дуже довго. Тому про формування і збереження позитивної репутації необхідно думати на самому початку, про що попереджують й прислів'я: *добре ім'я – краще багатство*; *з брудної води ще ніхто чистим не виходив* та інші [6, с.176-177].

Зрозуміло, що негативний «ореол», упереджене ставлення, суттєво заважають спілкуванню, не дозволяючи співрозмовникам скласти об'єктивне уявлення один про одного. Подолання цього бар'єру потребує від них додаткових зусиль, щоб, нарешті, з'ясувалося, що не такий вже й страшний «чорт», як його малюють.

Міжкультурний аспект спілкування в цьому прислів'ї актуалізується з двох позицій: з позиції того, хто його промовляє (або має на увазі), та з позиції того, хто його чує.

Наприклад, вчасна згадка про те, що не такий вже й страшний чорт, як його малюють, може допомогти подолати упередженість, засторогу (або навіть страх) щодо співрозмовника, якщо він є представником іншої національності або культури. Тобто такі прислів'я допомагають долати етнокультурні бар'єри, під якими розуміються ускладнення, що виникають на основі відмінностей у звичаях, традиціях, релігії.

Втім, необачливе застосування цього прислів'я у розмові може призвести до зворотного ефекту. Адже в деяких культурах слово «чорт» сприймається дуже негативно, а деякі люди навіть бояться його вимовляти, бо існують забобони щодо використання слів-табу (до яких відносять, наприклад, назви хвороб, нечистої сили тощо) [8, с.120]. До речі, в самій слов'янській традиції, в якій, власне, й народилося дане прислів'я, чорта, як персоніфікацію нечистої сили, також намагалися зайвий раз не згадувати. А якщо й згадували, то використовували численні евфемізми. В російській мові, наприклад, є такі варіанти: *лукавый, враг, шут, окаяшка, чёрный, немытик, анчутка, куцый, корнахвостик, лысóй, пралик* та інші [7, с.625]. В українській мові їх ще більше: *біс, дідько, лихий, нечистий, куцак, куций, безп'ятко, антипко, анциболот, анцибол, арідник, ідоляка, пекельник, мара, хмарник, гемон* [2], *щезник, клятий, рогатий, хвостатий, злий, нетрудний, шатан* [4] тощо. Тому одно лише слово «чорт» може вже привнести неправильне сприйняття комунікативної ситуації.

До того ж, слід мати на увазі, що часто прислів'я важко перекласти дослівно, так, щоб вони були зрозумілими для співрозмовника-іноземця. Тут в нагоді можуть стати прислів'я інших народів, які схожі за змістом. Наприклад, сенс прислів'я «Не такий страшний чорт, як його малюють» приблизно передають такі прислів'я:

– німецькі: Der Teufel ist nicht so schwarz wie man ihn malt (Диявол не такий чорний, яким люди його малюють) або Es wird nichts so hei gegessen, wie es gekocht wird (Не так лячно, як здавалося);

– японське: У намальованої риби бачимо лише одне око;

– болгарське: Дяволът не е толкова черен (Диявол не такий вже й чорний);

– іспанське: No es tan fiero el león como lo pintan (Не такий лютий лев, яким його малюють).

Інтерактивний аспект (взаємодія як результат спілкування) здебільшого проявляється в тих сферах людської діяльності, які передбачають колективну співпрацю, командну роботу. Особливо там, де ця праця здійснюється в рамках якогось творчого проекту (хоч то в царині мистецтва, хоч – в галузі інформаційних технологій). Така робота завжди потребує креативності, яка, в свою чергу, вимагає від людини (або творчого колективу) виходу із зони комфорту, тобто зони відомого, гарно засвоєного, звичного, у зону невідомого – чогось зовсім нового, незвичного та неспробуваного. Це завжди лякає. Але будь-які страхи відступають, коли колега або керівник підбадьорює: «Та не такий вже й страшний чорт, як його малюють!» Адже якщо не спробуємо, то й не пізнаємо, якщо не увійдемо в зону чогось для нас нового, то й не створимо нічого нового.

Таким чином, прислів'я «Не такий страшний чорт, як його малюють» сприяє розв'язанню проблем, які створюються нашою уявою і небагатим життєвим досвідом. Завжди правильно сказані слова, можуть спонукати людину до дій, які призведуть до сприйняття та розв'язання складної ситуації, надихнути на сміливий експеримент, на втілення думок в реальність.

Висновки. Аналіз прислів'я «Не такий страшний чорт, як його малюють» показує, що в контексті соціокультурних комунікацій цей вислів може актуалізуватися в різних аспектах. Зокрема, в перцептивному, комунікативному, міжкультурному та інтерактивному. В кожному з цих аспектів прислів'я набуває різних сенсів та конотацій. Але в цілому воно залишається актуальним, як за змістом, так і за практичним його вживанням в сучасних розмовах, наукових та публіцистичних текстах. Метафоричний характер цього прислів'я дозволяє сучасній людині, що живе в епоху інформаційного «буму», стрімкого розвитку цифрових технологій, залучати до розв'язання певних проблем народну мудрість. Адже ця мудрість не лише містить життєвий досвід пращурів, а й є одним з елементів системи культурних кодів. Це дозволяє поєднувати культурні традиції із новими контекстами та формами соціокультурних комунікацій.

Література

1. Вальтер Харри. Мифологические персонажи в русских антипословицах. Учені записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. 2012. Т. 25(64). № 2(1). С. 290-296.

2. Деркач П.М. Короткий словник синонімів української мови. Київ: Радянська школа, 1960. С. 202-203.

3. Кочукова Н.І. Заміна компонента або компонентів стійкого сполучення слів (на матеріалі українських друкованих та електронних ЗМІ). Молодий вчений. 2017. № 2(42). С. 393-397.

4. Плачинда С.П. Словник давньоукраїнської міфології. Київ: Український письменник. 1993. 63 с.

5. Прокопович Л.В. Мистификации и фальсификации с научным уклоном. Так ли уж страшен чёрт? Аркадія: культурологічний та мистецтвознавчий журнал. 2013. № 1(36). С. 19-21.

6. Прокопович Л.В. Народні прислів'я в курсах з культури спілкування: розширення філософсько-аксіологічного контексту навчання. Філософія освіти. 2019. № 1(24). С. 174-186. DOI: 10.31874/2309-1606-2019-24-1-174-186.

7. Чёрт. Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х т. / Гл. ред. С.А. Токарев. Москва: Сов. энциклопедия, 1992. Т. 2. 719 с.

8. Якимович-Чапран Д. Лінгвокультурні конотації українських демономенів (на матеріалі лексеми чорт). Теорія і практика викладання української мови як іноземної. 2009. Вип. 4. С. 118-131.

References

1. Walter Harry. Mifologicheskie personazhi v russkikh antiposlovitsakh (Mithologic Individuals in Russian Antiproverbs). Scientific Notes of Taurida V.I. Vernadsky University. 2012. Vol. 25(64), 2(1), 290-296.

2. Derkach P.M. Korotkyy slovnyk synonomiv ukrauinskoyi movy (A short dictionary of synonyms of the Ukrainian language). Kyiv, 1960. 202-203.

3. Kochukova N.I. Zamina komponenta abo komponentiv stiykoho spoluchennya sliv (na materiali ukrainskykh drukovanykh abo elektronnykh ZMI) (Substitution of component or components of stead word combinations (based on material of Ukrainian printed and electronic mass-media)). Young Scientist. 2017, 2(42), 393-397.

4. Plachinda S.P. Slovnyk davnoukrayinskoi mifolohiyi (Dicrionary of ancient Ukrainian mythology). Kyiv, 1993. 202-203.

5. Prokopovich L.V. Mistifikatsii i falsifikatsii s nauchnym uklonom. Tak li uzh strashen chort? (Hoaxes and falsifications with a scientific bias. Is the devil really so terrible?). Arcadia, № 1(36), c. 19-21.

6. Prokopovych L. Narodni pryslivya v kursakh z kultury spilkuvannya: rozchyrennya filosofsko-aksiolohichnoho kontekstu navchannya (Folk proverbs in communication culture courses: broadening the philosophical and axiological context of learning). Philosophy of Education. 2019, 1(24), 174-186. DOI: 10.31874/2309-1606-2019-24-1-174-186.

7. Chort (Devil). Myths of the peoples of the word. Encyclopedia in 2 volumes. Moscow, 1992, t. 2, 719.

8. Yakymovych-Chapran D. Linhvokulturni konotatsiyi ukrayinskych demonomeniv (na materiali leksemy chort) (Linguistic and cultural connotations of Ukrainian demonomenies (based on the token of devils)). Theory and practice of teaching Ukrainian as a foreign language. 2009, 2, 118-131.

Prokopovych L.V.,
Doctor of Philosophy Sciences, Ph.D. Engineering, Professor of Department of Cultural Studies, Art History and Philosophy of Culture, Odessa Polytechnic State University ORCID: 0000-0001-8626-91722, lada.prokopovich@gmail.com
Krupenov H.S.,
Student of the Department of Information Technologies, Odessa Polytechnic State University, gkrupenev@gmail.com
Ukraine, Odessa

"THE DEVIL IS NOT SO TERRIBLE AS HE IS PAINTED": INTERPRETATION OF THE PROVERB IN THE CONTEXT OF SOCIOCULTURAL COMMUNICATIONS

The purpose of the study is to examine the proverb "The devil is not so terrible as he is painted" in the context of sociocultural communications with the identification of various aspects of its actualization. The study showed that this proverb can be actualized in several aspects of sociocultural communications, in particular, in perceptual, communicative, interactive and intercultural. In each of these aspects, the proverb has different meanings and connotations that are relevant for the modern information and communication environment. This is due to the ability of people to connect cultural traditions with new contexts and forms of social communications with the help proverbs.

Key words: *proverbs, devil, sociocultural communications, information, traditions, cultural codes.*

УДК 101.1:111.6:130

Цюрупа М.В.,
д.філос.н., професор кафедри військової підготовки
Національний університет оборони України імені Івана Черняховського,
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0464-7939, mvz999@ukr.net
Україна, м. Київ

«HOMO PACIS» ТА «ЛЮДИНА ВОЮЮЧА»: ЕКЗИСТЕНЦІЯ У СИТУАЦІЇ ВІЙНИ ТА СТАНУ МИРУ

У статті на основі методології екзистенційної філософії розглянуто переживання конкретної людини у прикордонній ситуації перед лицем смертельних небезпек війни, виявлено діапазон почуттів від підйому та «надлишку почуттів» до смиренної надії на життя. Повертаючись з бойовищ, які «поділили життя навпіл», до мирного стану, людина раніше воююча – «мілітант», ставить високі вимоги перед суспільством, чиї чесноти можуть поступатись мужнім, моральним ідеалам стану вояків.

Ключові слова: *війна, екзистенція, людина воююча, людина мирна, прикордонна ситуація збройної боротьби.*

Вступ. Позначена тема статті а, можливо, й певні терміни у заголовку потребують попередніх роз'яснень. Склалось чимало «проектів» людини, гучними у XX столітті стали «Homo Ludens» Й. Гейзінги та «Homo Sacer» Дж. Агамбена, але представники тих, як і звичайні люди, у стані грізних небезпек війни стають «загальним станом» вояків, згідно термінології «Філософії права» Г. Гегеля.

Мета статті. Головним завданням, поставленим автором у статті, є екзистенція мирної людини у прикордонній ситуації війни та смертей, яка триває досить довго чи трагічно коротко, яка індивідуалізуються, тому потрібна експлікація діалектики родового та індивідуального життєвого світу людини у протилежних станах «мир-війна», згідно фрагментів Геракліта, які привернули спеціальну увагу М. Гайдеггера у однойменній роботі. У Емпедокла ці протилежності виражені більш «людиноподібно»- Любов та Розбрат.

Якщо навіть вважати людину «гвинтиком» державного механізму, позбавленим імені, як у Л. Замятіна у післяреволюційному (1920) творі «Ми» або у «Не своєчасних думках» М. Горького тих же років, все одно примітимо несподіваність проявів людського, тому недарма ставиться питання «віднайти людяне в людині».

У згаданому творі Леоніда Замятіна, сюжет якого наслідував Олдокс Хакслі у своєму романі-антиутопії «О дивний бравий мир», герой замість імені має лише «ідентифікаційний Нумер», його подруга з нумером «О-90» викликає відчуття безтурботної округлої особи, а от інша – «І-330» є різкою, начебто батіг, та у подальшому виявить себе революціонеркою у боротьбі проти держави-машини [1, с.10-12]. Отже, у різному спектрі проявів людського, в умовах мирних чи не людських страждань, ми можемо знайти те видатне, що духовно може змінити суспільство на краще: не війни та революції викликають кризу моралі та культури, а навпаки, вказував Альбер Швейцер, – вони є наслідком кризи людяності та гуманності [2, 103].

Актуальність проблеми. Недарма у Вольтера в «Філософських листах» душа людини непізнана та чимось нагадує таємницю Божого провидіння, у Григорія Сковороди це цілісний «мікрокосм», що спонукало дослідників у різні часи пропонувати свої «проекти» людини, які висвітлювали лише одну, важливу для авторів сторону духовного людського.

Ступінь розробки теми. 'Homo sapiens' стало вже загальним місцем, хоча сумніви у її розумності актуалізовані перед лицем пандемії, термоядерної та кліматичної катастроф, «людина-граюча» – «Homo Ludens» у Йогана Гейзінги ставиться до життя й у небезпеках війн як до вишуканої гри, де важить благородство, «людина ділова» – «Homo Faber» у письменника-філософа М. Фріша напроти, відсуває вбік сентиментальні почуття, «смарт-людина» української дослідниці В. Нестеренко пишається всюдисущою креативністю, хоча згідно досліджень у Великій Британії десятки тисяч молодих осіб віком до 30 років мають взагалі «обмежені можливості до навчання».

Ці та інші накреслення, переважно у літературно-художньому плані, мемуарах та спогадах учасників збройної боротьби, особливо добровольців та волонтерів [10], продовжують лінію невичерпності варіантів індивідуальності у соціальності. Щодо проекту людини майбутнього є побоювання передбаченого Р. Бредбері її прискореного карикатурного розвитку «від дитинства відразу у дорослі і знов у дитинство» [3, с.24]. Вони й про війну лише тоді згадають, коли її самі побачать, а якщо її «не видно» як для київського чиновника радянських часів на Донбасі, то значить, її немає. Дарма, що із 3000 загиблих українських вояків майже 200 медиків та санітарів, які й у мирні часи рятують життя. У світовій боротьбі з пандемією їх загинуло 45 тисяч. До речі, представник США Курт Волкер в Авдієвці біля Донецьку у 2018 р. «побачив війну», спілкуючись з жителем із ампутованими руками і ногами.

Виклад основного матеріалу. Зрештою ми зупинилися на «людині мирній, але воюючій», хоча багатозначне слово 'pacis' латиною означає не тільки мирний, а й спокійний. Вона актуальна для України, де школу війни пройшли майже 400 тисяч громадян, а у зв'язку із перманентними загрозами Росії вдатись до ескалації збройного конфлікту передбачено призов резерву сотень тисяч поки що мирних осіб. Тобто, для звичайної людини відбувається вступ у ситуацію війни, повернення до мирного стану, а надалі постає перспектива увійти знову до стану «воюючого» у ситуації «війни, повстання, опору», за позначенням Джорджо Агамбена у власному проекті «Homo sacer». Чрезвычайное положение», як перетині політичного, правового та морального фактів непримиренного конфлікту [4, с.8].

Їх переживання, сприйняття життя та смерті у цілому складають необхідний елемент духовної епохи. Визнають, що «скалічені війною» вже навряд чи стануть здоровими: характерною була відмова молодих бійців об'єднання ФАРК Колумбії 2018 р. погодитись з рішенням центральної влади та їх командування припинити п'ятдесятирічну громадянську війну. Лев Шестов підсумовував такі реалії: страшно дивитись на вбитих та скалічених від ран, але ще більш страшну картину складають вражені честю (мораллю) [5, с.8].

Хоча за Г. Гегелем цей «особливий стан» воїнів (сословие – рос., estate – англ., stutus – лат.) під час війни перетворюється на «всезагальний», конкретна людина зникає, вважав Моріс Мерло-Понті, якщо до неї ставитись позачасово, тому концепт статті координується з людиновимірчими реаліями збройних конфліктів першої чверті XXI століття. Там, де людина – найдешевша зброя, ми підкреслюємо її самоцінність та унікальність мужніх переживань перед лицем «великого Ніщо».

Життєвий світ людини та «війна, повстання, опір» (Дж. Агамбен) як конфліктні стани суспільства, представляють собою два замкнені, начебто паралельно існуючи світи, взаємодія між якими породжує унікальність екзистенції конкретної особистості, або, словами Жака Дериди при рецепції ідеї Сартра, неповторність конкретної «людино-реальності».

Соціальна небезпека війни багатолика: матеріальні витрати, катастрофічне забруднення навколишнього середовища (В'єтнам, Югославія), чисельні смерті та каліцтва, але особливо болючі морально-психологічні деформації природної сутності людини,інтегральних якостей людського. Оприлюднені емпіричні данні ("Military review", 9 січень 2018 р.) показали, що більше 20% суїцидів у США здійснюють колишні військові, які пройшли та пережили війну, та й для більшості учасників війни вона начебто не закінчилась. У короткотривалому збройному конфлікті у провінції Тиграй Ефіопії, що відбувся вже після завершення багаторічної попередньої війни, восени 2021 р., було виявлено біля 2000 жертв, молодшій з яких 2 місяці, а старшій – 90 років, причому тільки 3% загинули від артилерійських та повітряних ударів, а всі інші розстріляні зблизька та зарубані мачете.

Чоловік, що сприймає біль та сам буває (не завжди) сприйнятим у жорстокому світі таким (М. Мерло-Понті), сподівається, що влада, яка визнає необхідним соціальне насильство, має містити більше гуманності. Важливо для цього, на його думку, виказаній у роботі «Гуманізм та терор», розмістити самого себе в перебіг подій.

Визнано, що сучасна людина у ситуації збройної боротьби постійно відчуває стан нав'язливої тривоги: «Треба повністю відслідковувати все, що відбувається навкруги, бо ніколи не знати, що станеться в наступну мить. Лише так в дійсності можна уціліти», каже іракський ветеран, вояк із США Джошуа Гепла.

Зазвичай вказують, що перебування в бойовій готовності приводить до агресивності, перцепція постійної небезпеки веде до неспроможності розслабитися та до ворожого сприйняття дійсності. Це здатне зробити «мізерним життя» новоспечених цивільних вже після повернення з війни, а не тільки приводити до «крихкості буття» на війни, за влучним зауваженням Сартра. Трагедія з особистого плану переходить на актуальну суспільну загрозу: не поодинокі випадки загибелі невинних людей від рук тих, хто пройшов війни Іраку, Афганістану, Сирії, В'єтнаму.

Однак ми робимо наголос на індивідуальності переживань, на екзистенції у ситуації збройної боротьби будь-якої форми: не важливо, чи то «сірий» конфлікт чи «гаряча війна», або поточний стан «озброєного миру». Фр. Ніцше надав вражаючу характеристику внутрішнього стану вояків при зіткненні з буденністю тих, хто не пережив, не осмислив, не вдумався у стрибок перед лицем грізного «Ніщо»: «Вас називають безсердечними – та серце у вас справжнє, і я люблю вашу сором'язливу сердечність. Ви соромитесь надміру своїх почуттів, інші соромляться їхніх недомірків» [6, 47].

Цей надмір почуттів важко зрозуміти без випробувань ситуацією збройної боротьби, яка у Ж.-П. Сартра «поділила його життя навпіл». Знаходячись у полоні, нескорений за тяжких умов німецької окупації Франції, він у творі «Шляхи свободи» показав інших полонених, понівечених стражданнями, які, перетворили їх у «безголосне, безвільне стадо». А здавна кодекс вояків Бусі, проаналізований українським філософом С. Капрановим, налаштовував тих, що воїн-самурай стає справжнім саме в момент смерті, це невід'ємна частина його Шляху-До: «обрати смерть» означає піти на війну, а не стати дезертиром, прийняти бій, а не ухилитись від нього. А вибір смерті – це подолання страху перед нею» [7, 93].

При цьому дещо позабутий ракурс думки Ніколло Макіавеллі у творі «Про військове мистецтво» виявив, що найбільшу мужню доблесть у історії мали ті вояки, які військову професію розглядали як тимчасову. На прикладі консула Рима Регула він показав, як той просився повернутись з війни додому, до цивільного життя, але вимушений залишитись, надав приклад нечуваної мужності: повернутись знову у полон, відпущений ворогом під чесне слово, якщо «не виконає місію».

Методологічний сенс цієї думки полягав у тому, що війна є перехідна у своїй основі, тому мирна за своєю глибинною сутністю людина вимушена брати участь у ній начебто «випадково». Таку позицію висловив Ж.-Ж. Руссо у «Суспільному договорі», а у Клаузевіца війна – це відносини між державами, побудованими згідно логіки проведення «зовнішньої політики саме насильницькими засобами». Мислилось, що політика розумна у своїй основі, тому післявоєнний стан суспільства, вірніше, переможної держави, мовляв, стане кращим. А людина йде на бойовища з думкою про власне життя та смерть, він бореться за своє мирне майбутнє.

Екзистенційний вимір збройної боротьби, яка перервала звичаєвий мирний процес життя, напрочуд сильно відрізняється від суспільного її сприйняття. Війна може не тільки бути оголошена «справедливою» за Томою Аквінським, або «прогресивною» згідно марксистської доктрини та й викликати суспільний підйом. У часи війни «країн-родичів», пише сербський журналіст стосовно гуманітарної катастрофи у колишній Югославії 1992–1993 рр., вже народи закликали свої уряди до більш рішучих дій щодо противника, захльостані атмосферою ненависті.

Отже, мирна людина не протистоїть людини воюючій, це її входження у стан збройної боротьби держав чи значних мілітаристських сил, які не мають людських почуттів, бо суспільна та індивідуальна мораль сильно різняться.

Стан переживань нелегко сформулювати тільки боротьбою двох різноспрямованих сил, потягу до всезага-

льної людяності та суспільної (військової) необхідності «виконання місії», за термінологією військових західної парадигми воєнно-теоретичного мислення.

При настанні війни, яка покоряє людину зненацька, вказує Альбер Камю в романі «Чума» [8, с.146], так само як і пандемія, або стрімко «захоплює» високими почуттями у Фр. Кафки, докорінним чином змінюється людина: вона стає «хомо мілітант», начебто зливаючись із війною, хоча й на певний не тривалий, можливо й надмірно короткий час.

Особистість саме у цей час (в ситуації) тяжких випробувань, – вдумливо пише Віктор Франкл, «психіатр у концтаборі», – піднімається на надлюдський рівень Героя. Її моральна велич, у подальшому вкаже і французький філософ А. Бадью в «Єтиці», претендує на поза смертність: «Безсмертним: ось чим може бути людина, як це засвідчують найтяжчі ситуації» [9, с.82].

Присутність смерті розкриває важливість поточного моменту – вона вимагає жити тут і зараз, а не минулим чи майбутнім, а воїна вчить бойовий досвід: усе вирішує «ось – ця» мить, тому не дивно, що вона так «розтягується», що він начебто бачать політ кулі, сприймає складові розриву снаряду, міни. Останній, начебто суперечливий законам матеріального світу, момент відмічений аргентинським письменником та філософом Х.Л. Борхесом у сюжеті про розстріл німецькими окупантами чеського письменника. Бог надав йому час для завершення твору, допоки летить куля і він встиг дописати його.

Тому не дивно, що задовго до цього Ямамото Цунетомо формулює настанову для самурая-вояка: «Насправді немає нічого, окрім єдиної думки теперішньої миті. Такі моменти, йдучи один за одним, становлять життя. Лише живи і зберігай вірність думці цієї-ось миті» [7, с.68]. Ці миті «фронтового життя» зовсім не схожі на мирні, згідно спогадів учасників АТО на Донбасі 2015–2018 років: «час від часу тебе осягає думка, що колись, після повернення до мирного життя, тобі потрібно буде воскреснути, знову прийняти себе живим» [10, с.89].

Таким чином, буття, переживання, пошуки смислу життя людини на війні, що у цілому може бути позначено терміном «екзистенція в ситуації постійних небезпек», слід розглядати в плані взаємовпливу, боротьби протилежних способів життєдіяльності, надії на життя та невідворотності смерті, абсурду та вищого наднидивідуального смислу.

Вплив війни на екзистенціали життя складний і суперечливий: Лауреат Нобелівської премії миру 1999 року Гюнтер Грасс у одному з листів «Нашого століття» звернувся до спогадів німецького письменника Ернста Юнгера, який пройшов жахи Першої світової війни із незгладимим впливом: «Після того як війна показала нам свої кігті, сама по собі, як власне переживання, до самих останніх днів на фронті … вона мене надихала» [11, с.8]. Згаданий письменник добровольцем пішов на фронт, отримав 14 поранень та у щоденниках «У сталевих грозах» власне бачення війни протиставив «ремаркістам» та «барбюсам», які прокляли війну.

Тут важить зауваження Чеслава Мілоша, що «екзистенційна філософія розпізнається через те, що вона відмовляється від виправдання страждань і смерті, яким би не був «динамічний процес», який начебто повинний вести до перемоги добра» [9, с.XI]. Жорстокість та надмірне насильство на полі бою не можуть бути виправдані ані військовою необхідністю, адже жорстокість війська, – вказував Сунь Цзи, – не подає йому потужності, ані моральною амбівалентністю, викликаною смертельними небезпеками.

Агенція ВВС останнім часом провела аналіз літератури, виданої за часи збройного конфлікту на Донбасі, де було оглянуто більше 50 творів, включно з художніми і документальними фільмами. Було з'ясовано, що діапазон переживань та сприйняття ситуації збройної боротьби дійсно так само широкий, як і надлишок мужніх почуттів. Для нас це важливо тим, що «повернення» вояків за досвідом Першої світової війни у країну, яка послала їх відстоювати національний, начебто всезагальний інтерес.викликає переживання, спорідненому «культурному шоку». Суспільство постає зовсім не таким при «поверненні Героя» за Р. Олдінгтоном (якщо він повернеться). Воно байдуже до «скалічених необхідної війною» та навіть смерті приховує під оптимістичними цифрами статистики: «сьогодні втрат менше, ніж вчора».

Ми виокремлюємо два напрямки у сукупності переживань війни воюючим: у перебігу та після «виходу» із ситуації, повернення до мирного стану життя суспільства, але не для нього особисто.

Повернення до мирного стану суспільства для колишнього мирного, а відтепер воїна до кінця його життя, лише зовні є мирним, радісним. Європейська дослідниця, яка сама перебувала довгі роки у даній ситуації, вказує, що той продовжує жити думками про минуле. Характерні роздуми Ж.-П. Сартра у романі «Нудота», знаковому для розуміння екзистенції, щодо пригод, смисл яких у минулому та протиставленому сьогодні буденності.

Між іншим, багатьма письменниками, мемуаристами визнано, що у збройній боротьбі для людини здійснюється шерега небезпечних пригод, у цьому й полягає її трагічна романтика.

Але повертаючись з полів бойовищ, де важать не золоті тільці, а бойова дружба, братерство, готовність покласти за друга життя, людина раптово виявляє увесь жорстокий мирний світ, навіть без абстрактних ідеалів. Доречним буде спогад революціонера О. Герцена щодо зустрічі письменника Віктора Гюго та радикала Луї Блана «Горе народу, у якого поняття про честь взагалі – не співпадає з поняттям військової честі» [13, с.42].

Висновки. Таким чином, людина мирного часу за соціальною Необхідністю ведення війни (Лев Шестов саме так її писав) включається до всезагального стану вояків, її перша половина життя завершена у прикордонній ситуації, а друга половина буде мати печатку здійсненого, пережитого перед обличчям великого Ніщо. Надалі відбувається трансформація пережитих небезпек, перемог, втрат, розчарувань у енергію зіткнень з новою соціальною реальністю.

Складний синтез протилежних світоглядних настанов «мирної» та «воюючої» людини необхідний для того, щоб зрозуміти думку Сунь-Цзи, що лише коли урядовці та підлеглі мислять однаково, тоді їх можна посилати на життя та на смерть. Можливість здійснити цей синтез потребує «мета роздуму», згідно якого точка примирення протилежностей міститься у трансцендентності, у невловимому духовному світі суспільства.

Світоглядно-ціннісний зміст наведених міркувань полягає у тому, що в нашому неоднорідному соціуму, де є не тільки поділ на бідних та багатих, на тих, хто живим бачив смерть бойових побратимів та тих, хто відсуває думки про війну у «віддалений кут свідомості». Вони закликають «займатись городами, бо війна не на часі» (22.04.21), тоді як Стратегія воєнної безпеки України наголошує на «синергії» мирних та воєнних засобів протидії ворогові з Півночі, який нарощує воєнну потугу більшу, ніж на початку агресії, та демонструє готовність до нової війни.

Відбувається зіткнення принципово протилежних життєвих планів. На початку статті ми згадували твір О. Хакслі «О дивний бравий світ», де зручними виглядають «збирачі марок та тих, хто випилює фанерні рамочки лобзиком», а не філософи [1], які розмірковують над «проектами людини» у екзистенційних станах грізних небезпек. Колишні вояки є колишніми та й теперішніми цивільними, як і філософи, вони можуть виглядати не такими «округлими» (нумер «О – 333» у романі «Ми), а різкими соціальними революціонерами по духу, їх доблесті не тільки у минулому, а й у Надії на краще життя післявоєнного миру.

Література

1. Замятин Е. Мы: Роман; Хаксли О. О дивный новый мир: Роман. [Текст] / Евгений Замятин, Олдокс Хаксли. – М.: Худож. Лит., 1989. – 351 с.

2. Швейцер А. Благоговение перед жизнью. Пер. с нем. / Сост. и посл. А. Гусейнова. [Текст] / Альберт Швейцер.– М.: Прогресс, 1992. – 576 с.

3. Бредбери Р. 451 ПО ФАРЕНГЕЙТУ. Роман. РАССКАЗЫ. – на англ. языке. [Текст] / Рей Бредбери. – М.: Радуга, 1983. -384 с.

4. Агамбен Джорджо «Homo sacer».Чрезвычайное положение». Пер. с итал. [Текст] / Джорджо Агамбен. – М.: Европа, 2011. – 148 с.

5. Шестов Л. Киркегард и экзистенциальная философия (Глас вопиющего в пустыне) / Вступит. ст. Ч. Милоша. [Текст] / Лев Шестов. – М.: Прогресс- Гнозис, 1992. – 304 с.

6. Ніцше Ф. Так казав Заратустра; Жадання влади / Пер. з нім. А. Онишка, П. Таращука. [Текст] / Фрідріх Ніцше. – К.: Основи, Дніпро. 1993. – 415 с.

7. Ямамото Цунэтомо. Хагакурэ. Самурайская этика в современной Японии. Пер. с япон. [Текст]. – Спб.,1996. – (1:2). 330 с.

8. Камю А. Сторонній: Повість. Чума: Роман. Пер. з франц. [Текст] / Альбер Камю. – К.: Дніпро, 1991. – 655 с.

9. Ален Бадью. Етика Нарис про розуміння зла. Пер. з франц. В. Артюха та А. Репи. [Текст] – К; Комубук, 2016. – С. 82.

10. Війна. Життя de facto [Текст]. – Київ: Темпора, 2016. – С. 88-89.

11. Гюнтер Грасс. Мое столетие. Фрагменты. Пер. с нем. [Текст]// Иностранная литература. – 2000. – № 1. – С. 8.

12. Чеслав Мілош. Шестов, или О чистоте отчаяния // Киркегард и экзистенциальная философия. (глас вопиющего в пустыне) [Текст]. – М: Прогресс-Гнозис, 1992. – С.XI.

13. Герцен А. Былое и думы. Части 6-8. [Текст] / Александр Герцен. – М.: Правда, 1983. – 592 с.

References

1. Zamiatyn E. My: Roman; Khaksly O. O dyvnyi novyi myr: Roman. [Tekst] / Evhenyi Zamiatyn, Oldoks Khaksly. – M.: Khudozh. Lyt., 1989. – 351 s.

2. Shveitser A. Blahohovenye pered zhyzniu. Per. s nem. / Sost. y posl. A. Huseinova. [Tekst] / Albert Shveitser.– M.: Prohress, 1992. – 576 s.

3. Bredbery R. 451 PO FARENHEITU. Roman. RASSKAZY. – na anhl. yazyke. [Tekst] / Rei Bredbery. – M.: Raduha, 1983. – 384 s.

4. Ahamben Dzhordzho «Homo sacer». Chrezvychainoe polozhenye». Per. s ytal. [Tekst] / Dzhorzho Ahamben. – M.: Evropa, 2011. – 148 s.

5. Shestov L. Kyrkehard y ekzystentsyalnaia fylosofyia (Hlas vopyiushcheho v pustyne) / Vstupyt. St.. Ch. Mylosha. [Tekst] / Lev Shestov. – M.: Prohress- Hnozys, 1992. – 304 s.

6. Nitsshe F. Tak kazav Zaratustra; Zhadannia vlady / Per. z nim. A. Onyshka, P. Tarashchuka. [Tekst] / Fridrikh Nitsshe. – K.: Osnovy, Dnipro. 1993. – 415 s.

7. Iamamoto Tsunetomo. Khahakure. Samuraiskaia etyka v sovremennoi Yaponyy. Per. s yapon. [Tekst]. – Spb., 1996. – (1:2). 330 s.

8. Kamiu A. Storonnii: Povist. Chuma: Roman. Per. z frants. [Tekst] / Alber Kamiu. – K.:Dnipro, 1991. – 655 s.

9. Alen Badiu. Etyka Narys pro rozuminnia zla. Per. z frants. V. Artiukha ta A. Repy. [Tekst] – K; Komubuk, 2016. – S.82.

10. Viina. Zhyttia de facto [Tekst]. – Kyiv: Tempora, 2016. – 152 s.

11. Hiunter Hrass. Moe stoletye. Frahmenty. Per. s nem. [Tekst]// Ynostrannaia lyteratura.- 2000. – № 1. – S. 8.

12. Cheslav Milosh. Shestov, yly O chystote otchaianyia // Kyrkehard y ekzystentsyalnaia fylosofyia. (hlas vopyiushcheho v pustyne) [Tekst]. – M: Prohress-Hnozys, 1992. – S. XI.

13. Hertsen A. Byloe y dumy. Chasty 6-8. [Tekst] / Aleksandr Hertsen. – M.: Pravda, 1983.- 592 s.

Tsoorupa M.V.,
Professor of the Department of Military Training of the Ivan Chernyakhovsky National University of Defense of Ukraine,
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0464-7939, mvz999@ukr.net

Ukraine, Kyiv

«HOMO PACIS» AND «HOMO WARRIOR»:
EXISTENCE IN THE SITUATIN OF THE WAR AND THE STATE OF PEACE

The article, based on the methodology of existential philosophy, examines the experience of a particular person in a border situation in the face of the deadly dangers of war, reveals the range of feelings from the rise and «excess of feelings» to humble hope for life. Returning from the battlefields that «divided life in half» to a state of peace, the former warrior – « homo militant», places high demands on society, whose virtues are inferior to the courageous, patriotic, moral ideals of the state of militant.

Key words: *war, existence, warring person, peaceful person, border situation of armed struggle.*

Pedagogy

УДК 37.035.6

Батрун І.В.,
к.пед.н., учитель російської мови та літератури Харківської загальноосвітньої школи І–ІІІ ступенів № 101,
batrun.irina.1987@gmail.com
Україна, м. Харків

КОЗАЦЬКА СИСТЕМА ЕТНОВИХОВАННЯ ЯК СКЛАДНИК НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ

Статтю присвячено козацькій системі етновиховання як складнику національно-патріотичного виховання. Автором доведено, що теорія та практика національного і патріотичного виховання ґрунтується на ідеях козацької педагогіки яка є складником української етнопедагогіки, що акумулює в собі сукупність педагогічних знань і виховного досвіду, які зберігалися в традиціях сімейного виховання, усній народній творчості і народних обрядах. Широко практиковані навчання і виховання козацьких дітей мають дуже багато національно-самобутнього. Їх відрізняє цілісність, багатство ідей і настанов козацької виховної мудрості, що станове собою і теоретичну, і практичну частини специфічної та самобутньої козацької педагогіки.

Ключові слова: *національно-патріотичне виховання, козацька педагогіка, етновиховання.*

Постановка проблеми. Для будь-якої держави є важливим національно-патріотичне виховання своїх громадян. Ця виховна діяльність створюється на основі попередніх педагогічних систем. Тому українське національно-патріотичне виховання своєю основою взяло козацьку педагогіку.

Мета роботи – проаналізувати козацьку систему етновиховання, розкрити її вплив на сучасну українську школу.

Виклад основного матеріалу. Теорія та практика національного і патріотичного виховання ґрунтується на українській національній ідеї, яка відіграє значущу роль у всій педагогічній спадщині нашого народу [1]. Починаючи з доби Трипільської культури (IV тис. до н.е.), наші предки створили багаті народне мистецтво, символіку, національні традиції, що є основою народної педагогіки, мудрості, етновиховання підростаючого покоління.

Українська концепція патріотичного виховання взаємопов'язана із ідеями «Повісті минулих літ», «Слово о полку Ігоревім», давньоруських літописів, «Слово про закон та благодать». Ці твори вчили, як зберегти волю і свободу народу. Для цього важливо формувати духовно багатих, сильних духом, фізично здорових і шляхетних людей, які палко любитимуть Україну, будуть боротися з чужоземними загарбниками. Розглядаючи сутність основних напрямків етновиховання необхідно вивчити проблему головних цінностей, які посідали вагоме місце у формуванні особистості у давнину і є актуальними в умовах сьогодення та основних інститутів національного виховання.

Головними цінностями, які формували у молодих козаків їхні наставники, були: загальнолюдські, національно-патріотичні, родинні.

Для формування особистості важливим є методи етновиховання. Метод практичних вправ застосовується при навчанні дій, поведінки, ставлення до себе і оточуючих конкретної людини. При цьому застосовуються прийоми: вимога, нагадування, контроль. Практична діяльність має свої особливості і реалізується через тренування, показ вчителем учневі правильних дій, навчання учителя учня самоконтролю.

Іншим методом є переконання. Воно здійснюється за допомогою роз'яснення, повчання, поради, в процесі дискусії, бесіди, розповіді.

Дотримання режиму праці і відпочинку є методом виховання без якого не може діяти жодна школа. Український народ беріг свій час, про що свідчать прислів'я: «Хто рано встає, тому Бог дає», «Зробив діло – гуляй сміло», «Не відкладай на завтра того, що можна зробити сьогодні». Виконання доручень та дотримання обов'язків було і залишається важливим у сімейному вихованні. Цей метод готує дитину до шкільного життя.

Гра теж є методом етновиховання. Вона через відтворення взаємин та дій сприяє пізнанню багатьох процесів, які відбуваються у людському житті, оскільки гра взаємопов'язана із працею людини.

Забави, забавки тлумачилися як «легка робота». В народі ці методи використовували для організації відпочинку.

Теорія та практика національного і патріотичного виховання ґрунтується на ідеях козацької педагогіки яка є складником української етнопедагогіки, що акумулює в собі сукупність педагогічних знань і виховного досвіду, які зберігалися в традиціях сімейного виховання, усній народній творчості і народних обрядах. Широко практиковані навчання і виховання козацьких дітей мають дуже багато національно-самобутнього. Їх відрізняє цілісність, багатство ідей і настанов козацької виховної мудрості, що становить собою і теоретичну, і практичну частини специфічної та самобутньої козацької педагогіки [2].

Козацьку педагогіку вивчали історики М. Костомаров, В. Антонович, М. Аркас, Д. Дорошенка, І. Огієнко. Серед письменників про козацтво писали Т. Шевченко,

Б. Грінченко, В. Симоненко, Л. Костенко, І. Драч, Д. Павличко [3].

М. Стельмахович, Є. Сявавко в своїх етнопедагогічних працях доводять, що в козацькому навчанні та вихованні дуже широко застосовується ідеї та засоби народної педагогіки. Вони підтверджують, що козацька педагогіка обґрунтовує і впроваджує цілісну систему навчання та виховання. Козацтва створило багатогранну, глибоку духовність, яка стала гордістю і окрасою, вершиною української національної культури, а її освітньо-виховний, емоційно-естетичний потенціал став основою усієї української національної системи виховання.

До козацької педагогіки належать зміст, національні виховні традиції українського народу, які виникли у період існування українського козацтва. Козацька педагогіка є системою народно-педагогічних і наукових знань, ідей та інших цінностей, які вже 500 років займають головне місце в національній системі освіти і виховання.

Батьки і вчителі – патріоти завжди виховували дітей, підлітків і юнаків на історичному, культурному і мистецькому матеріалі, який розкривав героїчне життя і подвижницьку діяльність С. Наливайка, К. Косинського, П. Сагайдачного, Т. Федоровича (Трясила), Б. Хмельницького, Д. Нечая, І. Богуна, І. Виговського, І. Сірка та багатьох інших провідників українського козацтва. В епоху українського Відродження (XVI–XVIII ст.) козацька педагогіка сягає вершини свого розвитку.

Козацька педагогіка як частина народної педагогіки, формує в підростаючому поколінні синівську вірність рідній землі, народу, виховує в них незламну силу духу, стійку волю і високу мораль, людські якості. Основою козацької педагогіки є система передачі життєвого досвіду, знань, умінь, а також народних традицій, шанобливого ставлення до Бога, до старших, до батьків [4]. Основними ідеями, цінностями козацької педагогіки, що становлять серцевину духовності особистості, є:

– любов до Бога і синівська відданість Україні, рідному народу, готовність і вміння боротися за його волю та свободу, національні інтереси;

– систематичне вдосконалення тіла й душі, саморозвиток і самореалізація всіх фізичних, духовних сил, можливостей;

– плекання глибокої поваги до етнічних предків, вдячності їм за жертовну боротьбу з ворогами України;

– оволодіння здатністю бути володарем становища, господарем на рідній землі, «і воїном у полі, і хазяїном удома»;

– формування в собі та в інших почуттів честі, шляхетності, інших чеснот, державотворчих якостей;

– плекання в кожної особистості національної гідності й гордості, готовності шанувати представників інших народів;

– утвердження в житті вітчизняного самоврядування, демократичних засад, українського козацького способу життя;

– здатність постійно виконувати обов'язки перед Україною, гармонійне поєднання особистих і загальнонаціональних потреб та інтересів, готовність до жертовності в ім'я перемоги українських ідеалів;

– вірність волелюбним заповідям борців за свободу України, плекання високих гуманістичних якостей особистості;

– готовність боротися з антиукраїнськими, антидержавними явищами в житті, реалізовувати українську національну ідеологію, козацьку філософію та мораль.

Так, фундаментальними для сучасної педагогіки є принципи природовідповідності та культуровідповідності виховання підростаючого покоління. Реалізуючи принцип природовідповідності виховання, козацька педагогіка вимагає враховувати природу, національний генотип дитини, особливості її природних задатків, нахилів. Дотримуючись принципу культуровідповідності виховання, учителі та вихователі, які працюють за методами козацької педагогіки, продовжують тисячолітні традиції нашого народу, виховуючи дітей на засадах української культури, міфології, фольклору, народних і класичних мистецтв, художньої літератури тощо.

Аналіз здобутків козацької педагогіки переконливо свідчить, що її специфічними принципами є надання пріоритетності українським загальнонаціональним інтересам перед особистими, виховання дітей на найвищих досягненнях козацтва.

Козацька педагогіка реалізує принципи формування в підростаючого покоління державотворчого й націєтворчого спрямування, виховання в них високих козацьких чеснот, здатності спростовувати лженаукові ідеї, теорії, підходи, які послаблюють єдність нашого суспільства, взаємопідтримку та взаємодопомогу громадян, представників національних меншин України. Козацька педагогіка обґрунтовує принцип виховання самостійності суб'єкта громадянського суспільства, який керується у своїй діяльності національними цінностями та святинями, дбає про формування різноманітних і міцних об'єднань, колективів на культурно-історичних засадах способу життя українського народу (братств, побратимств, товариств, громад). Принципи козацької педагогіки художніми й науковими засобами утверджують у серцях і душах кожної дитини українську національну ідею. На прикладах життя, діяльності і боротьби за державу видатних представників українського народу простежуємо формування національної гідності народу, його прагнення мати власну державу.

В умовах НУШ доцільно звернути увагу молодших школярів на практичні заняття, які стосуються краєзнавчого матеріалу. Зокрема, які назви в рідному місті (селі) нагадують про минуле; про що і про кого розповідає історія рідного краю тощо.

Українська козацька система виховання є самобутнім явищем. В історії її становлення можна виокремити кілька етапів.

Найважливішими в національній системі виховання є провідні ідеї козацького руху, зокрема такі як свобода і незалежність України, непорушність прав людини і народу, суверенність особистості, народовладдя. Педагогіка козаків сприяла зміцненню української системи виховання. В Україні діяли різні типи закладів освіти, зокрема й академії (Острозька – з 1576 р., Києво-Могилянська – з 1615 р.), що стали центрами вищої освіти, науки і культури як України, так і всіх східнос-

лов'янських земель. Чимало козацьких лідерів мали вищу освіту, вивчали філософію, логіку, психологію, історію, риторику, поетику, оволодівали латинською, грецькою, староєврейською, польською, німецькою мовами.

Поряд з академіями, колегіумами, братськими школами, цеховими професійними школами ремесел працювали й козацькі січові, сотенні та полкові школи, а також школи джур. Козацькі школи діяли при церквах поруч із госпіталями і мали загальноосвітній характер. У цих школах учні ознайомлювалися з медициною, метеорологією, вчили також латину, піїтику, арифметику, риторику, геометрію, географію, астрономію, військову справу.

Усі ці заклади освіти виховували волелюбний дух козацтва, повагу до людської гідності. В козацьких та братських школах не використовували різки для виховного процесу. Українське козацтво XVI–XVIII ст. утвердило систему освіти на принципах гуманізму та демократизму. В учнівському колективі дотримувались принципів самоврядування. Учні обирали із свого складу двох отаманів (перший – із старших школярів, другий – молодших). Вибори отаманів проводили кожний рік [5].

У школах на Запорозькій Січі усі учні мали рівні права та обов'язки. Система виховання передбачала формування у молоді, крім козацької честі, певної системи моральної підготовки до війни, а саме: готовності боротися за волю, честь і славу України; нехтування небезпекою, коли справа стосується щастя рідних, друзів, побратимів; ненависть до ворогів, прагнення визволити рідний край від чужих завойовників; здатність відстоювати рідну мову, культуру, право бути господарем на власній землі; героїзм, подвижництво у праці та в бою в ім'я свободи і незалежності України.

У духовному житті козацька педагогіка відводила особливу роль гідності, честі та звитязі. Кожен молодий козак намагався розвивати в собі ці риси, які є основою виховної системи. Неписаний кодекс честі козаків передбачав: любов до батьків, рідної мови; вірність коханій, другу, побратиму, України; готовність захищати слабших, турбуватися про молодших; шляхетне ставлення до дівчини, жінки, бабусі; непохитну вірність ідеям справедливості; відстоювання повної свободи і незалежності особистості, народу, держави; турботу про розвиток національних традицій, звичаїв і обрядів; бережливе ставлення до рідної землі, природи; пожертвування на будівництво храмів, навчальних і культурних закладів; цілеспрямований розвиток своїх фізичних і духовних сил, сили волі; уміння скрізь і всюди чинити благородно, шляхетно.

У XIX і XX століттях козацька ідейність, духовність жили в серцях і душах інтелігенції, еліти. Козацька ідеологія й козацький дух завжди були притаманні національно свідомим українцям, набували нових життєво-важливих, національно-державницьких форм.

Українська молодь, яка об'єднувала у своїх лавах також багатьох білорусів, поляків, євреїв, завжди продовжувала різноманітні форми, традиції козацької діяльності. Молодіжні козацькі братства й товариства, курені, коші виникали ще в другій половині XIX століття. Масовий національно-визвольний рух наприкінці XIX – у перші десятиліття XX століття виник на основі козацьких традицій. Козацтво в Україні відновилося у 1989–1991 роках. У XXI ст. на козацьких традиціях працюють численні молодіжні організації – «Луг», «Соколи», «Пласт», «Молода Січ».

Зі здобуттям Україною державної незалежності створилися сприятливі умови для творчого відродження дитячих і молодіжних козацьких організацій, впровадження традицій ідей і засобів козацької педагогіки, козацького загартування в родинне, шкільне й позашкільне виховання дітей та юнацтва. Успішно виховують молодих громадян юнацькі організації «Джура», «Козацька республіка», «Січ», «Дивоцвіт».

Висновки. Ідеал козацької педагогіки – вільна й незламна у своїх прагненнях людини. Вона була спрямована на підготовку фізично-загартованих, здорових оборонців України від чужоземного поневолення. Це система виховання українських захисників національних і загальнолюдських моральних цінностей. На Січі дбали про формування у молодих козаків високих лицарських якостей, пошани до старших людей, милосердя.

Література

1. Лазуріна Н.П. Патріотизм та національна ідея як ціннісні складові громадянської компетентності особистості / Н.П. Лазуріна // Вісник Житомирського державного університету. – 2013. – Випуск 6. – С.32-35.

2. Руденко Ю., Губко О. Українська козацька педагогіка: витоки, духовні цінності, сучасність / Ю. Руденко, О. Губко. – Київ: МАУП, 2007. – 384 с.

3. Корж-Усенко Л. Ідея національно-патріотичного виховання в українській педагогічній думці XIX – початку XX ст. / Л. Корж-Усенко // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2020. – № 102. – С.399-409.

4. Корж-Усенко Л.В. Козацька педагогіка: досвід, реалії, перспективи / Л.В. Корж-Усенко // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2014. – № 38. – С.237-245.

5. Берека В.С., Гіджеліцький І.К., Орловська Н.М. Козацька педагогіка і навчально-виховний процес у закладах освіти / В.С. Берека, І.К. Гіджеліцький, Н.М. Орловська. – Кам'янець-Подільський: ПП Зволейко Д.Г., 2018. – 472 с.

References

1. Lazurina N.P. Patriotyzm ta natsionalna ideia yak tsinnisni skladovi hromadianskoi kompetentnosti osobystosti / N.P. Lazurina // Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu. – 2013. – Vypusk 6. – S. 32-35.

2. Rudenko Y., Hubko O. Ukrainska kozatska pedahohika: vytoky, dukhovni tsinnosti, suchasnist / Y. Rudenko, O. Hubko. – Kyiv: MAUP, 2007. – 384 s.

3. Korzh-Usenko L. Ideia natsionalno-patriotychnoho vykhovannia v ukrainskii pedahohichnii dumtsi XIX – pochatku XX st. / L. Korzh-Usenko // Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii. – 2020. – № 102. – S. 399-409.

4. Korzh-Usenko L.V. Kozatska pedahohika: dosvid, realii, perspektyvy / L.V. Korzh-Usenko // Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii. – 2014. – № 38. – S. 237-245.

5. Bereka V.Y., Hidzhelitskyi I.K., Orlovska N.M. Kozatska pedahohika i navchalno-vykhovnyi protses u zakladakh osvity / V.Y. Bereka, I.K. Hidzhelitskyi, N.M. Orlovska. – Kamianets-Podilskyi: PP Zvoleiko D.H., 2018. – 472 s.

Batrun I.V.,
Candidate of Pedagogical Sciences, Teacher of Russian Language
and Literature of Kharkiv Secondary School of I–III Grades № 101, batrun.irina.1987@gmail.com
Ukraine, Kharkiv

COSSACK SYSTEM OF ETHNIC EDUCATION AS A COMPONENT OF NATIONAL-PATRIOTIC EDUCATION

The article is devoted to the Cossack system of ethnic education as a component of national-patriotic education. The author proves that the theory and practice of national and patriotic education is based on the ideas of Cossack pedagogy which is a component of Ukrainian ethnopedagogy, which accumulates a set of pedagogical knowledge and educational experience preserved in the traditions of family education, oral folk art and rituals. Widely practiced education and upbringing of Cossack children have a lot of national identity. They are distinguished by the integrity, richness of ideas and guidelines of the Cossack educational wisdom, which is both theoretical and practical part of the specific and original Cossack pedagogy.

Key words: *national-patriotic education, Cossack pedagogy, ethnic education.*

УДК 001(063):378,4 (Укр)

Вергун Т.І.,
ст. викладач кафедри іноземних мов Харківського національного університету радіоелектроніки,
tetiana.verhun@nure.ua
Смицька Т.В.,
ст. викладач кафедри іноземних мов Харківського національного університету радіоелектроніки,
tetyana.smytska@nure.ua
Україна, м. Харків

МОДЕЛЬ ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ НА ОСНОВІ ПОЄДНАННЯ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ ТА МЕТОДУ ПРОЄКТІВ В ПРОЦЕСІ МОВНОЇ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ ТЕХНІЧНИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

В статті сформовано теоретичний базис ефективності дистанційного навчання, зокрема, визначено необхідність поєднання дистанційного навчання та методу проєктів в організації самостійної роботи студентів у процесі мовної підготовки студентів технічних закладів вищої освіти. Розкрито принципи організації самостійної роботи студентів на основі поєднання дистанційного навчання та методу проєктів, що дозволило змінити структуру та зміст самостійної роботи з урахуванням його підготовки з використанням інформаційно-комунікативних технологій. Розроблено модель організації самостійної роботи студентів на основі поєднання дистанційного навчання та методу проєктів, що включає сукупність наступних компонентів навчальної діяльності студентів.

Ключові слова: *дистанційне навчання, метод проєктів, модель організації самостійної роботи, інформаційно-комунікативна технологія, об'єктивний контроль, оцінка результатів, мовна підготовка.*

Постановка проблеми. Комп'ютерні мережі надають можливість отримати доступ до інформаційних ресурсів, навчальних курсів, баз даних, інформаційно-пошукових та інформаційно-довідкових систем, що ініціює пошук ефективних дидактичних підходів в процесі мовної підготовки студентів технічних закладів вищої освіти. В даний час необхідність обробки великих обсягів нової інформації формує соціальне замовлення суспільства на підготовку висококваліфікованих фахівців, які володіють організацією самостійної роботи з пошуку, обробки, трансформації, передачі, використанні і зберіганні отриманої інформації.

Вдосконалення навчального процесу та підвищення якості навчання сприяють використанню сучасних інформаційних та телекомунікаційних технологій, а саме Інтернет, електронна бібліотека, освітній сервер, мережеве тестування, конференції, мережеві засоби зв'язку і мультимедійні технології, соціальні сервіси надають доступ до необхідної навчальної інформації в професійному навчанні. Створювана навчальна інформація на основі засобів інформаційно-комунікативних технології (ІКТ) та навчально-методична база навчання є досить перспективною для підвищення знань. Студент відходить від позиції об'єкта навчання, отримувача готової навчальної інформації, стає активним суб'єктом навчання, який може самостійно здобувати, зберігати, доставляти і обробляти інформацію великого обсягу і різного змісту на основі організованого викладачем самостійного вивчення студентами іноземної мови. У цих умовах самостійна робота студентів стає однією з провідних організаційних форм навчального процесу в системі вищої професійної освіти.

Самостійна робота у вищій школі передбачає систему заходів по вихованню активності та самостійності студента, по виробленню умінь раціонального придбання інформації. Готовність студентів самостійно освоювати та використовувати сучасні технічні засоби навчання, в тому числі на базі дистанційного навчання та методу проєктів впливають на якість з навчання.

Однак, недостатньо враховуються особливості організації самостійної роботи студентів в процесі мовної підготовки на основі дистанційного навчання та методу проєктів. Так як система знань іноземної мови формується в процесі комунікативного спілкування студентів один з одним та студентів з викладачами, найбільш ефективним представляється поєднання дистанційного навчання та методу проєктів в процесі навчання у закладі вищої освіти, що сприяє прояву інтересу студентів до мовної підготовки, застосуванню отриманих знань на практиці, що підвищують якість навчання. У навчанні студентів іноземної мови інформаційні технології та мережа Інтернет не знаходять широкого застосування у зв'язку з відсутністю мультимедійних навчальних комплексів, алгоритмів їх розробки і застосування, а також методичної та технічної підготовки викладачів і студентів. Аналіз сучасних підходів до навчання іноземної мови студентів показує, що використана система занять не дозволяє у відведений на мовну підготовку час реалізувати вимоги нормативних документів.

Тому, **актуальність статті** полягає в організації самостійної роботи студентів в процесі навчання іноземної мови на основі дистанційного навчання та методу проєктів в технічному закладі вищої освіти.

Виклад основного матеріалу. Аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури показав відсутність єдиного підходу до визначення поняття дистанційне навчання. Проте окремі його особливості розглянуті та виділені у таких підходах: 1) обмін інформацією між викладачем і студентом (групою студентів) за допомогою комп'ютерних мереж чи інших засобів телекомунікацій, що дозволяють контролювати знання студентів (суб'єктивно-об'єктивні відносини, створювані в процесі репродукти-

вного навчання); 2) домінування продуктивної діяльності студента, яка вибудовується за допомогою сучасних засобів телекомунікації, які передбачають активну участь студентів в процесі навчання. В іншому випадку розглядаємо як інтеграція мовної підготовки, інформаційних та педагогічних технологій, що забезпечують інтерактивність взаємодії суб'єктів навчання та підвищення якості навчання [4]. У сучасній практиці дистанційної освіти в Україні мають місце три освітні технології. Дві з них – Інтернет технологія і телекомунікаційна технологія – не передбачають безпосередньої взаємодії викладача зі студентами, в той час, як третя – кейс-технологія – включає в себе очні заняття, ядром яких є безпосередня педагогічна взаємодія [2].

Проблематика дистанційного навчання в Україні досліджувалася вітчизняними та зарубіжними вченими, такими як Ю.М. Богачков, О.Г. Глазунова, В.М. Кухаренка, О.В. Рибалко, Н.Г. Сиротенко, Н.Є. Твердохлєбова та ін. На теоретико-методологічному рівні проблема організації самостійної роботи студентів знайшла своє висвітлення в працях таких вчених як Ю. Бабанський, В. Безпалька, О.С. Рубінштейн та ін. Більша увага приділяється технічним аспектам запровадження технологій дистанційного навчання, а психолого-педагогічні та теоретико-методологічні питання розвитку педагогічної діяльності відсуваються нажаль на задній план [5].

Організація самостійної роботи студентів на основі поєднання дистанційного навчання та методу проєктів в процесі навчання іноземної мови збагачує педагогічну науку сучасними знаннями про процеси, механізми та можливості студентів в процесі самонавчання. Організація самостійної роботи студентів на основі поєднання дистанційного навчання та методу проєктів виступає як педагогічна проблема. Організації самостійної роботи студентів притаманні такі характеристики:

• формування необхідних знань і умінь для вирішення пізнавальних завдань;

• установка на систематичне поповнення знань та вироблення умінь орієнтуватися в потоці наукової інформації, що є умовою самоорганізації процесу пізнання в професійній діяльності та засобом педагогічного керівництва самостійною пізнавальною та науково-виробничою діяльністю.

Самостійна робота є найважливішим компонентом педагогічного процесу, що передбачає інтеграцію різних видів індивідуальної та колективної навчальної діяльності, яка здійснюється як під час аудиторних, так й позааудиторних занять, без участі викладача та під його безпосереднім керівництвом. У контексті сучасної парадигми навчання самостійна робота домінує серед інших видів навчальної діяльності студентів та дозволяє розглядати знання як об'єкт власної діяльності студента. Пізнавальна діяльність студентів у процесі виконання самостійної роботи характеризується високим рівнем самостійності та активності, являється залученням суб'єкта до творчої діяльності [6].

Під організацією самостійної роботи розуміється вид пізнавальної діяльності, спрямований на загальноосвітню і спеціальну підготовку студентів та повністю керовану викладачем на початкових етапах навчання, в свою чергу, в завдання викладача входить не тільки організація самостійної роботи по формуванню професійних знань і умінь, а й навчання студентів організації самостійної роботи.

Обґрунтування можливостей використання засобів ІКТ базується на їх комплексному застосуванні, що дозволяє сформувати освітнє інформаційно-комунікаційне предметне середовище, під якою розуміємо сукупність умов, що сприяють формуванню та розвитку процесів активної інформаційної взаємодії між викладачем, які навчаються і ІКТ навчального призначення; функціонування організаційних структур педагогічного впливу в рамках певної технології навчання. Виділяють «інформаційно-комунікаційне середовище навчання іноземним мовам», яке дозволяє імітувати або моделювати іншомовну середу, створювати умови для автентичного спілкування на мові, що вивчається, а також здійснювати доступ до іншомовного професійного та культурного середовища в реальному масштабі часу. Робота в такому середовищі дозволяє враховувати індивідуальні особливості студентів [1, 3].

З розвитком інформаційних технологій основна цінність проєктної системи навчання полягає в тому, що вона орієнтує студентів на створення освітнього продукту, а не на вивчення будь-якої теми. Під навчальним проєктом передбачаємо форму організації занять, що представляє комплексний характер діяльності всіх його учасників з отриманням освітньої продукції за певний проміжок часу. До організації освітнього проєкту висуваються наступні вимоги:

1. розробка проєкту з ініціативи студента;
2. особистісна значимість проєкту;
3. дослідний характер проєкту;
4. досягнення педагогічних завдань (формування знань, умінь і навичок);
5. ретельне планування з можливістю його зміни в ході виконання;
6. орієнтація на вирішення конкретної проблеми.

У педагогічній літературі визначена структура освітнього проєкту, до якої відносять: назву, основну ідею, мету і завдання, склад учасників і їх ролі, етапи і терміни реалізації, а також критерії оцінки.

З огляду на необхідність одночасного вдосконалення підготовки студентів в області організації самостійної роботи та вивчення іноземної мови, в статті сформовані наступні принципи організації самостійної роботи студентів закладу вищої освіти в процесі навчання іноземної мови:

– активності і свідомості в управлінні організацією самостійної роботи студентів, що поєднує дистанційне навчання і метод проєктів;

– диференційного навчання, що дозволяє змінювати структуру і зміст самостійної роботи з урахуванням спеціальності студента, рівня його підготовки та орієнтації на автономне навчання;

– поєднання індивідуальної та колективної форм роботи, що дозволяють на основі відкритості процесу створення студентами навчальних проєктів коригувати індивідуальний навчальний проєкт;

– інтеграції діяльності викладачів і студентів в створенні навчально-методичного комплексу, що дозволяє організувати самостійна роботу на різних етапах навчання іноземної мови та враховує їх професійні потреби;

– моніторингу успішності навчального проєкту, проведеного на основі аналізу і самоаналізу організації самостійної роботи студентів і ступеня їх вивчення іноземної мови;

– створення мультимедійних презентацій та викорис-

тання кейс технологій, що сприяють наочності і доступності навчальної інформації;

– формування і розвитку готовності студентів до використання інформаційно-комунікативних технологій;

– вдосконалення професійних компетентностей в області використання інформаційно-комунікативних технологій.

Орієнтація на професійні інтереси студентів призводить нас до висновку про необхідність інтеграції розглянутих вище можливостей засобів ІКТ, педагогічних технологій «метод проєктів – дистанційне навчання « в модель навчання студентів організації самостійної роботи в ході мовної підготовки.

На рис.1. розглянемо компоненти, які включає модель організації самостійної роботи вивчення іноземної мови на основі дистанційного навчання та методу проєктів.

Методичні підходи до навчання студентів технічного закладу вищої освіти іноземної мови на основі дистанційного навчання та методу проєктів визначили педагогічні умови організації самостійної роботи, що поєднують дистанційне навчання і проєктну діяльність в процесі навчання іноземної мови; виявлені вимоги до рівнів навченості організації самостійної роботи та системи навчальних взаємодій студентів у проєктній діяльності на основі дистанційного навчання; розроблені методичні рекомендації для студентів та викладачів по організації самостійної роботи над навчальними проєктами на основі поєднання дистанційного навчання в ході мовної підготовки студентів технічного вузу; представлені результати оцінки рівня організації їх самостійної роботи.

Освітній процес у закладах вищої освіти вимагає створення педагогічних умов для ситуацій успішного застосування отриманих студентами знань в галузі іноземних мов, а також володіння засобами ІКТ на практиці.

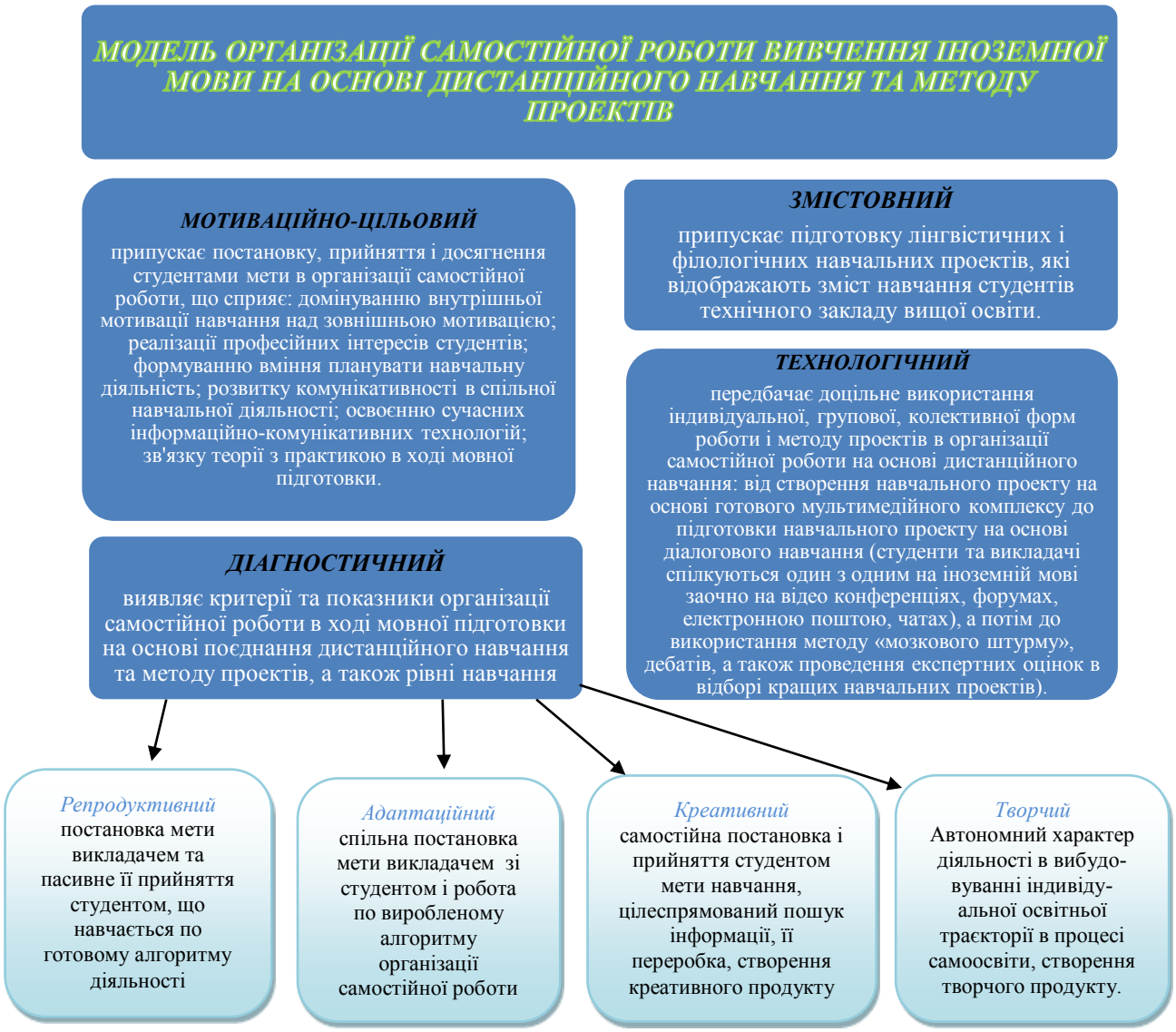

Рис.1. *Модель організації самостійної роботи вивчення іноземної мови на основі дистанційного навчання та методу проєктів*

Зазначимо педагогічні умови організації самостійної роботи, що поєднують дистанційне навчання і проєктну діяльність в ході мовної підготовки:

– створення освітнього середовища, що формує інтерес студентів до навчання, яке реалізує в процесі навчання їх схильність, що сприяє становленню професіоналізму і компетентності майбутніх фахівців;

– організація цілеспрямованої взаємодії учасників освітнього процесу, спрямованого на розкриття індивідуальності кожного студента засобами дистанційного навчання через проєктну діяльність;

– формування досвіду дослідницької, самоосвітньої та креативної діяльності студентів в ході мовної підготовки в процесі створення навчальних проєктів, здійснюється на основі самостійної постановки і прийняття мети навчання та організації її досягнення.

Організація самостійної роботи студентів в процесі навчання іноземної мови на основі дистанційного навчання базується на створенні телекомунікаційного проєкту, в основі якого лежить мовна діяльність кожного студента, який бере участь в ході підготовки та проведення проєкту, сприяє вільному володінню іноземною мовою. З метою інтенсифікації процесу навчання спілкуванню на іноземній мові визначена система відповідних вправ, яка включає в себе дві основні підсистеми: вправи, що формують засоби і способи здійснення мовної діяльності, мовні (комунікативні) і вправи, що забезпечують успішне формування практичних умінь в конкретному виді комунікації. Розвиток комунікативних умінь студента проводиться з використанням наступних організаційних форм: самостійної діяльності студентів по розробці авторських проєктів та презентацій; телекомунікаційних проєктів, інформаційної взаємодії, що забезпечують застосування знань і умінь на практиці.

Методологія розробки рівнів сформованості комунікативних умінь передбачає враховувати рівні сформованості готовності студентів до використання ІКТ. До методичних рекомендацій відносимо те, що при аналізі результатів навчання з використанням засобів ІКТ, спрямованого на організацію самостійної роботи, необхідно розглядати динаміку рівнів навчальної активності (темп, інтенсивність, варіативність) і самостійності студентів в пошуку інформації, виборі варіантів індивідуальної траєкторії вивчення навчальної дисципліни, самоконтролю і корекції отриманого продукту діяльності, а також рівень мовної підготовки (кількість і якість виконаних завдань, результати проміжного, підсумкового тестування), зміни в системі навчальних мотивів, рівень сформованості умінь професійно-лінгвістичної компетенції (підготовка оглядів по утриманню інформації, написання ділових листів, ведення ділової бесіди, підготовка ділових заходів). Рівень готовності студентів до самостійної роботи визначається базовим рівнем мовної підготовки та мотивацією до його вивчення. Таким чином, розглянемо наступні вимоги здатності до навчання студентів організації самостійної роботи в ході мовної підготовки на основі поєднання дистанційного навчання та методу проєктів:

– рівень сформованості умінь в області володіння сучасними технічними засобами з пошуку, обробки, зберігання та створення структурованої інформації;

– рівень комунікативних умінь спілкування іноземною мовою для здійснення взаємодії в інформаційній мережі Інтернет: збереження результатів контролю і самоконтролю в базі даних;

– створення структурованої інформації за допомогою електронних форм та шаблонів;

– підготовка презентацій;

– здійснення оперативного доступу до інформаційних мереж з метою спілкування іноземною мовою;

– рівень здійснення монологічного та діалогічного мовлення у різних ситуаціях іншомовного спілкування;

– читання та переклад автентичних текстів з різних електронних ресурсів мережі Інтернет (електронні словники, енциклопедії, довідники, віртуальні музеї, газети та бібліотеки);

– здійснення письмової комунікації в Інтернеті і Інтранет: синхронної (Chat) і асинхронної (E-mail).

В будь якому випадку, потрібно розробити спеціальну програму організації самостійної роботи студентів в ході виконання навчальних проєктів, яка буде апробована в рамках навчальної дисципліни «Іноземна мова для студентів технічного закладу вищої освіти». Її зміст повинен складати базові і профільні компоненти підготовки студентів та педагогів в галузі використання засобів і методів лінгвістики, Інтернету та ІКТ в організації самостійної роботи студентів.

Для об'єктивного контролю та оцінки результатів мовної підготовки враховувалися якісні і кількісні показники навчання студентів. Основним якісним показником визначені рівень сформованості мовних і мовленнєвих умінь і навичок студентів та якість підготовленого навчального проєкту і ступінь автономності в його створенні. До кількісних показників були віднесені час, витрачений на вивчення встановленого обсягу навчального матеріалу в Інтернеті, час створення навчального проєкту, обсяг засвоєного матеріалу та число створених навчальних проєктів.

Висновок. На основі аналізу наукової літератури обґрунтовано необхідність поєднання дистанційного навчання та методу проєктів в організації самостійної роботи студентів у процесі вивчення іноземної мови. Розкрито принципи організації самостійної роботи студентів на основі поєднання дистанційного навчання та методу проєктів в процесі навчання іноземної мови. Розроблено модель організації самостійної роботи студентів на основі поєднання дистанційного навчання та методу проєктів, що включає сукупність компонентів навчальної діяльності. Саме ці компоненти є важливими для вивчення іноземної мови, зокрема, студенти зможуть отримати досвід у дослідницькій, самоосвітній та креативній діяльності в ході мовної підготовки в процесі створення навчальних проєктів, що в свою чергу, дозволить досягти більше професійних знань, умінь та навиків.

Література

1. Богачков Ю.М., Кривонос О.М. Деякі питання побудови та застосування стандартів ІКТ компетентностей учнів, вчителів, адміністраторів у дистанційному навчанні. Інформаційні технології в освіті. 2010. С.166-169. URL: http://eprints.zu.edu.ua/9253/1/166-169.pdf.

2. Вем'ян В.Т., Тер-Ованес'ян В.Т. Модель педагогічної взаємодії в системі відкритої дистанційної професійної освіти.

Scientific Journal Virtus. 2019. C.124-127.

3. Відкрита освіта: новітні технології у навчальному процесі та освітньому менеджменті як засіб інтенсифікації розвитку освітньо-наукової системи України. Аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень: Гуманітарний розвиток, 2012. URL: http://www.niss.gov.ua/articles/721/.

4. Жевакіна Н.В. Педагогічні умови організації дистанційного навчання студентів гуманітарних спеціальностей у педагогічному університеті: автореф. дис.... канд. пед. наук: 13.00.04. Луганськ, 2009. 20 с.

5. Ляхоцька Л. Дистанційне навчання як педагогічна технологія неперервної освіти. Педагогічні науки: збірник наукових праць. Вид-во Полтавського педагогічного університету. Постава, 2014. С.45-54.

6. Сіданич І.Л., Гончаров М.С. Організація самостійної роботи студентів у коледжах засобами інформаційних технологій. URL: http://umo.edu.ua/images/content/nashi_vydanya/stud_almanah /11_.pdf

References

1. Bohachkov Yu.M., Kryvonos O.M. Deiaki pytannia pobudovy ta zastosuvannia standartiv IKT kompetentnostei uchniv, vchyteliv, administratoriv u dystantsiinomu navchanni. Informatsiini tekhnolohii v osviti. 2010. S. 166-169. URL: http://eprints.zu.edu.ua/9253/1/166-169.pdf.

2. Vemian V.H., Ter-Ovanesian V.H. Model pedahohichnoi vzaiemodii v systemi vidkrytoi dystantsiinoi profesiinoi osvity. Scientific Journal Virtus. 2019. S. 124-127.

3. Vidkryta osvita: novitni tekhnolohii u navchalnomu protsesi ta osvitnomu menedzhmenti yak zasib intensyfikatsii rozvytku osvitno-naukovoi systemy Ukrainy. Analitychna zapyska. Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen: Humanitarnyi rozvytok, 2012. URL: http://www.niss.gov.ua/articles/721/.

4. Zhevakina N.V. Pedahohichni umovy orhanizatsii dystantsiinoho navchannia studentiv humanitarnykh spetsialnostei u pedahohichnomu universyteti: avtoref. dys.... kand. ped. nauk: 13.00.04. Luhansk, 2009. 20 s.

5. Liakhotska L. Dystantsiine navchannia yak pedahohichna tekhnolohiia neperervnoi osvity. Pedahohichni nauky: zbirnyk naukovykh prats. Vyd-vo Poltavskoho pedahohichnoho universytetu. Postava, 2014. S. 45-54.

6. Sidanych I.L., Honcharov M.S. Orhanizatsiia samostiinoi roboty studentiv u koledzhakh zasobamy informatsiinykh tekhnolohii. URL: http://umo.edu.ua/images/content/nashi_vydanya/stud_almanah /11_.pdf

Vergun T.I.,
senior lecturer of foreign languages department of Kharkiv National University of Radio Electronics,
tetiana.verhun@nure.ua
Smytska T.V.,
senior lecturer of foreign languages department of Kharkiv National University of Radio Electronics,
tetyana.smytska@nure.ua
Ukraine, Kharkiv

THE MODEL FOR THE ORGANIZATION OF SELF-WORK BASED ON THE COMBINATION OF DISTANCE LEARNING AND THE METHOD OF PROJECTS IN THE PROCESS OF THE STUDENTS LANGUAGE LEARNING OF THE TECHNICAL INSTITUTIONS OF HIGHER EDUCATION

The article forms the theoretical basis of the effectiveness of distance learning, in particular, identifies the need to combine distance learning and the project method in the organization of the students independent work in the process of language learning of the technical institutions of higher education. The organization principles of the students independent work on the basis of the combination of distance learning and the method of projects are revealed which allowed to change the structure and content of independent work taking into account its preparation with the use of information and communication technologies. The organization model of the students independent work on the basis of the combination of distance learning and the method of projects which includes a set of the following components of the students educational activity is developed.

Key words: *distance learning, project method, the model of the students independent work organization, information and communication technology, objective control, evaluation of results, language training.*

УДК 37.04:316.61

Купіна І.О.,
доцент, к.філол.н., доцент кафедри теорії і методики викладання філологічних дисциплін у дошкільній, початковій і спеціальній освіті ХНПУ імені Г.С. Сковороди, irinaregbyf@gmail.com
Шишенко В.О.,
доцент, к.пед.н., доцент кафедри початкової і професійної освіти ХНПУ імені Г.С. Сковороди, valentina_sh@meta.ua
Україна, м. Харків

ПРОБЛЕМИ ІНКЛЮЗІЇ В СУЧАСНОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ

У статті викладені актуальні проблеми інклюзії в освітньому просторі. Проаналізовано теоретичний матеріал крізь призму зазначеної тематики, схарактеризовано поняття «інклюзія», «інклюзивна освіта». Визначено напрями щодо усунення всіляких бар'єрів в освітньому просторі, що базуються на соціальному підході до особливих освітніх потреб, які знаходяться в основі інклюзії. Інклюзивна освіта як логічне продовження системи інтегрованої освіти пропонує нові методи, більш досконалі до організації начального процесу й узаємодії з кожною дитиною. Одним із важливих чинників у розвитку ідеї інклюзії є прийняття цього явища педагогами.

Доведено, що освітня інклюзія не повинна акцентувати тільки на дидактичних і виховних заходах, бо більш важливою є спільна повсякденна діяльність звичайних і нетипових людей поза формальним освітнім процесом. Найціннішим є формування дружніх відносин між ними, адже інклюзивна освіта – це багатогранний процес, у якому переплетені психолого-педагогічні, соціальні, культурні, економічні, правові та інші аспекти. Розширення інклюзивного освітнього простору сьогодні сприяє реалізації цивільних прав на отримання гідної освіти людям з особливими потребами.

Ключові слова: *інклюзія, особливі потреби, освітній простір, система освіти, дидактичні заходи, виховні заходи, цивільні права.*

Постановка проблеми. Сьогодні в освітньому просторі налічується понад 650 мільйонів людей з особливими потребами. Згідно з даними EFA Global Monitoring понад 77 мільйонів дітей не відвідують школу, приблизно 30–40% є інвалідами.

Асоціація міст України розглянула проєкт постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання забезпечення організації та надання освітніх послуг дітям, які перебувають на стаціонарному лікуванні або яким надається реабілітаційна допомога», розроблений Міносвіти. Проєктом передбачено створення спеціально уповноваженої державної установи «Школа Супергероїв», що забезпечить надання освітніх послуг дітям, які перебувають на стаціонарному лікуванні та/або яким надається реабілітаційна допомога в закладах охорони здоров'я. Передбачається, що забезпечення освітніх послуг у закладах охорони здоров'я дозволить забезпечити безперервність здобуття освіти та розвиток дітей [1].

Інклюзія – це змога надати впевненості у своїх силах людям з особливими освітніми потребами (ООП), тим самим мотивуючи їх до перебування в соціумі. Діти з ООП потребують не тільки особливого ставлення й підтримки, але так само розвитку своїх здібностей і досягнення успіхів у закладах освіти, мають право на якісне навчання, що забезпечить розвиток їхніх здібностей з урахуванням індивідуальних потреб та інтересів, зокрема в соціалізації, визначенні професії та інтеграції.

Інклюзія допомагає втілити в життя подібне прагнення не тільки дітям з обмеженими можливостями та особливостями розвитку, а й дітям, які так чи так відрізняються від більшості. Інклюзивна освіта – це така організація процесу навчання, у якій усі діти, незалежно від їхніх фізичних, психічних, інтелектуальних, культурно-етнічних, мовленнєвих та інших особливостей, залучені до загальної системи освіти й навчаються за місцем проживання разом зі своїми однолітками в одних і тих закладах освіти, зокрема в таких школах загального типу, які враховують їхні особливі освітні потреби й надають своїм учням необхідної спеціальної підтримки.

Дослідження сутності проблеми інклюзивного навчання неодноразово залучалося до аналізу, про що свідчать розвідки як вітчизняних науковців, зокрема С. Богданова, Г. Гаврюшенка, О. Заярнюка, І. Зязюна, А. Колупаєвої, Н. Найди, Н. Софій, І. Ярмощука, так і зарубіжних – У. Бронфенбреннер, Дж. Мерсер, М. Рейнольдс, І. Дено, М. Уілл, Д. Ліпскі, Г. Піннел, Є. Бєлозерової, П. Романова.

Зважаючи на те, що абсолютна більшість науковців наголошує на необхідності поступового впровадження інклюзивних технологій у повсякденну освітню практику, обговорення цього процесу в сучасному вітчизняному освітньому дискурсі ведеться в проблемному руслі. Предметом дискусії є труднощі, шляхи та методи реалізації ідеї інклюзивної освіти.

Мета статті – виявлення основних закономірностей та проблем організації навчання осіб з особливими освітніми потребами.

Виклад основного матеріалу. Інклюзивне навчання дітей з ООП із їхніми однолітками – це навчання різних дітей в одному класі, а не в спеціально виділеній групі. Сучасна система освіти динамічного суспільства покликана відповідати індивідуальним освітнім потребам особистості, зокрема:

– потреби в повноцінному й різноманітному особистісному становленні та розвитку, з урахуванням індивідуальних нахилів, інтересів, мотивів і здібностей (особистісна успішність);

– потреби в органічному залученні особистості в со-

ціальне оточення й активній участі в житті суспільства (соціальна успішність);

– потреби розвитку в особистості універсальних практичних умінь, готовності до вибору професії (професійна успішність).

Основою побудови системи навчання є створення змог для задоволення індивідуальних освітніх потреб у школах. ООП виникають у дітей тоді, коли в процесі навчання вони переживають труднощі невідповідності загальноприйнятим соціальним очікуванням, освітнім нормативам успішності, нормам поведінки й спілкування. Ці особливі освітні потреби дитини вимагають від школи надання додаткових або особливих матеріалів, програм або послуг. Залучення дітей з особливими освітніми потребами, зокрема дітей з інвалідністю, з обмеженими можливостями здоров'я, з особливостями розвитку, в освітній процес у школах загального типу за місцем проживання – це порівняно новий підхід для освіти, що термінологічно пов'язаний із процесом – інклюзія в освіті й, відповідно, утворення в річищі цього підходу – інклюзивна освіта. Інклюзивний підхід став розвиватися тому, що в сучасному суспільстві «медичну» модель, яка визначає інвалідність як порушення здоров'я, заміняє «соціальна».

Для школи, що вибрала шлях інклюзивної практики навчання, важливо встановити, що може бути конкретною причиною виникнення перешкод у навчанні того чи того учня з особливими освітніми потребами. Це й фізичні перешкоди, зокрема відсутність пандусів та ліфтів у будинках і школах, недоступність транспорту між будинком і школою, відсутність світлофорів, але найскладнішими виявляються такі, що виникають унаслідок ухо-дження дитини в соціум: вони не мають зовнішнього віддзеркалення, тобто не пов'язані безпосередньо з матеріальними і фінансовими витратами. Їх можна виявити як у школі, так і в регіональній і національній соціальній політиці, у сформованій системі законодавства. Прикладами таких перешкод можуть бути дієві професійні установки вчителів, негнучка система оцінювання досягнень учнів, недостатність чинної нормативно-правової бази. Школи здатні подолати багато труднощів самостійно, якщо буде досягнуте розуміння того, що нестача матеріальних ресурсів не є основною і єдиною перешкодою на шляху розвитку інклюзивної освіти.

Щоб усунути перешкоди розвитку інклюзивної освіти, необхідно не тільки змінити довкілля й оточення, збільшити фінансування для забезпечення спеціальної підтримки учневі з особливими освітніми потребами, а насамперед потрібно поступово й цілеспрямовано змінювати культуру, політику й узагалі роботу закладів освіти. В основі практики інклюзивної освіти знаходиться ідея прийняття індивідуальності кожного окремого вихованця й тому навчання і виховання повинно бути організовано так, щоб задовольнити особливі потреби кожної дитини. В освітніх установах майбутнього кожна дитина повинна бути забезпечена психологічною підтримкою, увагою, необхідними умовами, які допоможуть їй досягти кращих результатів в адаптації й навчанні. Нова освітня програма повинна передбачати створення умов і внесення змін, необхідних для успішного її освоєння дітьми з особливими потребами.

Отже, зміна ставлення суспільства до таких дітей, визнання права особистості на повагу, унікальність, варіативність і різноманіття її проявів у різних галузях діяльності, визначення цілей, завдань, пріоритетних напрямів у царині спеціальної освіти та інтеграції викликає необхідність створення оптимальних умов освіти, які сприяють самореалізації дитини, розкриття її природних задатків на основі врахування її інтересів і здібностей.

Реформування системи освіти в Україні тісно пов'язане з глобальними змінами у всіх сферах суспільного життя. В інноваційних соціокультурних умовах виникає необхідність підвищення якості професійної освіти й набуття людиною тих соціально значущих і професійних компетенцій, які забезпечать їй творчу самореалізацію, актуалізацію її інтелектуальних і особистісних ресурсів, утілення задумів. У зв'язку з цим особливого значення набуває проблема навчання, виховання й розвитку памолоді, а також створення в умовах сучасної школи системи інклюзивної освіти, яка сприяє успішній реалізації індивідуальної освітньої програми дитини з обмеженими можливостями здоров'я, її фізичного та інтелектуального розвитку, соціалізації завдяки залученню в колектив. Розвиток сучасної освіти так само орієнтується на забезпечення права на освіту для всіх.

Позитивні сторони інклюзивної освіти:

– створення в закладах освіти спеціальних умов для навчання дітей з особливими освітніми потребами;

– створення гнучкого адаптивного освітнього середовища, яке може відповідати освітнім потребам дітей;

– навчання з наданням дитині необхідної психолого-педагогічної підтримки фахівцями;

– підготовка учнівського, педагогічного та батьківського колективів до прийняття дітей з ООП і створення таких умов навчання, які були б комфортними для них, сприяли б досягненню максимального рівня розвитку, а також соціальної реабілітації дитини та її інтеграції в суспільство;

– формування в суспільстві (клас, група, школа) навичок толерантності, милосердя, узаємоповаги.

Недоліків при інклюзивній освіті не повинно бути, оскільки саме така освіта сприяє поліпшенню якості життя дітей, особливо дітей із соціально вразливих груп та оздоровлення суспільства загалом.

В основу інклюзивної освіти покладена ідеологія, яка вилучає будь-яку дискримінацію, забезпечує однакове ставлення до всіх, але створює особливі умови для дітей, що мають особливі освітні потреби. Сьогодні впровадження інклюзивної освіти пов'язане з такими труднощами:

1. Відсутність чіткої моделі організації інклюзивної освіти. Увібравши в себе критично осмислений зарубіжний досвід та експериментальні дані досліджень, необхідно розвивати інтеграцію з огляду на економічний стан, соціальні процеси, ступінь зрілості демократичних інститутів, культурні та педагогічні традиції, рівень морального розвитку суспільства, ставлення до дітей-інвалідів, що закріпилося у свідомості.

2. Необхідність в обов'язковому психолого-педагогічному супроводі дитини в загальноосвітньому закладі. Для успіху інтеграції в освітньому просторі повинна скластися та функціонувати чітко організована й добре налагоджена інфраструктура спеціалізованої педагогіч-

ної та психологічної допомоги особливим дітям, які навчаються в загальноосвітньому закладі.

3. Інтеграція ні в якому разі не повинна бути тотальною. Вона може бути корисна лише тій частини особливих дітей, рівень психофізичного розвитку яких загалом відповідає близький віковій нормі.

4. Інклюзивна освіта не гарантує розв'язання всіх проблем. Спільне навчання – це лише один із підходів, який має право на життя не виокремлено, а поряд з іншими – традиційними й інноваційними.

5. Інклюзивна освіта вимагає створення особливих умов: раннє виявлення відхилень у розвитку й проведення корекційної роботи з перших місяців життя; залучення дітей, яким може бути рекомендовано інтегроване навчання, підбір його форм з урахуванням віку, особливостей інтелектуального та особистісного розвитку, перспективи оволодіння освітньою програмою, характером соціального оточення, змог надання ефективної корекційної допомоги, участі батьків у вихованні; створення варіативних моделей інтегрованого навчання (комбінована, часткова і тимчасова інтеграція в умовах спеціальних дошкільних груп і класів при масових установах; наявність адекватної корекційної допомоги кожній дитині з відхиленням у розвитку, що знаходиться в умовах повної або комбінованої інтеграції; систематичний контроль за розвитком дитини й ефективністю її інтегрованого навчання; забезпечення необхідних умов успішного навчання дитини з відхиленнями в розвитку.

6. Необхідність спеціальної підготовки кадрів. Її метою є навчання педагогів основам спеціальної психології та корекційної педагогіки, освоєння ними спеціальних технологій навчання, які забезпечують змогу індивідуального підходу до дитини.

7. Формування адекватного ставлення в педагогів до залучення дитини з ООП: сформувати симпатію, інтерес і бажання навчити таку дитину.

8. Потреба у створенні юридичного забезпечення освітніх програм [2].

Висновки. Інклюзивна освіта абсолютно не нове явище, проте переважна більшість представників різних професій, зокрема самі працівники закладів освіти, батьки звичайних дітей, характеризують осіб з ООП переважно з негативного боку й наголошують на особливому відчутті напруженості та настороженості, що виникає в ситуації вимушеного спілкування з ними.

Процес впровадження інклюзії в освітній простір супроводжується комплексом проблем наукового й практичного характеру, тобто проблеми архітектурної доступності освітніх установ, толерантного ставлення до дітей з обмеженими фізичними можливостями, непідготовленість професійного співтовариства до навчання осіб, які мають інвалідність.

Зазначені проблеми так чи так проявляють себе в системі освіти, однак до них додаються ще й такі, як розробка нормативно-правової бази, освітніх стандартів і програм. Більшість слушно зауваженого знаходиться на стадії теоретичного осмислення й пошуку шляхів практичного вирішення.

Література

1. Асоціація міст України [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://auc.org.ua/novyna/amu-pogodyla-iz-zauvazhennyamy-proyekt-postanovy uryadu-shchodo-nadannya-osvitnih-poslug

2. Колупаєва А.А. Основи інклюзивної освіти. Навчально-методичний посібник / за заг. ред. А.А. Колупаєвої. Київ: «А.С.К.», 2012. 308 с.

References

1. Asotsiatsiia mist Ukrainy [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu: http://auc.org.ua/novyna/amu-pogodyla-iz-zauvazhennyamy-proyekt-postanovy uryadu-shchodo-nadannya-osvitnih-poslug

2. Kolupaieva A.A. Osnovy inkliuzyvnoi osvity. Navchalno-metodychnyi posibnyk / za zah. red. A.A. Kolupaievoi. Kyiv: «A.S.K.», 2012. 308 s.

Kupina I.O.,
Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Theory and Methodology of Teaching Philological Disciplines in preschool, primary and special education of the Kharkiv national pedagogical University named after G.S. Skovoroda, irinaregbyf@gmail.com
Shyshenko V.O.,
Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of Primary and Vocational Education of the Kharkiv national pedagogical University named after G.S. Skovoroda, valentina_sh@meta.ua
Ukraine, Kharkiv

PROBLEMS OF INCLUSION IN THE MODERN EDUCATIONAL SPACE

The article describes the most pressing problems of inclusion in the educational space. The theoretical material is analyzed through the prism of this topic, the concepts of «inclusion» and «inclusive education» are characterized. The main directions for eliminating various barriers in the educational space based on a social approach to special educational needs that are at the heart of inclusion are identified. Inclusive education as a logical continuation of the integrated education system offers new methods that are more perfect for organizing the educational process and interaction with each child. One of the most important factors in the development of the idea of inclusion is the acceptance of this phenomenon by teachers.

It is proved that educational inclusion should not focus only on didactic and educational activities, because the joint of daily activities of ordinary and atypical people outside the formal educational process is more important. The most valuable thing is the formation of friendly relations between them, because inclusive education is a multi – faceted process in which psychological and pedagogical, social, cultural, economic, legal and other aspects are connected. The expansion of the inclusive educational space today contributes to the realization of civil rights to receive a decent education for people with special needs.

Key words: *inclusion, special needs, educational space, education system, didactic measures, educational measures, civil rights.*

UDK 378.015.3:159.954:614.253.4

Slukhenska R.V.,
Cand. of ped. Science, Associate Professor of Disaster Medicine and Military Medicine,
Higher state educational establishment of Ukraine «Bukovynian State Medical University», slukhenskarus@gmail.com
Narodova M.I.,
assistant of the department of Communicative Linguistics
and Translation Chernivtsi National University named by Yu. Fedkovych
Ukraine, Chernivtsi

CREATIVE SELF-DEVELOPMENT OF FUTURE DOCTORS

The article describes the mental-speech component of the creative potential of future doctors and defines the criteria, indicators and levels of its formation. The culture of the medical specialist combines the culture of behavior, communication culture, culture of patient care, organizational culture, professional ethics and more. It is determined that one of the tasks of professional training of future doctors should be to create pedagogical conditions for professional and creative self-expression of medical students.

Key words: *culture of medical specialist, creative potential, medical student, mental-speech component, communicative culture.*

Asking a question. Harmonious combination of humanitarian training of future specialists with their professional development is one of the problems of medical education. Conceptual bases of development of pedagogical education of Ukraine see the content of socio-humanitarian training in deepening and professionalization of language, philosophical, political science, culturological, sociological, physical culture and health education, etc. In order to direct the content of training future doctors to understand the essence of creative potential as a component of the professional culture of a medical worker there are several areas of work: introduction of an additional special course «Fundamentals of creative self-development of the student medical mortgage «;making changes to work programs disciplines of the cycle of humanitarian training: «Ukrainian language for professional purposes» (3 ECTS credits), «Foreign language» (5 ECTS credits), «The History of Ukrainian culture» (2 ECTS credits); implementation of teaching activities in practice interactive forms and tools, aimed at forming future medical students dialogic culture, creative clinical thinking, professional intuition, etc.

Analysis of recent research and publications on the research problem. Therefore, one of the tasks of professional training of future doctors should be the creation of pedagogical conditions for should be the creation of pedagogical conditions for professional and creative self-expression of medical students. This idea is based on the principle of humanization professional training, capable of realizing one's own potential (I. Bekh, N. Bibik, P. Kravchuk, V. Kremen, O. Pekhota, E. Pomitkin, V. Ryndak, S. Sysoeva, V. Slastyonin, etc. The idea of forming the creative potential of future doctors based on studies of this phenomenon in the field of pedagogy (E. Adakin, V. Andreev, V. Verbets, L. Vygotsky, M. Dyachenko, I. Zyazyun, N. Kasatkina, V. Kremen, N. Kuzmina, N. Yakovlev, etc.), psychology (N. Vyshnyakova, J. Guilford, V. Klimenko, O. Matyushkin, V. Molyako, J. Ponomarev, V. Rybalka, V. Romenets, K. Taylor, E. Torrens, etc.), sociology (N. Martynovych, O. Ovakimyan, etc.).

The purpose of the article is to describe mental-speech component of the creative potential of future doctors and determine the criteria, indicators and levels of its formation.

Presentation of the main research material. Despite the significant interest of scientists in issues of development of the future specialist, the problem of forming the personality of the future doctor (including its creative potential, speech-thinking component) in the process of professional training currently remains unexplored, which is manifested in the absence of a single understanding the meaning of this phenomenon, developed model and tested pedagogical conditions.

The culture of the medical specialist combines a culture of behavior, communication culture, patient care culture, organizational culture, professional ethics, etc. According to O. Ponomarenko, professional and ethical culture is system of moral values and ethical norms, which became the inner convictions of the individual based on the altruistic imperative [1]. According to Y. Narizhny, the subject of research of professional ethics of medical workers are objective bases, essence, specificity, structure and main functions of morality of medical workers [2, p.201]. The level of moral culture of the individual is detected by certain criteria, including the moral consciousness of the individual, uniting moral norms, principles, categories, motives, value orientations, regulates the moral side of their activities in the form of appropriate representations (norms, principles, social and moral ideals, the concept of good and evil, justice and injustice).

Spiritual and moral culture of the future doctor – it is a complex integrated system of his personal qualities, characterizing the degree of development and self-development of his moral values, beliefs, motives, knowledge, skills, feelings and abilities, which he manifests in various situations of moral choice and moral activity in comparison with those highly humane values, principles, rules, which in the modern socio-cultural environment and activities are considered normative and (or) ideal. Thus, the doctor must be a cultured person in the broadest sense of the word [3]. The culture of the doctor must combine the culture of behavior, communicative culture, patient treatment culture, organizational culture, directly related to professional ethics, and therefore it is advisable to consider the professional and ethical culture of the doctor. In the process of research we identified pedagogical conditions for the formation of

creative potential of future doctors: saturation of targets and the content of professional training with means, that stimulate creative self-development and increase the creative potential of the individual in productive educational and educational-professional activity. According to M. Timofieva, the current state of medical care in the country needs radical change. This thesis is a priori for both patients and physicians themselves. In this regard, the problem of professional development and self-realization of the individual in a higher medical institution they become especially acute and relevant. The professional development of a medical worker is a complex, lengthy and controversial process, which includes various substantive and structural components [4].

The concept of forming the self-consciousness of the medical student provides: humanitarian combination of professional development of students with the formation of their high moral traits of a citizen of Ukraine; formation of a comprehensively developed, highly educated, socially active personality, capable of self-improvement and self-realization, fostering in her a sense of responsibility, high spirituality; manifestation of the level of communication culture in the group; manifestation of the level of formation of professional training of the student's personality; formation of values in the process of awareness of their interests and preferences; knowledge of the sources and driving forces of self-determination; prevention of negative impact on the minds of students of information that contains elements of cruelty, spirituality; introduction into the minds of young people of the benefits of a healthy lifestyle, the formation of national culture, socially active, healthy and spiritually rich personality [5].

Thought-speech component of formation of creative potential of future doctors in the process of teaching the humanities includes the improvement of professional and communicative skills through the study of language, culture and customs, knowledge of which affects mutual understanding in the process of communication between doctor and patient. Prospective physicians are always involved in communicating with other people. At the heart of the organization of effective communication – humanism, tolerance, respect for the sovereignty of the individual, self-esteem; impartial attitude to the interlocutor and taking into account his interests, self-reflection of communicative actions.

For the future doctor it has always been important to master the art of dialogic communication is necessary. Since dialogue is the basis of human understanding, its role in medicine is constantly growing, because in a state governed by the rule of law, the ability to conduct a constructive dialogue becomes especially important, which helps to solve problems democratically. That is why one of the tasks of professional training of future doctors is the formation in the process of pedagogical interaction with them the culture of professional communication – systems of knowledge, skills and abilities of adequate behavior in various communication situations.

For successful pedagogical interaction in a medical school it is necessary attitude to the student as a subject, not an object of the educational process, after all, it is the personality of the future doctor with his professional self-awareness and awareness of his place and role in medicine in general and in the future professional activity in particular acts as a subject of the pedagogical process of higher educational institutions.

Future physicians must realize that the requirements for the level of training of a physician, for his professional and personal qualities, values, professional orientation of thinking, emotional and volitional qualities, abilities and competencies are steadily increasing.

The doctor needs a holistic orientation in the world of man, which involves professional skills, including a professional culture of dialogue. Dialogue in pedagogy is understood as the connection of communicators (M. Glushenko), as a form of subject-subject interaction (E. Shiyanova), as a way of personality development (O. Bochkareva, I. Zalygina, L. Oreshkina, G. Stolyarov), etc.

During professional training, it is important to form the future doctor's communication skills: «The ability to ask questions and clearly formulate answers to them, listen carefully and actively discuss problems, considered, comment on the statements of the interlocutor and give them a critical assessment, argue their opinion, as well as the ability to express empathy to the interlocutor, to adapt their own statements to the possibilities of their perception by other participants of communicative communication» [7, p.66-67]. Dialogic communication is a form based on "a priori internal acceptance of each other as values in themselves and admissible orientation on the individual uniqueness of each of the subjects" [22, p.123]. According to V. Berkov, "our future largely depends on the ability to organize a productive dialogue in various spheres of human activity, after all, there is no alternative to dialogue as a way of interaction between people" [8]. Dialogue is impossible without a culture of communication, because it is a dialectical path to truth, to learn the ability to conduct a dialogue means to learn dialectical thinking. The professional culture of dialogue of the future doctor includes perfect mastery of communication skills, the ability to build a constructive, high-quality, civilized dialogue. A necessary condition for constructive dialogue is a positive attitude towards it, the ability to combine statements and objections, the art of hearing others.

When preparing future doctors for professional communication, it is necessary to take into account that communication and joint activities are one of the most important social needs of a person. The culture of dialogic communication as the most important criterion of intersocial abilities should be an integral professional feature of the future doctor, as the ability to organize a conversation, directing it in the right direction, creates the necessary conditions for dialogue – a means of «further intensification of social progress» [9, p.5]. that in modern conditions of Ukraine's integration into the European space is especially relevant.

The effectiveness of doctors is currently determined not only by their professional competence, but also by the norms of intercultural professionally oriented communication, the ability to build an effective dialogue on the rules of ethics of professional communication, correct their behavior, overcome conflicts in communication. These components of professional communicative competence should become the objects of comprehensive professional training of future doctors, the

basis for their self-realization in accordance with world standards. For future doctors, knowledge of the language is needed not as a set of rules, but as a system of worldview, a means of cultural coexistence in society, personal self-expression and professional self-realization. The formation of speech competence of future doctors takes place in the process of studying the course «Ukrainian language (for professional purposes)». The content of the discipline is designed not only to generalize and systematize the knowledge of the Ukrainian language acquired by students at school, but also to form a linguistic personality familiar with the culture of oral and written speech, which can fully use the acquired knowledge, skills and abilities for optimal language behavior in professional sphere. The purpose of the course is to form the communicative competence of students; gaining communicative experience that promotes the development of creative abilities of students and encourages self-realization of future doctors, activates cognitive interests, realizes heuristic abilities as determinants for the formation of professional skills and competitiveness of modern physicians. The components of communication between doctor and patient are support; understanding; respect; compassion; active expression of interest. Respect for the patient is manifested in a thorough acquaintance with the living conditions of the patient in order to communicate with him as a person, not just as a carrier of a particular disease. The most important thing is simple things, such as remembering the patient's name.

As noted above, in medicine, the manifestations of creativity are often identified with the flexible creative (clinical) thinking of the doctor, his ability to individually approach the treatment of each patient. The doctor's first form of diagnostic thinking was intuition, the ability to predict the very essence of a relationship before it can be explored, a product of thought and experience that, like consciousness, reflects objective reality. Intuition «works» not only when the diagnosis is not clear from the beginning, but also in clear cases. Among the components of the development of professional thinking, researchers distinguish motivational (professional orientation of the individual, attitude to activity, the desire to succeed in activity); semantic-operational (general intellectual level of personality development, systematization, volume of professional knowledge, degree of development of general educational and professional skills); reflexive-self-assessment component (awareness of activities, self-esteem, awareness of personal responsibility for learning outcomes) [10]. According to S. Sysoeva, the development of creative thinking of students, effective use of study time, increasing the level of knowledge and skills, mastering the main arsenal of research, student results to some extent through independent activity, gaining personal experience, professional skills are the main components of creative development. personality potential [11]. The formation of clinical (creative) thinking requires a special system of methodological support, which provides for the gradual interpenetration and mutual functioning of pedagogical goals, means and methods of developmental influence on the student's personality at the level of their methodological and technological organization. In science and medical practice, there are two types of multilevel integrative technologies.

The first level is aimed at modeling, designing tasks. The structure of the second level includes a number of pedagogical requirements: diagnostic, evaluation, creative and activity, instrumental and corrective. They combine pedagogical tools, forms and methods of formation of clinical (creative) thinking of the future doctor, allow to determine the logic of the algorithm of future medical manipulation in the process of practical mastering of professional knowledge and experience in general. Thus, I. Boriskova emphasizes that clinical thinking is both creative and dialectical. Only such thinking allows a modern specialist not just to work, but to create conditions for creative activity [12].

The problem of quality of formation of clinical thinking as a basis of competence-oriented skills and abilities of the future doctor can be solved by means of innovative educational technologies providing use of receptions of formation of creative, system thinking intended not only to reproduce the received knowledge, but also to solve non-standard problems.

Conclusions. The professional training of specialists (including future doctors) should focus on expanding the medical horizon, forming the professional consciousness of future doctors, strengthening the focus on self-development of the student's personality, which contributes to his self-realization and professional self-expression. Professional training of a future doctor is a long process of forming him not only as a specialist, but also as a person. Prospects for further research we see in the development of practical measures for quality and interesting mental and speech training of future doctors.

Literature

1. Ponomarenko O.V. Formation of professional and ethical culture of a social pedagogue: author's ref. dis. for science. degree of Cand. ped. Science: 13.00.05. Kyiv, 2001. 20 p.

2. Narizhny Yu.A. Introduction to ethics: teaching method. allowance. Dnipropetrovsk: OJSC «Dniproknyha», 2005. 447 p.

3. Mikirtichan G.L. Humanitarian component of higher medical education [Electronic resource] // Portal of information support of medical managers. – Access mode: http://www.zdrav.ru/library/ publications/detail.php?ID=1906.

4. Timofieva M.P. Psychological concept of professional development and self-realization of the individual in a higher medical institution [Electronic resource]. Access mode http://www. rusnauka.com/34_NIEK_2010/Pedagogica/75369.doc.htm.

5. Timofieva M.P. Psychological concept of professional development and self-realization of the individual in a higher medical institution [Electronic resource]. Access mode: http://www. rusnauka.com/34_NIEK_2010/Pedagogica/75369.doc.htm.

6. Polonsky V.M. Dictionary of education and pedagogy. Moscow: Higher School, 2004. 512 p.; Dictionary-reference book on professional pedagogy / ed.-order. A.V. Semenov. Odessa: Palmyra, 2006. 272 p.

7. Berkov V.F. Culture of dialogue: Textbook. manual / V.F. Berkov, J.S. Yaskevich. Mn.: New Knowledge, 2002. 152 p.

8. Berkov V.F. Culture of dialogue: Textbook. manual / V.F. Berkov, JS Yaskevich. Mn.: New Knowledge, 2002. 152 p.

9. Dobrovska L.M. Advanced cognitive activity – a means of forming medical thinking. Pedagogy and psychology of vocational education, 1998. № 3. Pp. 92-96.

10. Sysoeva S.O. Technologization of educational activity in the conditions of continuous professional education. Continuing

professional education: Problems, searches, prospects / Ed. I.A. Zyazyun. K.: VIPOL, 2000. 636 p.

11. Boriskova I.V. Formation of clinical thinking in students of medical college on the basis of their educational and research activities: dis... Cand. ped. Science: 13.00.08. Krasnodar, 2006. [Electronic resource]. – Access mode: http://nauka-pedagogika.com/pedagogika-13-00-08/dissertaciya.

Слухенська Р.В.,
к.пед.н., доцент кафедри медицини катастроф та військової медицини,
Вищий державний навчальний заклад України «Буковинський державний медичний університет»,
slukhenskarus@gmail.com
Народова М.І.,
асистент кафедри комунікативної лінгвістики та перекладу
Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича,
Україна, м. Чернівці

ТВОРЧИЙ САМОРОЗВИТОК МАЙБУТНЬИХ ЛІКАРІВ

У статті охарактеризовано мисленнєво-мовленнєвий компонент творчого потенціалу майбутніх лікарів та визначено критерії, показники й рівні його сформованості. Культура медичного фахівця поєднує культуру поведінки, комунікативну культуру, культуру обслуговування пацієнтів, організаційну культуру, професійну етику тощо. Визначено, що одним із завдань професійної підготовки майбутніх лікарів має бути створення педагогічних умов для професійно-творчого самовиявлення студентів-медиків.

Ключові слова: *культура медичного фахівця, творчий потенціал, студент-медик, мислиннєво-мовленевий компонент, комунікативна культура.*

УДК 378.016:80

Собченко Т.М.,
доцент, к.пед.н., доцент кафедри освітології та інноваційної педагогіки
Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, sobchenkotetyana79@gmail.com
Україна, м. Харків

СПЕЦИФІКА ЗДІЙСНЕННЯ ЗМІШАНОГО НАВЧАННЯ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ-ФІЛОЛОГІВ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ

Статтю присвячено проблемі здійснення змішаного навчання майбутніх учителів-філологів у закладах вищої педагогічної освіти. В умовах світової пандемії через COVID-19 змішане навчання стало основною формою організації освітнього процесу у закладах освіти всіх рівнів, зокрема і в закладах вищої педагогічної освіти. Виникла необхідність швидко освоювати технології змішаного навчання, а саме: можливості та особливості проведення занять в синхронному та асинхронному режимах, використання цифрових інструментів, створення навчального контенту та розміщення його у доступі для здобувачів, здійснення контролю та моніторингу, організація інтерактивного контенту, поєднання проведення занять у форматі онлайн та офлайн, створення майданчиків для зворотного зв'язку, тощо.

Мета статті – розкрити специфіку здійснення змішаного навчання майбутніх учителів-філологів у процесі вивчення педагогічних дисциплін.

Проаналізовано дослідження, у яких започатковано розв'язання проблеми змішаного навчання, використання інтерактивних методів навчання у навчанні онлайн та офлайн. Уточнено сутність поняття, «змішане навчання». Подано перелік цифрових інструментів (Padlet, Edpuzzle, GoFormative, Wiser, Live Worksheets, Techer Made, Kahoot, Trello, Mentimeter, Zoom, Meet, Canva, Baamboozle, Learnins, Playfactile), які використовувались для створення інтерактивного контенту під час проведення навчальних занять з педагогічних дисциплін майбутнім учителям-філологам.

Визначено, що специфіка здійснення змішаного навчання майбутніх учителів-філологів у процесі вивчення педагогічних дисциплін полягає у:

– використанні інтерактивних методів у форматі онлайн;

– створенні інтерактивного контенту за допомогою цифрових інструментів;

– формуванні предметної та цифрової компетентностей у майбутніх учителів-філологів.

Окреслено перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: *змішане навчання, здобувач, інтерактивні методи, компетентність, цифрові інструменти.*

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій у світі, упровадження компетентнісного підходу, реалізація Концепції «Навчання впродовж життя», закріплення нових технологій навчання на законодавчому рівні України, спонукає до зміни підходу щодо організації навчання. Сучасна українська школа потребує не лише висококваліфікованого вчителя, а такого, який здатен самостійно, критично і творчо мислити, відповідального, мобільного, конкурентоспроможного і професійно-компетентного фахівця, здатного до саморозвитку і самореалізації.

Відповідальна роль у вирішені цього питання належить закладам вищої педагогічної освіти (далі ЗПВО), де якісна підготовка майбутніх педагогів має бути забезпечена із урахуванням запитів «Нової української школи» [1].

Здійснення ефективної організації освітнього процесу вимагає конкретних та кардинальних змін ще й через те, що змішане навчання, яке раніше було хаотичним явищем, наразі є поширеним та затребуваним у всіх закладах вищої освіти через причину виникнення світової пандемії COVID-19.

Саме тому на порядку денному постає проблема вдосконалення організації освітнього процесу у ЗВПО, зокрема через використання інформаційно-комунікаційних технологій, мультимедійних засобів, цифрових технологій та інструментів, за допомогою яких реалізовується змішане навчання. З огляду на це виникає потреба формування цифрової та предметної компетентності майбутніх учителів, зокрема учителів-філологів, оскільки їхня підготовка має певні особливості, порівняно з підготовкою майбутніх вчителів природничих, математичних наук.

Аналіз основних досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Під час проведення дослідження в нагоді стали наукові праці М. Мохової (2005), у якій проаналізовано питання застосування активних методів у змішаному навчанні [2], С. Процької (2019), де теоретично та практично обґрунтувано методи, форми та засоби комп'ютерно-орієнтованої методики формування професійно-педагогічної компетентності майбутніх учителів-філологів [3], Л. Карташової, (2012), у якій висвітлено специфіку підготовки студентів гуманітарних спеціальностей в умовах інформатизації освіти [4].

Мета статті – розкрити специфіку здійснення змішаного навчання майбутніх учителів-філологів у процесі вивчення педагогічних дисциплін.

Виклад основного матеріалу. Спрямування підготовки студентів філологічних спеціальностей здійснюється на формування загальних компетентностей, зокрема й здатності: використання інформаційних і комунікаційних технологій.

За Наказом Міністерства освіти і науки (№ 38 від 15 січня 2019 року) була створена робоча група, до складу якої увійшли Н. Морзе, О. Базелюк, І. Воротнікова, Н. Дементієвська, О. Захар, Т. Нанаєва, О. Пасічник, Л. Чернікова, які розробили проект опису цифрової компетентності педагогічного працівника, а саме: вимоги до структури та рівнів цифрової компетентності, необхідних для успішного здійснення професійної діяльності педагогічними працівниками в умовах розвитку цифрового суспільства [5].

«Змішане навчання є підходом, педагогічною й технологічною моделлю, методикою, що поруч з онлайн-технологіями спирається також і на безпосередню взаємодію між студентами та викладачами в аудиторії», – визначено у «Рекомендаціях щодо впровадження змішаного навчання у закладах фахової передвищої та вищої освіти» [6]. Для нашого дослідження вважаємо доцільним дати визначення поняттю «змішане навчання». Ми розглядаємо змішане навчання як це процес здобування знань, умінь і навичок, що містить у собі поєднання різних технологій навчання, зокрема дистанційного (режим онлайн) та традиційного (режим офлайн). Організація змішаного навчання передбачає широке використання інтерактивних методів навчання. Ми дотримуємось думки, що змішане навчання і є у якійсь мірі інтерактивом, адже використовуючи цифрові інструменти, вчитель має створити інтерактивний контент. Тому одним із важливих напрямів вдосконалення підготовки майбутніх учителів-філологів у закладах вищої освіти є використання інтерактивних методів навчання як за допомогою цифрових інструментів у режимі офлайн, так і у режимі онлайн, оскільки змішане навчання передбачає поєднання цих обох форматів.

Поняття «інтерактивний» походить від латинського «inter» – між та «activ» – активний. Лексичне значення слова «інтерактивність», «інтерактив» у перекладі з англійської мови таке: «inter» – взаємний, «act» – діяти, тобто здатність взаємодіяти [7].

У організації змішаного навчання відводиться особлива роль створенню інтерактивного контенту за допомогою цифрових інструментів. З огляду на це, доцільно подати ті цифрові інструменти та сервіси, які ми використовували під час проведення занять у змішаній формі навчання з педагогічних дисциплін на українському мовно-літературному факультеті Харківського національного педагогічного університету Г.С. Сковороди у таблиці 1.

Таблиця 1

Цифрові інструменти для створення інтерактивного контенту

№ п/п	Цифрові інструменти	Вид роботи
1	Padlet	✓ розміщення документів, які визначають зміст освіти, зокрема навчальної програми з української мови та літератури для учнів 5–9 класів з подальшим аналізом; ✓ організація проєктної групової роботи; ✓ проєкт (колективний) «Сучасні батьківські збори».
2	Edpuzzle	✓ розміщення навчального контенту до лекційних занять та організація контролю первинного сприйняття.
3	GoFormative Wiser Live Worksheets Techer Made	✓ створення інтерактивних робочих листів до вивчення тем з «Дидактики» на вибір; ✓ організація самостійної роботи; ✓ розбір можливостей сервісів для організації контролю навчально-пізнавальної діяльності.
4	Kahoot	✓ опрацювання теми «Контроль навчально-пізнавальної діяльності»; ✓ створення тестів для здобувачів загальної середньої освіти; ✓ проходження тестів у контексті проведення поточного та підсумкового контролю.
5	Trello	✓ організація взаємодії між учасниками освітнього процесу; ✓ розміщення навчального контенту до лекційних та семінарських занять; ✓ створення майданчику для зворотного зв'язку.
6	Mentimeter	✓ організація зворотного зв'язку та рефлексії до кожної вивченої теми.
7	Zoom	✓ створення відеоконференцій; ✓ організація групової роботи.
8	Meet	✓ створення відеоконференцій для проведення навчальних занять, консультацій.
9	Canva	✓ створення презентацій, відеопрезентацій, інфографіки, скринкастів; ✓ організація модульного контролю.
10	Baamboozle, Learnins, Playfactile	✓ створення ігор, вікторин, квестів під час проведення семінарських занять модулю «Основи педагогічної майстерності».
11	Presentation Tube	✓ створення навчального відео, фрагментів уроків української мови та літератури, тощо.

Слід зазначити, що ХНПУ імені Г.С. Сковороди має офіційну платформу Moodle для дистанційної освіти, на якій зареєстровано здобувачів вищої освіти денної та заочної форми навчання. Курси «Педагогіка» та «Інформаційно-педагогічні студії» розроблено викладачами кафедри освітології та інноваційної педагогіки й розміщено на цій платформі. Курси містять пояснювальну записку, презентацію, робочу програму, силабус, самостійну роботу, правила нарахування балів, критерії оцінювання, літературу, тощо. Далі, відповідно змістових модулів, розташовано лекційний матеріал, завдання для проведення семінарських занять з обов'язково зазначеним терміном виконання, гіперпосилання та презентації, тощо. Платформа Moodle має можливість ведення чату зі здобувачами, створення опитування, анкетування, тестування, ведення журналу нарахування балів, тощо.

Висновки. Отже, специфіка здійснення змішаного навчання майбутніх учителів-філологів у процесі вивчення педагогічних дисциплін полягає у:

– використанні інтерактивних методів у форматі онлайн;

– створенні інтерактивного контенту за допомогою цифрових інструментів;

– формуванні предметної та цифрової компетентностей.

Перспективами подальших досліджень вбачаємо у розробці дидактичної системи змішаного навчання майбутніх учителів-філологів у закладах вищої педагогічної освіти та її експериментальної перевірки.

Література

1. Концепція Нова українська школа. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf.

2. Мохова, М.Н. (2005). Активные методы в смешанном обучении в системе дополнительного педагогического образования (дис.…канд. пед. наук: 13.00.08). Москва.

3. Процька, С.М. (2019). Комп'ютерно-орієнтована методика формування професійно-педагогічної компетентності майбутніх учителів-філологів (дис.…канд. пед. наук: 13.00.10). Київ.

4. Карташова, Л.А. (2012) Система навчання інформаційних технологій студентів гуманітарних спеціальностей у вищих педагогічних навчальних закладах (дис.…д-ра. пед. наук: 13.00.02). Київ.

5. Опис цифрової компетентності педагогічного працівника. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/27905/1/digital%20comp%20teacher%20Morze.pdf.

6. Міністерство освіти і науки України Рекомендації щодо впровадження змішаного навчання у закладах фахової передвищої та вищої освіти (2020) URL: https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/rekomendacij-shodo-vprovadzhennya-zmishanogo-navchannya-u-zakladah-fahovoyi-peredvishoyi-ta-vishoyi-osviti).

7. Активні та інтерактивні методи навчання / уклад. О.С. Кравчина. Київ: УІ ППОАН України. 1999. 123 с.

References

1. Kontseptsiia Nova ukrainska shkola. [The concept of the New Ukrainian School]. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna% 20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf.

2. Mohova, M.N. (2005). Aktivnyie metodyi v smeshannom obuchenii v sisteme dopolnitelnogo pedagogicheskogo obrazovaniya [Active methods in blended learning in the system of additional teacher education] (dis. …kand. ped. nauk: 13.00.08). Moskva.

3. Protska, S.M. (2019). Kompiuterno-oriientovana metodyka formuvannia profesiino-pedahohichnoi kompetentnosti maibutnikh uchyteliv-filolohiv [Computer-oriented methods of forming professional and pedagogical competence of future teachers of philology] (dys. …kand. ped. nauk: 13.00.10). Kyiv.

4. Kartashova, L.A. (2012) Systema navchannia informatsiinykh tekhnolohii studentiv humanitarnykh spetsialnostei u vyshchykh pedahohichnykh navchalnykh zakladakh [System of teaching information technology to students of humanities in higher pedagogical educational institutions] (dys. …d-ra. ped. nauk: 13.00.02). Kyiv.

5. Opys tsyfrovoi kompetentnosti pedahohichnoho pratsivnyka [Description of digital competence of a pedagogical worker.]. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/27905/1/digital%20comp%20teacher%20Morze.pdf.

6. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy Rekomendatsii shchodo vprovadzhennia zmishanoho navchannia u zakladakh fakhovoi peredvyshchoi ta vyshchoi osvity (2020). [Recommendations for the introduction of blended learning in institutions of professional higher and higher education] URL: https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/rekomendacij-shodo-vprovadzhennya-zmishanogo-navchannya-u-zakladah-fahovoyi-peredvishoyi-ta-vishoyi-osviti).

7. Aktyvni ta interaktyvni metody navchannia [Active and interactive teaching methods] / uklad. O.S. Kravchyna. Kyiv: UI PPOAN Ukrainy. 1999. 123 s.

Sobchenko T.M.,

Candidate of Pedagogical Sciences, Ph.D., Associate Professor Department of the Educology and Innovative Pedagogy H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, sobchenkotetyana79@gmail.com

Ukraine, Kharkiv

SPECIFICITY OF BLENDED LEARNING OF FUTURE TEACHERS-PHILOLOGISTS IN HIGHER PEDAGOGICAL EDUCATION INSTITUTIONS

The article is devoted to the problem of blended learning of future teachers-philologists in institutions of higher pedagogical education. In the context of the global pandemic through COVID-19 blended learning has become the main form of organization of the educational process in educational institutions of all levels, including in institutions of higher pedagogical education. There is a need to quickly master the technologies of blended learning, namely: opportunities and features of classes in synchronous and asynchronous modes, using of digital tools, creating educational content and making it accessible to applicants, control and monitoring, organization of interactive content, combination of classes in online and offline formats, creation of feedback platforms, etc.

The aim of the article is to reveal the specifics of the implementation of blended learning of future teachers-philologists in the process of studying pedagogical disciplines.

Research has been analyzed in which the solution of the problem of blended learning, the use of interactive teaching methods in online learning has been initiated. The essence of the concept «blended learning» is specified. The list of digital tools is given (Padlet, Edpuzzle, GoFormative, Wiser, Live Worksheets, Techer Made, Kahoot, Trello, Mentimeter, Zoom, Meet, Canva, Baamboozle, Learnins, Playfactile), which were used to create interactive content during training sessions on pedagogical disciplines for future teachers-philologists.

It is determined that the specifics of blended learning of future teachers-philologists in the study of pedagogical disciplines are:

– use of interactive methods in offline format;

– creating interactive content using digital tools;

– formation of subject and digital competencies.

Prospects for further research are outlined.

Key words: *blended learning, applicant, interactive methods, competence, digital tools.*

УДК 001(063):378,4 (Укр)

Тер-Ованес`ян В.Г.,
ст. викладач кафедри іноземних мов Харківського національного університету радіоелектроніки,
terviolетta@gmail.com
Україна, м. Харків

ДИСТАНЦІЙНІ ОСВІТНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ЗАСІБ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОЇ РОБОТИ З МЕТОЮ ФОРМУВАННЯ КОЛОКАЦІЙНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ У СТУДЕНТІВ В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

В статті розглянуто дистанційні освітні технології як засіб організації навчальної роботи з метою формування колокаційної компетенції у студентів в процесі навчання англійської наукової мови. Уточнено сутність поняття «колокаційна компетенція», що базується на знанні колокації і мовних навичках їх вживання. Виявлено основні принципи лексичного підходу, що лежать в основі формування колокаційної компетенції. Обґрунтовано можливість і доцільність застосування корпусу текстів для формування колокаційної компетенції у студентів при навчанні англійської наукової мови та виявлено можливості, які надають дистанційні освітні технології для оптимізації формування колокаційної компетенції у студентів із застосуванням корпусу текстів. Визначено принципи відбору і організації змісту навчання англійської наукової мови, націлені на формування колокаційної компетенції, а також здійснено відбір і організацію змісту навчання відповідно до даних принципів.

***Ключові слова:**. колокаційна компетенція, корпус, дистанційні освітні технології, процес навчання англійської наукової мови, предметний та операційний блоки, програмна оболонка Moodle.*

Постановка проблеми. В даний час мета курсу іноземної мови в немовних закладах вищої освіти полягає у формуванні у студентів комунікативної компетенції, рівень якої дозволяє їм активно спілкуватися іноземною мовою, як в повсякденному житті, так і в своїй професійній діяльності. Аналіз спеціальної літератури показує, що однією з основних причин, який ускладнює комунікацію іноземною мовою, є недостатнє знання колокацій – традиційних, звичних для носіїв мови словосполучень. Досвід навчання англійської мови також свідчить про те, що студенти немовних факультетів, володіючи певним лексичним запасом, не знають правил сполучуваності лексичних одиниць, яких дотримуються носії мови, і тому роблять помилки у письмовому та усному мовленні. Як правило, такі помилки виражаються при складанні висловлювань, тобто студенти невірно вибирають синоніми або, компенсуючи незнання колокацій використанням граматичних засобів, будують довгі синтаксичні конструкції. Завдяки цьому, можна вважати, що одним з критеріїв здійснення ефективної комунікації іноземною мовою є демонстрація здатності поєднувати лексичні одиниці відповідно до мовних норм, що базується на знанні колокацій і навичках їх вживання в мові. Отже, формування цієї здатності – колокаційної компетенції повинно розглядатися в якості однієї з найважливіших складових мети навчання іноземної мови.

Ефективне формування колокаційної компетенції вимагає адекватного вибору засобів та способів навчання відповідно до сучасних вимог і умов освітнього процесу, в сучасних умовах загальної інформатизації. До числа сучасних інформаційних ресурсів, які студенти можуть використовувати в процесі навчання іноземної мови, можна віднести корпуси текстів. Саме ці лінгвістичні бази даних, які є надійними і багатими джерелами автентичного мовного матеріалу, повинні розглядатися як навчальні засоби формування колокаційної компетенції студентів. Необхідно також відзначити, що на основі засобів інформаційно-комунікаційних технологій можуть бути реалізовані різні освітні технології.

Серед останніх обґрунтовану популярність в даний час набувають дистанційні освітні технології, які можуть бути з успіхом застосовані в навчанні та спрямовані на формування колокаційної компетенції студентів.

Наступною умовою, що визначає розвиток сучасної освіти, є гуманізація. Ця умова нерозривно пов’язана з вибором компетентнісного підходу в якості пріоритетного в освіті. Дані умови впливають на формулювання мети, вибір засобів і способів навчання іноземної мови студентів в цілому і, в тому числі, навчання, спрямованого на формування в них колокаційних компетенції. Таким чином, однією з найважливіших цілей навчання іноземної мови має бути формування колокаційної компетенції студентів як складової їх іншомовної комунікативної компетенції.

Для досягнення названої мети представляється можливим і доцільним використовувати корпуси текстів, а також дистанційні освітні технології, застосування яких для формування колокаційної компетенції у студентів при навчанні англійської наукової мови поки не є достатньо розробленим, як в теоретичному, так і в практичному планах. Отже, **метою дослідження** є формування колокаціонної компетенції у студентів в процесі навчання англійської наукової мови, необхідність здійснювати процес навчання іноземної мови з застосуванням сучасних засобів інформаційно-комунікаційних технологій, до яких відноситься корпус текстів, що володіє багатим методичним потенціалом.

Виклад основного матеріалу. Вивчення вітчизняних методичних робіт з проблеми дослідження виявило ная-

вність термінів «колокаційна компетенція». У своєму дослідженні Ю.Г. Седелкіна дотримується визначення «колокаційної компетенції», даного Дж. Хіллом, згідно з яким «являє собою знання колокацій і вміння оперувати ними в комунікативних цілях. Однак аналіз визначень колокаційної компетенції, наведених в роботах різних зарубіжних дослідників, а також облік даного поняття «компетенція» і опора на теорію мовних навичок і умінь, прийняту у вітчизняній методиці, дозволив нам уточнити зміст поняття «колокаційна компетенція» [4, с.3-6].

Подальший аналіз поняття «колокаційна компетенція» зазначає «здатність поєднувати лексичні одиниці відповідно до норм мови, що базується на знанні колокації і мовних навичках їх вживання. Отже, термін «колокаційна компетенція» може бути гармонійно «вбудован» в терміносистему вітчизняної методики навчання іноземної мови. Колокаційна компетенція є складовою лексичної компетенції, а значить, і мовної компетенції, яка, в свою чергу, входить до складу комунікативної компетенції. Оскільки колокаційна компетенція є структурною одиницею комунікативної компетенції, то формування колокаційної компетенції має розглядатися в якості однієї з складових мети навчання іноземної мови студентів [1, с.113-115]. Питання про зміст колокаційної компетенції вирішується виходячи з детального розгляду інтеграції двох основ колокаційних компетенцій – предметний блок та операційний блок.

Предметний блок колокаційної компетенції являє собою знання колокацій різних типів. Існують кілька способів типологізації колокацій, а саме: за структурою колокації (структурна типологія), за ступенем пов'язаності елементів колокації (фразеологічно-орієнтована типологія), по віднесеності колокації до певного стилістичному шару (стилістична типологія). Оскільки одна і та ж колокація відноситься до різних типів колокацій згідно з різними типологіями, то представляється можливим поєднати названі типології колокацій в єдину систему.

Операційним блоком колокаційної компетенції є лексичні мовні навички слововживання відповідно до норм мови в усній і письмовій формі.

У загальному випадку колокаційна компетенція представлена наступними складовими: мовні навички розуміння колокації в аудіюванні і читанні; мовні навички вживання колокації в говорінні та писемному мовленні. Для подання змісту колокаційної компетенції необхідно по черзі скласти складові предметного та операційного блоків. Таким чином, зміст колокаційної компетенції студента може бути представлено в трьох аспектах:

1. структурно-орієнтованим предметним блоком;
2. фразеологічно-орієнтованим предметним блоком;
3. стилістично-орієнтованим предметним блоком.

Сукупність зазначених складових колокаційної компетенції є її зміст, а рівень сформованості кожної з них визначає рівень розвитку колокацйної компетенції в цілому, зокрема він впливає на рівень сформованості комунікативної компетенції, компонентом якої є колокаційна компетенція.

Для підвищення ефективності формування колокаційної компетенції студентів у процесі навчання англійської мови важливо враховувати при відборі змісту навчання лінгвістичні особливості наукового тексту, розглянуті в колокаційному аспекті [2, с.180-182]. Наявність колокацій, які відносяться до загальновживаному, загальнонауковому і термінологічному аспектах наукового тексту, визначає зміст колокаційної компетенції при навчанні наукової мови, яка складається, відповідно, з трьох складових для формування названих складових колокаційної компетенції потрібно відібрати певний обсяг колокацій з перерахованих верств лексики наукових текстів. До засобів навчання, що дозволяє оптимізувати процес формування колокаційної компетенції у студентів можна віднести сучасні засоби інформаційно-комунікативних технологій, як корпус текстів, а також накладки дистанційної підтримки навчання.

Корпус текстів надає ряд можливостей, які можуть бути затребувані в рамках навчання, націленого на формування колокаційної компетенції студентів.

Корпусні менеджери дозволяють отримати з корпусу текстів різні лінгвістичні дані і представити їх, наприклад, у вигляді конкорданса зацікавленого слова, демонструє ключове слово в контексті або у вигляді списку колокатів ключового слова з можливим зазначенням заходів асоціації між елементами колокацій, враховуючи частоту спільного ключового слова та його колоката.

За допомогою корпусних менеджерів студенти можуть здійснювати розширений пошук цікавих для них мовних явищ, пов'язаних з колокаційними особливостями слова:

• знаходити колокати слова на заданій відстані від ключового слова;

• колокати слова, яке відносять до заданих частин мови;

• коллокати, типові для групи словоформ даного ключового слова;

• колокацій, типових для певного стилю мовлення [3, с.201].

Доцільність застосування корпусу текстів для формування колокаційної компетенції студентів обґрунтовується з позицій дидактики і методики навчання іноземної мови. Дидактичний потенціал корпусу текстів обумовлен віднесеністю корпусу текстів до засобів інформаційно-комунікаційних технологій, застосування яких в процесі навчання має численні переваги.

Використання корпусу текстів при виконанні вправ по формуванню колокаційної компетенції дозволяє реалізувати наступні дидактичні можливості:

1. архівування, зберігання великих обсягів інформації;
2. негайний зворотній зв'язок між користувачем і засобами інформаційно-комунікаційних технологій;
3. автоматизація процесів обчислювальної, інформаційно-пошукової діяльності;
4. візуалізацію навчальної інформації.

Використання корпусу текстів відповідає принципам лексичного підходу до навчання іноземної мови:

1. корпус текстів дозволяє пред'явити студенту лексичну одиницю в багатьох автентичних контекстах;
2. при виконанні вправ з використанням корпусу текстів студенти опановують мовний матеріал, переважно індуктивним засобом, що розвиває їх мислення.

Робота студентів з корпусом текстів розвиває у них

самостійність і вміння вчитися, корпус текстів дозволяє реалізувати інформативну і коригувальну функції викладача в процесі навчання іноземної мови взагалі, і націленого на формування колокаційної компетенції.

До проблем, що виникають при використанні корпусу текстів в навчанні студентів, можна віднести:

1. невідповідність даного мовного матеріалу загальному рівню володіння іноземною мовою студентами;

2. складність процедури роботи з корпусним менеджром;

3. переважно мовний характер вправ, заснованих на використанні корпусу текстів.

Окреслені проблеми можуть бути певною мірою вирішені викладачем іноземної мови із застосуванням різних освітніх та інформаційно-комунікаційних технологій. Усунути деякі проблеми, пов'язані із застосуванням корпусу текстів при формуванні колокаційної компетенції студентів дозволяє застосування дистанційних освітніх технологій. Одним із засобів дистанційної підтримки навчання є програмна оболонка Moodle, яка, завдяки своїм особливостям, дозволяє розробити електронний курс, що оптимізує організацію навчального процесу, а також здійснювати його інформаційне супровід.

Методика формування колокаційної компетенції у студентів в процесі навчання англійської мови розглядає практичні питання, пов'язані з розробкою та апробацією методики формування колокаційної компетенції у студентів при навчанні англійської мови із застосуванням корпусу текстів і дистанційних освітніх технологій. Визначаються принципи відбору і організації змісту навчання, здійснюється відбір і організація змісту навчання відповідно до даних принципів, описується комплекс вправ, а також розроблена за допомогою програмної оболонки Moodle дистанційна підтримка курсу формування колокаційної компетенції в англійській мові у студентів із застосуванням корпусу текстів. Дана методика характеризується певним змістом навчання, що включає в себе два аспекти – предметний і процесуальний. В рамках предметного аспекту відбирається мовний та мовленнєвий матеріал, в рамках процесуального аспекту відбираються мовні та навчальні навички і вміння.

Відбір мовного матеріалу передбачає відбір колокацій, типових для наукової мови, які підлягають засвоєнню студентами. Процедура відбору колокацій складається з декількох етапів і здійснюється відповідно до певних принципів:

1. обліку сфери вживання ключового слова/колокації;

2. обліку лексичного шару;

3. принцип частотності;

4. семантичний принцип;

5. обліку труднощів вживання ключового слова/колокації в мові.

В результаті проведеної процедури відбору принципів були складені списки колокацій, що відносяться до загальновживаному, загальнонауковому і термінологічного пластів наукового тексту. Відбір мовного матеріалу з метою формування колокаційної компетенції студентів при навчанні англійської наукової мови здійснено відповідно до особливостей функціонування наукового стилю мовлення: відібрані сфера і ситуації спілкування, теми, тексти, комунікативні цілі і наміри; відібраної сфери наукової діяльності студента, які відповідають ситуації спілкування, як засідання студентського наукового товариства, науково-практичний семінар, конференція, написання анотації, складання конспекту для фіксації інформації одержуваної при читанні або прослуховуванні наукового тексту, письмовий обмін інформацією з колегами з наукової роботи в формі ділового наукового письма [5]. Для відібраної сфери характерні теми, що відображають широкий і вузький профіль спеціальності студента. Оскільки апробація методики повинна була проводитись в групах студентів, які навчаються за своїм напрямом, то відбиралися тексти в рамках тематики, тобто тексти, що відносяться до наукового стилю мовлення. Що стосується більш вузьких тем, то їх вибір включає в себе дисципліни, які входять в обов'язковий мінімум змісту основних освітніх програм підготовки бакалаврів і спеціалістів за вибраним напрямком.

Відбір текстів проводився згідно такими принципами:

1. тематичний принцип;

2. функціонально-навчальний принцип;

3. принцип жанрової варіативності;

4. принцип відповідності рівню володіння мовою;

5. принцип автентичності;

6. принцип наявності необхідного мовного матеріалу.

На підставі цих принципів були відібрані тексти з автентичних джерел за спеціальністю. У зв'язку з відібраними ситуаціями спілкування і текстами наукового стилю мовлення проведено відбір відповідних їм комунікативних цілей і намірів.

Висновок. Навчання студентів з метою формування колокаційної компетенції за розробленою методикою неможливе без формування у студентів технологічних навчальних навичок і умінь, до яких в цьому дослідженні відносяться навички та вміння роботи студентів з корпусом текстів, тобто базові і специфічні. Навички та вміння роботи студентів в програмній оболонці Moodle потрібні для того, щоб студент мав можливість увійти в систему дистанційного навчання, орієнтуватися в інтерфейсі курсу, розуміти структуру курсу, призначення його основних елементів і блоків, редагувати інформацію на своїй персональній сторінці, написати повідомлення іншому учаснику курсу, виконувати завдання в елементах курсу «Завдання» та «Робочий зошит»; працювати з елементами курсу «Урок» та «Тест».

В даному дослідженні під новим кутом зору розглянуто проблему формування лексичних мовних навичок слововживання, які складають основу більш складної інтегральної освіти колокаційної компетенції, без розвитку якої неможливо досягти високого рівня сформованості іншомовної комунікативної компетенції. В сучасних освітніх умовах формування колокаційної компетенції має здійснюватися на основі нових засобів, а саме корпус текстів і засоби дистанційної підтримки навчання, що, в свою чергу, впливає на знання, вміння та навички майбутніх фахівців.

Література

1. Алексеева Л.Б. Коллокационная компетенция: теоретический анализ понятия. Проблемы современной филологии и лингводидактики. СПб, Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2009. Вып. 3. С.113-118.

2. Алексеева Л.Б. Формирование коллокационной компетен-

ции студентов: организация учебной работы с помощью Moodle. Герценовские чтения. Иностранные языки. (21–22 мая 2009 г.). СПб, Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2009. С.180-182.

3. Кравченко О.В. Развитие коллокационной компетенции как одна из проблем комбинаторной лингводидактики (на примере французского языка). Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов, Грамота, 2016. № 4 (58), Ч. 2. С.200-202.

4. Hill J. Collocational competence. English Teaching Professional. 1999. № 11. pp. 3-6.

5. Ma B., Lee R. Collocation Problems in Policy Critiques. A Corpus-Based Study. HERDSA. 2010. URL: http://www.herdsa.org.au/wp-content/uploads/conference/1997/malee01.pdf

References

1. Alekseeva L.B. Kollokatsionnaya kompetentsiya: teoretichеskiy analiz ponyatiya. Problemyi sovremennoy filologii i lingvodidaktiki. SPb, Izd-vo RGPU im. A.I. Gertsena, 2009. Vyip. 3. S. 113-118.

2. Alekseeva L.B. Formirovanie kollokatsionnoy kompetentsii studentov: organizatsiya uchebnoy rabotyi s pomoschyu Moodle. Gertsenovskie chteniya. Inostrannyie yazyiki. (21–22 maya 2009 g.). SPb, Izd-vo RGPU im. A.I. Gertsena, 2009. S. 180-182.

3. Kravchenko O.V. Razvitie kollokatsionnoy kompetentsii kak odna iz problem kombinatornoy lingvodidaktiki (na primere frantsuzskogo yazyika). Filologicheskie nauki. Voprosyi teorii i praktiki. Tambov, Gramota, 2016. # 4 (58), Ch. 2. S. 200-202.

4. Hill J. Collocational competence. English Teaching Professional. 1999. № 11. pp. 3-6.

5. Ma B., Lee R. Collocation Problems in Policy Critiques. A Corpus-Based Study. HERDSA. 2010. URL: http://www.herdsa.org.au/wp-content/uploads/conference/1997/malee01.pdf

Ter-Ovanesian V.G.,
senior lecturer of foreign languages department of Kharkiv national university of Radioelectronics,
tervioletta@gmail.com

Ukraine, Kharkiv

DISTANCE EDUCATIONAL TECHNOLOGIES AS A MEANS OF THE ORGANIZING EDUCATIONAL WORK IN ORDER TO FORM THE STUDENTS COLLOCATION COMPETENCE IN THE PROCESS OF LEARNING ENGLISH SCIENTIFIC LANGUAGE

The article considers the distance educational technologies as a means of organizing educational work in order to form collocation competence for students in the process of learning English scientific language. The essence of the concept of «collocation competence» based on the knowledge of collocation and language skills of their use is specified. The basic principles of the lexical approach underlying the formation of collocation competence are revealed. It is provided the possibility and expediency of using corpus of texts for the formation of colloquial competence for students at teaching English and substantiated the opportunities provided by distance learning technologies to optimize the formation of colloquial competence for students with the use of corpus of texts. It is defined the principles of selection and organization of the content of teaching English scientific language, aimed at the formation of collocation competence, as well as the selection and organization of the content of training in accordance with these principles.

Key words: *colocation competence, corpus, distance learning technologies, the process of teaching the English scientific language, subject and operational blocks, Moodle software shell.*

УДК 378.147

Шмир М.Ф.,
д.пед.н., доцент, доцент кафедри іноземних мов та методик їх навчання
Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії імені Тараса Шевченка,
Shmyr2019@gmail.com
Україна, м. Кременець

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНІСНОГО ПІДХОДУ В ПРОЦЕСІ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ

Стаття присвячена розкриттю теоретико-методологічних засад в реалізації діяльнісного підходу в процесі підготовки вчителя іноземної мови. Підкреслюється, що розв'язати поставлену проблему неможливо без кардинальних змін у методологічній основі навчального процесу.

В статті відмічається,що науковою основою дослідження дидактичних основ реалізації діяльнісного підходу в процесі підготовки вчителя іноземної мови є наукові доробки вчених, які водночас доводять існування певних суперечностей, котрі потребують невідкладного розв'язання в умовах інформаційного суспільства та в контексті дотримання положення «освіта впродовж життя».

Мета статті полягає в обґрунтуванні теоретико-методологічних засад реалізації діяльнісного підходу в процесі підготовки вчителя іноземної мови, окресленні розробленої моделі функційно-структурної дидактичної системи, визначенні таксономії дидактичних умов її функціонування.

Основні результати дослідження розкриваються в окресленні в повному обсязі теоретико-методологічних засад реалізації діяльнісного підходу в процесі підготовки вчителя іноземної мови, що ґрунтуються на теоретичних положеннях та врахуванні наукових позицій вітчизняних і зарубіжних вчених, на провідних позиціях законів України про освіту.

Новизна наукового дослідження полягає в тому, що вперше визначено дидактичні основи реалізації діяльнісного підходу в процесі підготовки вчителя іноземної мови, окреслено розроблену модель функційно-структурної дидактичної системи та створено таксономію організаційно-дидактичних умов.

Означені результати проведеного експерименту, що вказуються у статті, засвідчують позитивні зміни у професійній підготовці майбутніх учителів іноземних мов.

Перспективи подальших наукових пошуків вбачаються у розробці нових концептуальних аспектів розвитку прогресивних компетентнісно- орієнтованих концепцій мовної освіти на основі впровадження у навчальний процес діяльнісного підходу у його новому баченні.

Ключові слова: *діяльнісний підхід, функційно-структурна дидактична система, таксономія організаційно-дидактичних умов.*

Постановка проблеми. Фундаментальною основою розвитку й прогресу суспільства за всіх часів була і залишається освіта. В сучасних умовах константного реформування системи освіти в цілому та вищої освіти зокрема актуалізуються питання, пов'язані з вибором провідної парадигми різноманітних змін, котра могла б забезпечити якість підготовки випускниказакладу вищої освіти, здатного навчатися потягом життя. Суттєву роль у формуванні зазначеної компетентності відіграють знання іноземної мови. Саме тому постає проблема забезпечення високого рівня підготовки вчителів іноземних мов, що неможливо здійснити без кардинальних змін у теоретико-методологічній та практичній площинах організації та здійснення цього процесу на відповідному дидактико-методичному рівні.

Модернізація системи освіти України, входження її до європейського освітнього простору, актуалізація інноваційних процесів і впровадження їх у практику функціонування вищої педагогічної школи зумовлюють потребу в підготовці фахівців нового типу, що є найважливішою засадничою позицією для відродження всієї вітчизняної культури, її інтеграції до світового співтовариства. Проблема підготовки педагогічних кадрів вимагає наукового переосмислення системи цінностей, формування професійно значущих якостей, актуалізує пошук оптимальних форм і методів навчання.

Аналіз наукових досліджень. Організації освітнього процесу у вищій школі присвячено наукові доробки таких вчених, як А. Алексюк, С. Архангельський, В. Буряк, С. Гончаренко, І. Доброскок, М. Євтух, Л. Кондрашова, Е. Лузік, Н. Ничкало, В. Паламарчук, С. Сисоєва, М. Ярмаченко. У контексті надання філософсько-освітнього підґрунтя фахової підготовки майбутніх учителів у педагогічних закладах вищої освіти розробляли свої наукові концепції Б. Гершунський, В. Гриньова, І. Зязюн, М. Каган, В. Кремень, Н. Кузьміна, В. Луговий, В. Лозова, Н. Ничкало, І. Прокопенко, О. Топузов, В. Шадріков та інші. Реалізація компетентнісного підходу як парадигмально-визначальна основа організації та здійснення освітнього процесу у вищій педагогічній школі висвітлюється в працях О. Абдулліної, Н. Арістової, В. Бондаря, І. Зимньої, О. Коваленко, В. Ковальчука, Я. Кодлюк, В. Краєвського, О. Малихіна, А. Маркової, Г. Мишко, Т. Опалюк, І. Осадченко, О. Пометун, С. Сисоєвої, А. Степанюк, Г. Терещука О. Топузова, В. Чайки та інших. Організація та здійснення освітнього процесу на

основі активного застосування інформаційних технологій розкривається в працях В. Бикова, Н. Морзе, Л. Морської, Р. Тарасенка, І. Цідила. Про цілісність освітнього процесу (на різних етапах отримання освіти) знаходимо цінні науково-педагогічні ідеї в наукових доробках Н. Бібік, О. Ляшенка, І. Малафіїка О. Пометун, О. Савченко, В. Чайки.

Вивчення теорій діяльності, а також теорій пізнавальної, навчальної, навчально-пізнавальної й рефлексійної діяльності (К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, Л. Божович, Л. Виготський, П. Гальперін, В. Дружинін, О. Леонтьєв, М. Марусинець, С. Рубінштейн, Н. Тализіна, В. Чайка, Г. Щукіна), а також теорій особистості та теорій, котрі висвітлюють різні підходи до розвитку особистості (А. Адлер, А. Бандура, Е. Ельконін, Е. Еріксон, Дж. Келлі, А. Маслоу, К. Роджерс), дало змогу науково-обґрунтовано говорити про суб'єктивацію особистості та вияв суб'єктності в діяльності (освітній і професійно-педагогічній), з одного боку, про суб'єктивацію власне професійно-педагогіної підготовки вчителя, з іншого боку, психолого-педагогічні аспекти котрих представлено в працях психологів і педагогів (Б. Ананьєв, Н. Арістова, А. Брушлинський, О. Малихін, С. Рубінштейн, В. Слободчиков та інші).

Визначені суто філософські, філософсько-освітні, психологічні, педагогічні та психолого-дидактичні наукові доробки виявляються науковою основою вивчення проблеми реалізації положень діяльнісного підходу у процесі підготовки вчителя іноземної мови, але водночас доводять існування певних суперечностей, котрі потребують невідкладного розв'язання в умовах інформаційного суспільства та в контексті дотримання положення «освіта впродовж життя», а саме:

– *на рівні концептуалізації положень щодореалізації діяльнісного підходу в освіті XXIстоліття:* між наявністю теоретичного обґрунтування і досвіду апробації діяльнісного підходу як одного з традиційних в організації освітнього процесу вищої школи та відсутністю досліджень теоретико-методологічних та суто дидактичних засад його реалізації в сучасних умовах інформаційного суспільства;

– *на рівні організації освітнього процесу в педагогічному закладі вищої освіти щодо підготовки вчителя іноземної мови:* між існуванням розмаїтого науково-методичного забезпечення з привалюванням комунікативно-компетентнісної основи в його розробленні та недостатнім урахуванням цінності класичних положень діяльнісного підходу в його оновленому баченні як «дієорієнтованого» під час осучаснення освітніх програм і підготовки дидактико-методичних матеріалів, відповідно до вимог формування в учителя іноземної мови компетентностей для навчання протягом життя;

– *на технологічно-дидактичному рівні оновлення фахової підготовки вчителя іноземної мови*: між підвищенням вимог до професійно-діяльнісної складової (на методологічному, дидактичному, методичному та фахово-предметному рівнях) підготовки вчителя іноземної мови та відсутністюцілісної дидактичної системи реалізації діяльнісного підходу в процесі підготовки вчителя іноземної мови в сучасній вищій педагогічній школі.

Методологія XXI століття зазнає певних змін щодо націленості на досягнення якісного функційного результату вищої освіти. Компетентнісний підхід не може сприйматися на сьогодні як єдиний і всеохоплювальний методологічний підхід, який би був міцним фундаментальним підґрунтям, що забезпечує стовідсотково якість підготовки висококваліфікованих фахівців, і, на жаль, це підтверджено практикою організації та здійснення освітнього процесу у вищій школі. У західноєвропейському й північноамериканському освітньому просторі все частіше з'являються наукові праці, в яких постає питання подальшого оновлення методологічних засад організації та здійснення освітнього процесу на будь-якому етапі (у початковій, середній та вищій школі). Серед новітніх методологічних підходів, особливо коли йдеться про мовну (іншомовну) підготовку, напротивагу комунікативному та компетентнісному підходам, котрі сприймаються в цій сфері як домінувальні, з'являється так званий action-orientedapproach (подаємо назву в оригіналі англійською, оскільки у вітчизняному науково-педагогічному просторі відсутнім є активований переклад, який можна було б вживати, тому пропонуємо термін на основі виваженого перекладу та вивчення змісту, що закладається – «дієорієнтований підхід»). Отже, дослідження дидактичних основ реалізації діяльнісного підходу в процесі підготовки вчителя іноземної мови є актуальним. Актуальність ми вбачаємо в такому:

– по-перше, оскільки, коли йдеться про підготовку майбутнього вчителя іноземноїмови, переважно звертаються до положень компетентнісного та комунікативного підходів, а важливі аспекти таких методологічних підходів, як діяльнісного, аксіологічного, культурологічного, особистісно-зорієнтованого, системного, синергетичного, акмеологічного та багатьох інших, залишаються на другорядних позиціях;

– по-друге, вивчення потенційних можливостей застосування діяльнісного підходу, який можна вважати провідним у другій половині XX століття, зараз набуває зовсім іншого бачення, потрактування та імплементації результатів в освітній процес вищої школи в цілому та в освітній процес підготовки вчителя іноземної мови, зокрема, оскільки йдеться про його застосування в умовах інформаційного суспільства та під гаслом «освіта впродовж життя», що передусім передбачає сформованість здатності діяти в навчальних, життєвих і професійно цінних ситуаціях;

– по-третє, реалізація положень діяльнісного підходу саме в системі підготовки майбутнього вчителя має здійснюватися на ґрунті забезпечення його бачення через призму положень «дієорієнтованого підходу».

Актуальність дослідження, наявні суперечності, недос-татній рівень теоретичного дослідження та практичного розроблення зазначеної проблеми, відсутність системного наукового аналізу зумовили формулювання теми дослідження.

Постановка завдання.

Об'єкт дослідження: підготовка вчителя іноземної мовив педагогічних закладах вищої освіти.

Предмет дослідження: функційно-структурна дидактична система реалізації діяльнісного підходу в процесі

підготовки вчителя іноземної мови та таксономія відповідних організаційно-дидактичних умов.

Мета дослідження: обгрунтувати дидактичні основи реалізації діяльнісного підходу в процесі підготовки вчителя іноземної мови, експериментально перевірити ефективність імплементації розробленої функційно-структурної дидактичної системи в освітній процес вищої педагогічної школи та створення таксономії відповідних організаційно-дидактичних умов.

Відповідно до поставленої мети визначено такі **завдання дослідження:**

1. На ґрунті всебічного науково виваженого аналізу філософсько-освітньої, психолого-педагогічної та дидактико-методичної зарубіжної та вітчизняної літератури вивчити наявний стан розроблення проблеми реалізації діяльнісного підходу в процесі підготовки вчителя іноземної мови, й узагальнити теоретико-методологічні основи її дослідження.

2. На засадах методологічно-рівневого вивчення дидактичних явищ здійснити специфікацію сутності феномена «реалізація діяльнісного підходу в процесі підготовки вчителя іноземної мови» й уточнити поняття,які його характеризують, конкретизувати їхній психолого-педагогічний зміст.

3. Теоретично обґрунтувати дидактичні основи реалізації положень діяльнісного підходу в процесі підготовки вчителя іноземної мови.

4. Виявити таксономію організаційно-дидактичних умов реалізації діяльнісного підходу в процесі підготовки вчителя іноземної мови, створення яких уможливлює впровадження відповідної дидактичної системи.

5. Розробити та довести доцільність імплементації в освітній процес вищої педагогічної школи функційно-структурної дидактичної системи реалізації діяльнісного підходу в процесі підготовки вчителя іноземної мови.

6. Уточнити критерії, показники та відповідні рівні сформованості професійної компетентності майбутнього вчителя іноземної мови.

7. Здійснити апробацію та експериментально перевірити результативність функціонування авторської дидактичної системи та створення визначеної таксономії організаційно-дидактичних умов як дидактичного механізму ефективного впливуна формування професійної компетентності майбутнього вчителя іноземної мови.

В процесі дослідження була сформульована **гіпотеза**, яка полягає в наступному: припущення про те, що здійснення специфікації сутності феномена «реалізація діяльнісного підходу в процесі підготовки вчителя іноземної мови» й уточнення понять, які його характеризують, конкретизація їхнього психолого-педагогічного змісту на засадах методологічно-рівневого діяльнісного підходу в процесі підготовки вчителя іноземної мови та визначення її дидактичних основ як дидактично виваженого доведення доцільності розроблення й імплементації в освітній процес вищої педагогічної школи авторської фунційно-структурної дидактичної системи та одночасного створення відповідної таксономії організаційно-дидактичних умов забезпечить суттєве підвищення ефективності формування професійної компетентності майбутнього вчителя іноземної мови на ґрунті активації розвитку їхніх суб'єктних якостей у процесі різних видів навчальної діяльності в інформаційно-освітньому середовищі сучасного педагогічного закладу вищої освіти.

Виклад основного матеріалу. У нашому дослідженні, присвяченому вивченню дидактичних основ реалізації діяльнісного підходу в процесі підготовки вчителя іноземної мови, враховувалися теоретичні положення та наукові позиції вчених, а саме:

– теорії в межах філософії освіти (В. Андрющенко, Г. Гегель, Г. Гессен, Е. Десі, І. Зязюн,І. Кант, Б. Кедров, В. Кремень, В. Огнев'юк, І. Прокопенко, Е. Фромм, К.-Г. Юнг);

– теорії організації та проведення психолого-педагогічних (психолого-дидактичних) досліджень (А. Бандура, Б. Глинський, Ю. Конаржевський, В. Краєвський, Н. Кузьміна, М. Левіна, В. Лозова, С. Сисоєва, А. Хуторський, Т. Шамова);

– теорії діяльності, теоріїнавчання, теорії організації та здійснення освітньої й навчальної діяльності (Б. Ананьєв, С. Архангельський, Ю. Бабанський, В. Бондар, С. Гончаренко, П. Гальперін, Є. Голант, В. Данилов, Л. Занков, І. Зимня, Л. Коган, О. Леонтьєв, І. Малафіїк, О. Малихін, А. Маркова, С. Рубінштейн, О. Савченко, М. Скаткін, Н. Тализіна, В. Чайка);

– теорії розвитку особистості, теорії пізнавальної діяльності (К. Абульханова-Славська, А. Адлер, В. Антропов, А. Бандура, І. Бех, Л. Божович, О. Бондаревська, Л. Виготський, Л. В'яткін, П. Гальперін, Є. Голант, В. Давидов, В. Дружинін, Д. Ельконін, М. Каган, Дж. Капрара, Г. Костюк, О. Леонтьев, В. Ляудіс, С. Максименко, А. Маслоу, С. Рубінштейн, Л. Роджерс, Н. Тализіна);

– теорії організації та здійснення освітнього (навчального, навчально-виховного) процесу в закладах вищої освіти (А. Алексюк, С. Архангельський, Я. Болюбаш, О. Дубасенюк, В. Євдокимов, В. Кремень, О. Молібог, Н. Ничкало, С. Сисоєва, А. Степанюк, Г. Терещук, О. Топузов);

– теорії про закономірності професійно-педагогічного становлення майбутнього вчителя (О. Абдулліна, Н. Арістова, Ф. Гоноболін, М. Євтух, О. Іонова, Н. Кузьміна, З. Курлянд, В. Лозова, Е. Лузік, О. Малихін, А. Маркова, О. Молібог, Н. Ничкало, Т. Опалюк, І. Осадченко, В. Сластьонін, О. Топузов, Л. Хомич).

Здійснене дослідження актуальної дидактичної проблеми вищої педагогічної школи ґрунтується на провідних позиціях Законів України «Про вищу освіту» (2014), «Про освіту» (2017), Концепції розвитку педагогічної освіти (2018), Національної стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, Концепції розвитку освіти до 2025 року. На різних рівнях методології (філософському, загальнонауковому, конкретно-науковому та технологічному) спираємося на положення загальнонаукової феноменологічної методології як способу пізнання дидактичних фактів, явищ, процесів й об'єктів у розмаїтті їхніх взаємозв'язків, взаємовпливів і взаємозалежностей, що також уможливлює їхнє сприйняття на науково свідомому рівні; теорії діяльності в цілому та теорії педагогічної діяльності зокрема для забезпечення розуміння процесів пізнання, моделювання та проєкту-

вання в освіті; психолого-педагогічні (психолого-дидактичні) теорії засвоєння знань у процесі навчальної діяльності й спілкування в усіх його формах; наукові положення соціології, культурології, лінгводидактики як гуманітарних наук, що тісно перетинаються за об'єктом і предметом дослідження й вивчення з педагогічними і психологічними науками; теорії особистоті в контексті врахування значущих для здійснюваного дослідження наукових позицій, котрі стосуються питань суб'єктивації освітнього процесу підготовки майбутнього вчителя, а також суб'єктивації особистості, вияву її суб'єктності, незалежності, самостійності, автономності в інформаційно-освітньому середовищі вищої педагогічної школи; дидактичні концепції діяльнісного, розвивального, діалогічного, особистісно-зорієнтованого, інтерактивного та комбінованого навчання; теорії педагогічної діяльності та педагогічного (дидактичного) моделювання в освіті; теорії опанування іншомовного знання; методологію здійснення педагогічного (дидактичного) дослідження.

Сучасний розвиток системи освіти в цілому та вищої освіти зокрема зумовлює висунення достатньо високих вимог до підготовки майбутніх фахівців. Динамічні зміни, котрі відбуваються в усіх сферах життєдіяльності людини, посилюють потребу в діяльнісних спеціалістах вищої кваліфікації, здатних творчо та критично мислити, сформованих особистостях, спроможних самостійно вирішувати різноманітні завдання в нестандартних умовах і ситуаціях.

Проблема підвищення якості освіти піднімалася неодноразово, однак і в наш час інтенсивного становлення інформаційного суспільства підготовка висококваліфікованих фахівців потребує подальшого вдосконалення. Теоретичні положення проблеми перевірки навчальних досягнень студентів досліджували східнослов'янські (О. Барабаш, М. Бернадський, В. Гузеєв, О. Долгіна, В. Загв'язинський, І. Ісаєв, І. Колесникова, В. Сластьонін, С. Смірнов, А. Щукін) та зарубіжні (Balzer, A. Frey, U. Ronald, P. Nenniger, H. Thirau, H. Wottawa) вчені, у працях яких простежується ідея формування готовності студентів до подальшого навчання.

Готовність до діяльності В. Сластьонін пропонує розглядати як цілісний вияв особистості й «особливий психічний стан», що передбачає в суб'єкта наявність структури певної дії; як діяльність, що включає в себе різноманітні спрямування на усвідомлення педагогічних завдань, моделі ймовірної поведінки, визначення способів діяльності, оцінювання своїх можливостей у відповідності з майбутніми труднощами й необхідністю досягнення певного результату. Структурно ця готовність являє собою складний синтез компонентів. «До їх числа ми в першу чергу відносимо мотиваційно-ціннісний (особистісний) і виконавчий (процесуальний) компоненти. Усі якості особистості вчителя, котрі визначають його готовність до виховної роботи з учнями, інтегровані в її спрямованості як сукупність домінувальних мотивів професійної поведінки й діяльності» [11, с.14-19].

У своїх дослідженнях багато вчених (В. Андрущенко, Г. Атанов, В. Бондар, І. Зязюн, Б. Корольов, С. Сисоєва та ін.) підкреслюють необхідність підготовки фахівців нового покоління, здатних адаптуватися до швидких змін у професійній діяльності, самостійно поповнювати професійні знання та збагачувати власний досвід протягом усього життя.

Історико-педагогічні й сучасні наукові дослідження свідчать про те, що для визначення поняття «підготовка» автори використовують різні інтерпретації й обґрунтування. Проблема «підготовки» може розглядатися в різних аспектах: психологічному (урахування нахилів, індивідуальних особливостей); моральному (позитивне ставлення до педагогічної професії); практичному (оволодіння системою професійно-педагогічних знань, умінь і навичок) [10, с.43].

Стосовно проблеми формування творчої особистості студента важливим пріоритетом повинен стати розвиток особистості студента, розкриття його творчого потенціалу відповідно до професійної діяльності. В умовах упровадження компетентнісного стандарту стає необхідним урахування індивідуальних запитів особистості й запитів ринку праці, індивідуалізація, що сприятиме творчому та професійно-особистісному розвиткові [5].

Проблема творчості в цілому, і в контексті професійно-особистісного розвитку студентів частково не є новою науковою проблемою. В наш час в науці по проблемі формування творчої особистості, розвитку творчих здібностей є чимало досліджень. Аналіз філософських, психолого-педагогічних наукових праць показує, що проблема формування творчої особистості студента досліджується на філософському, психологічному та педагогічному рівнях і є міждисциплінарною. Розкрита на філософському рівні суть категорії «творчість» показує, що творчість − то діяльність саморозвитку людини в соціальному та професійному середовищі, що відображає процес перетворення зовнішнього та внутрішнього світу людини (В. Зінченко, В. Кутирєв, В. Порус, М. Каган, Г. Щедровицький та ін.)

На психологічному рівні розглядаються процеси, що розкривають природу творчості, суть розвитку творчої особистості (Б. Ананьєв, Д. Асмолов, Г. Андреєва, Л. Виготський, А. Леонтьєв, А. Лук, Л. Мітіна, А. Пономарьов, В. Слободчиков та ін.). Педагогічній особистості та розвитку творчих здібностей (В. Аніщенко, Е. Танєєва, Г. Коваленко, М. Спіріна, Н. Кузьміна та ін.) Творча особистість знаходить задоволення не стільки в досягненні мети праці, скільки в самому його процесі. Визначальним у творчості є розвиток, виникнення нових структур, нових знань, нових способів діяльності. Загальною для творчих особистостей є потреба розвиватися, потреба у постійному рості. Рівень дослідження відображає важливість проблеми формування творчої особистості та представлений цілою низкою робіт, в яких розкривається зміст поняття «творчість», «творча особистість», визначається зміст і методи формування якостей творчої особистості.

Здійснення професійної підготовки не зводиться лише до формування професійних компетенцій, а повинно бути цілісним процесом становлення особистості через виявлення максимальної кількості здібностей, реалізацію особистісної активності, розкриття мотиваційної сфери й

цільову життєву орієнтацію. Розвитку людини в праці потрібна така професійна діяльність, яка дає змогу максимально розкрити таланти, які закладено в кожній людині [6].

Нині затребуваним на ринку праці є той фахівець, котрий володіє не тільки знаннями, а й має сформовані певні особистісні якості та здібності, такі, як самодисципліна, цілеспрямованість, активність й ініціативність, уміння працювати в колективі, сміливість у використанні інновацій і т. ін. Усі ці характеристики повинні бути притаманними сучасному фахівцю. Отже, головною метою системи вищої професійної освіти в сучасних умовах є підготовка компетентного фахівця, тобто фахівця, котрий набуває на належному рівні певний набір компетентностей. Під компетентністю розуміють інтегровану характеристику якостей особистості, результат підготовки випускника вищого навчального закладу для виконання діяльності у певних галузях. Компетентність включає певний когнітивний, мотиваційно-ціннісний й емоціонально-вольовий компоненти [7].

Компетентність – то є ситуаційна категорія, оскільки вона виражається в готовності до здійсненнябудь-якої діяльності в конкретних професійних ситуаціях. Завдання викладача полягає у здійсненні контролю щодо сформованості компетенцій студентів, у створенні вільної і не вимушеної атмосфери, яка стимулює студента до розв'язання завдань. Більшість авторів метою контролю сформованості компетентностей майбутнього фахівця вважають формування ключових компетентностей [8].

Е. Зеєр, І. Зимня, А. Хуторський ключовими компетентностями вважають наступні:

– інформаційна компетентність, яка виявляється в наявності потреби отримати нову інформацію, використовуючи як паперові, так і інтернет-джерела, різні джерела інформації у сфері своєї професійної діяльності, самостійно опрацьовувати одержану з різних джерел інформацію, застосовувати сучасні інформаційні технології задля розв'язування професійних завдань, здійснювати взаємодію з іншими студентами викладачами шляхом застосування віртуального освітнього середовища.

– комунікативна компетентність виявляється в готовності та здатності здійснювати комунікацію відповідно до мети ситуації та спілкування під час реалізації своєї професійної діяльності, у здатності здійснювати професійне й особистісне спілкування, у готовності співпрацювати з іншими студентами та викладачами, розкриваючи свою точку зору.

Філософія навчання розглядає систему підготовки компетентного фахівця як безперервний процес, котрий відбувається протягом усього життя, метою якого є вдосконалення компетентностей, необхідних для особистісного, соціального та професійного розвитку, який здійснюється під впливом соціально-економічних, технологічних, демографічних чинників.

Згідно філософії навчання контроль професійної підготовки компетентного фахівця повинен мати такі характеристики: гнучкість, різноманітність, доступність. Ця система спрямована на набуття студентами таких умінь:

– навчитися пізнавати, тобто засвоїти засоби навчання й контролю сформованості компетентностей, а не просто набуття структурованих знань;

– навчатися засвоювати інновації, необхідні для здійснення контролю своїх компетентностей у сучасних умовах;

– навчатися здійснювати спільну діяльність в процесі підготовки компетентного фахівця, тобто вміти урегулювати конфлікти, здійснювати діалог культур й обмін інформацією, делегувати повноваження між студентами, які здійснюють взаємоконтроль;

– навчитися здійснювати контролюючу діяльність, спрямовану на розвиток особистості.

Система поліфункційного контролю професійної підготовки компетентного фахівця, в основі якого лежить філософія навчання протягом життя, передбачає всесторонній розвиток студента, безперервний добровільний пошук нових знань й конкурентоздатності фахівця на ринку праці, що є важливою частиною особистісного росту в цілому. Саме ці чинники сприяють професійному зростанню й конкурентоздатності фахівця на ринку праці, що є важливою частиною особистісного росту в цілому [9].

Важливим методологічним підходом до дослідження системи професійної підготовки вчителя іноземної мови є діяльнісний підхід, основні положення якого розроблено в ґрунтовних працях П. Гальперіна, В. Давидова, Д. Ельконіна, А. Запорожця, М. Левіної, О. Леонтьєва, С. Рубінштейна, В. Слободчиков, Н. Тализіної. Провідною ідеєю діяльнісного підходу є положення про те, що будь-який розвиток (чи особистісний, чи професійний) здійснюється лише в процесі діяльності. Згідно діяльнісного підходу, саме діяльність є формою вияву творчої активності в організації поліфункційного контролю професійної підготовки вчителя. С. Рубінштейн, аналізуючи основні психічні процеси, людської активності, підкреслює, що діяльність – то відношення людини до світу в тому випадку, якщо вона є цілеспрямованою та свідомою [11]. Взаємозв'язок діяльності й свідомості підтверджує О. Леонтьєв. За Леонтьєвим, діяльність є умовою формування сутності, тобто в діяльності формується суть, і як наслідок, проходить розвиток рефлексії [3]. С. Рубінштейн і О. Леонтьєв у своїх працях відмічали, що діяльність є основою формування особистості. За П. Гальперіним, діяльність є поетапним формуванням розумових дій [1]. Таким чином, виходячи із відмічених позицій, можна стверджувати, що формування особистості фахівця має відбуватися поетапно, і на кожному етапі необхідний контроль сформованості певних компетентностей.

Основні положення діяльнісного підходу до системи поліфункційного контролю професійної підготовки компетентного фахівця у вищому навчальному закладі учені вбачають у наступному:

– контроль рівня сформованості певних компетентностей майбутнього фахівця реалізується в діяльності. Отже, необхідно обирати активні форми контролю;

– професійно-особистісний розвиток майбутнього фахівця здійснюється в діяльності;

– рефлексія є компонентом діяльності;

– ставлення студента до результату власної діяльності призводить до розвитку;

– студент є суб'єктом діяльності, він займає активну

позицію у виборі форм і методів контролю й самоконтролю своєї діяльності;

– спілкування як частина діяльності реалізується як у контактному, так і у віртуальному освітніх середовищах;

– суб'єкт-суб'єктні відносини у здійсненні контролю мають реалізуватися на всіх рівнях.

О. Леонтьєв вважає, що до структури діяльності входить предметна діяльність, дія, операція [4]. Д. Ельконін і В. Давидов убачають реалізацію діяльнісного підходу в комунікації, навчальній діяльності, формуванні особистості. Вчені вважають, що завдяки діяльності відбувається особистісне самовдосконалення й розвиток особистісного потенціалу студента [2].

Концепція нашого дослідження передбачає визначення дидактичних основ реалізації діяльнісного підходу в процесі підготовки вчителя іноземної мови та надає на науково-педагогічному рівні розуміння сутності технологічно-процесуального феномена «реалізація діяльнісного підходу в освітньому процесі (у контексті обґрунтування доцільності розроблення й імплементації функційно-структурної дидактичної системи на основі створення таксономії відповідних організаційно-дидактичних умов в освітній процес вищої педагогічної школи), активацію процесів самомотивації, самоорганізації, самодіяльності, самоуправління, самоконтролю, самооцінки та саморефлексії в інформаційно-освітньому середовищі сучасного педагогічного закладу вищої освіти, а також суб'єктних якостей структури особистості студента – майбутнього вчителя іноземної мови – як результату суб'єктивації процесу професійно-педагогічної та фахово-предметної підготовки на засадах контамінаційної інтеграції видів освітньої діяльності (академічної освітньої й самостійної освітньої), що відображається на ефективності засвоєння ним інтеріоризованого змісту освіти на загальнокультурному, професійно-педагогічному та фахово-предметному рівнях, й одночасно інтенсифікувати реалізацію положень діяльнісного підходу в його оновленому баченні як «діє-орієнтованого», котрі активуються через функційно-дидактичну систему, яка імплементується в освітній процес педагогічного закладу вищої освіти як результат дидактичного моделювання та технологізації процесу упровадження.

В процесі дослідження застосовувалися наступні **методи:**

1). *теоретичні*: методи аналізу й синтезу в контексті визначення й вивчення об'єкта та предмета дослідження; історико-педагогічний метод для забезпечення свідомого розуміння на науково-педагогічному (та суто дидактичному) рівні генези розвитку та становлення проблеми реалізації положень діяльнісного підходу в процесі підготовки вчителя іноземної мови в ретроспективі; педагогічне та дидактичне моделювання для розроблення та обґрунтування авторської функційно-структурної дидактичної системи на засадах виявлення підсистем нелінійних процесів, явищ та об'єктів і здійснення системного аналізу; моделювання на основі вивчення іманентності реалізації положень діяльнісного підходу з проєкцією на «діє-орієнтований» як провідного та сукупності інших методологічних підходів (компетентнісного, комунікативного, системного, синергетичного, аксіологічного, акмеологічного, культурологічного, суб'єктного та особистісно зорієнтованого) задля розроблення теоретико-методологічних засад дослідження дидактичної проблеми та узагальнення й формулювання дидактичних основ реалізації діяльнісного підходу в процесі підготовки вчителя іноземної мови;

2). *емпіричні:* безпосереднє та опосередковане педагогічне спостереження; методи діагностування (проведення бесід, анкетування, психолого-педагогічне тестування), педагогічного прогнозування та експертного оцінювання; експериментальний метод (проведення педагогічного експерименту поетапно: констатувальний, формувальний, контрольний етапи), застосування яких уможливило експериментальну перевірку висунутої гіпотези та доведення ефективності імплементації в освітній процес вищої педагогічної школи функційно-структурної дидактичної моделі та відповідної таксономії організаційно-дидактичних умов реалізації діяльнісного підходу в процесі підготовки вчителя іноземної мови;

3). *статистичні:* методи кількісного та якісного аналізу отриманих після завершення формального етапу експерименту результатів дослідження, що уможливило доведення статистичної значущості позитивних змін у визначенні рівнів сформованості професійної компетентності майбутніх учителів іноземної мови.

Наукова новизна нашого дослідження полягає в тому, що *вперше* було визначено дидактичні основи реалізації діяльнісного підходу в процесі підготовки вчителя іноземної мови, котрі представлено як теоретичне обґрунтування розробленої моделі функційно-структурної дидактичної системи в єдності взаємопов'язаних компонентних конструктів (концептуально-дидактичного, змістово-дієвого, функційно-дієвого, рефлексійно-діяльнісного), фундаційною основою ефективного функціонування якої є вияв і створення таксономії організаційно-дидактичних умов (на трьох рівнях);

обґрунтовано функційно-структурну дидактичну систему в єдності взаємозв'язаних компонентних конструктів та субконструктів, котрі входять до їх складу (концептуально-дидактичного: методологічний, теоретичний, технологічний, психолого-дидактичний субконструкти; змістово-дієвого: організаційно-дієвий субконструкт, когнітивно-змістовий субконструкт; функційно –дієвого: субконструкт мотивації діяльності майбутнього вчителя, інструментально-діяльнісний субконструкт; рефлексійно-діяльнісного: діагностувально-інструментальний субконструкт, компетентнісно-верифікаційний субконструкт, аналітико-статистичний субконструкт) реалізації діяльнісного підходу в процесі підготовки вчителя іноземної мови на засадах урахування ціннісно-вартісних положень інших методологічних підходів: компетентнісного, комунікативного, системного, синергетичного, аксіологічного, акмеологічного, культурологічного, суб'єктного, особистісно-зорієнтованого, що забезпечує дидактично-зумовлену результативність впливу на формування професійної компетентності майбутнього вчителя іноземної мови на ґрунті статистично-значущого підвищення ефективності формування їхніх суб'єктних якостей як результату активації процесів самоактуалізації та самодіяльності в інформаційно-освітньому середовищі сучасного педагогічного закладу вищої освіти;

виявлено таксономію організаційно-дидактичних умов, котрі представлено на трьох рівнях: 1). Парадигмально-системотвірна організаційно-дидактична умова: забезпечення інтегрально-контамінаційного способу реалізації положень діяльнісного та компетентнісного підходів як домінувально-екстраполяційних та іррадіації положень єдності ієрархічно-підпорядкованих методологічних підходів; 2). сукупність супідрядних організаційно-дидактичних умов; забезпечення системно-комплексного активування дидактичного потенціалу дисциплін блоку фахової підготовки як впливу, спрямованого на активацію мотиваційно-самоактуалізаційної складової професійної підготовки студента-філолога як майбутнього вчителя іноземної мови; усвідомлення студентом важливості формування й розвитку власної діяльнісної компетентності як основи формування професійної компетентності; визначення й інтенсифікація діяльнісного спрямування інноваційних освітніх технологій на основі врахування досвіду класичних діє-орієнтованих форм організації, методів, прийомів і засобів навчання та їхньої інтеграції з інтерактивними методами навчання із застосуванням сучасних ІТ-технологій, активація дидактичних механізмів цілеспрямованого системно-константного формування мовної, мовленнєвої та соціокультурної компетентностей як субкомпетентностей у структурі професійної компетентності вчителя іноземної мови на основі створення відповідного дидактико-методичного забезпечення, розроблення діагностувального інструментарію для визначення рівня вияву професійної компетентності майбутнього вчителя іноземної мови; 3). часткові субумови (елементи умов) у межах кожної із супідрядних умов;

уточнено критерії (мотиваційно-потребнісний; організаційно-діяльнісний; змістово-когнітивний; діяльнісно-результативний); критерійно обумовлені показники (за кожним із критеріїв) і рівні (творчий; відтворювально-самостійний; імітаційно-репродуктивний; початковий) сформованості професійної компетентності майбутніх учителів іноземної мови;

з'ясовано сутність і специфіку технологічно-процесуального феномена «реалізація діяльнісного підходу в освітньому процесі» (у розумінні обґрунтування доцільності розроблення й імплементації функційно-структурної дидактичної системи на основі створення таксономії відповідних організаційно-дидактичних умов в освітній процес вищої педагогічної школи) на засадах моделювання з використанням положень діяльнісного з проєкцією на «діє-орієнтований» як провідного та сукупності інших методологічних підходів (компетентнісного, комунікативного, системного, синергетичного, аксіологічного, акмеологічного, культурологічного, суб'єктного та особистісно-зорієнтованого в їхній комплікативно-контамінаційній єдності);

уточнено сутність понять «науково-педагогічний супровід реалізації діяльнісного підходу в освіті», «дидактико-методичне забезпечення реалізації діяльнісного підходу в освіті».

Подальшого розвитку й конкретизації набули положення щодо активації дидактичного потенціалу навчання гуманітарних дисциплін під час здійснення підготовки майбутніх учителів іноземних мов у вищій педагогічній школі з проєкцією на реалізацію діяльнісного підходу в його оновленому розумінні як діє-орієнтованого та за урахуванням ціннісно-вартісного впливу положень інших методологічних підходів; психолого-дидактичні аспекти активації процесів самоактуалізації та самодіяльності в інформаційно-освітньому середовищі сучасного педагогічного закладу вищої освіти.

Практичне значення одержаних результатів визначається тим, що було створено, обґрунтовано й імплементовано в практику роботи педагогічних закладів вищої освіти: функційно-структурну дидактичну систему реалізації діяльнісного підходу в процесі підотовки вчителя іноземної мови, що передбачає розроблення науково-методичного (для викладачів) та дидактико-методичного (для студентів – майбутніх учителів іноземних мов) супроводу задля забезпечення впровадження в освітній процес педагогічних закладів вищої освіти оновлених з позицій діяльнісного підходу як діє-орієнтованого організаційних форм навчання (розмаїття сучасних із використанням інфомаційних технологій самостійних, індивідуальних та індивідуально-самостійних робіт, консультації в онлайн-форматі та відтерміновані, інноваційна науково-дослідна робота студентів, що забезпечує урізноманітнення та увідповіднення сучасним викликам підготовки вчителя іноземної мов в інформаційному суспільстві тематики кваліфікаційних робіт); оновлення застосування сукупності інтерактивних методів навчання (самостійного пошуку актуальної професійно-фахової моносоціозначущої інформації; самостійного дослідження виучуваного іншомовного явища; написання есеїв на загальнокультурну, мовленнєву та методично важливу тематику; застосування відкритих освітніх ресурсів для вивчення іноземних мов); інноваційних новітніх засобів навчання;науково-методичний семінар для викладачів гуманітарних дисциплін «Реалізація діяльнісного підходу в освітньому процесі вищої педагогічної школи»; факультатив для студентів – майбутніх учителів іноземної мови «Діяльнісна компетентність майбутнього вчителя іноземної мови»; освітні програми з фахових дисциплін у системі підготовки майбутнього вчителя іноземної мови, навчальні і навчально-методичні посібники та методичні рекомендації до них.

Висновки та перспективи подальших наукових досліджень. Після проведення формувального етапу експерименту в експериментальних групах зріс високий рівень професійної підготовки студентів порівняно із констатувальним етапом на 38,2%; середній – на 32,0%, низький – зменшився на 70%. У контрольних групах високий рівень професійної підготовки студентів зріс на 13,6%; середній – на 33,6%; низький – зменшився на 47,2%. На основі отриманих даних констатовано, що рівень професійної підготовки студентів експериментальних груп значно зріс, а контрольних змінився із незначним відхиленням.

Отже, результати проведеного експерименту показали позитивні зміни в професійній підготовці майбутніх учителів іноземної мови, завдяки цілеспрямованій реалізації положень діяльнісного підходу у взаємозв'язку з компетентнісним, акмеологічним та іншими методологі-

чними підходами в навчанні, що здійснювалося шляхом поєднання традиційних методів навчання із застосуванням сучасних педагогічних технологій, інтерактивних методів ефективних засобів навчання.

Проведене дослідження не претендує на всебічне розв'язання проблеми реалізації діяльнісного підходу в процесі підготовки вчителя іноземної мови і не вичерпує всіх аспектів досліджуваної теми.

Перспективу подальших наукових пошуків вбачаємо у розробці нових концептуальних аспектів розвитку прогресивних компетентнісно орієнтовах концепцій мовної освіти на основі впровадження у навчальний процес діяльнісного підходу у його новому баченні.

Література

1. Гальперин П. Психология мышления и учение о поэтапном формировании умственных действий. Исследование мышления в советской психологии. Москва: Наука. 1966. С.236-277.

2. Давыдов В. Научное обеспечение образования в сфере нового педагогического мышления./ Под ред. Петровского А. Москва: Педагогика. 1989. С.64-89.

3. Леонтьев А. Деятельность. Сознание, Личность. Хрестоматия по педагогической психологии. Москва: Политиздат. 1975. 304 с.

4. Леонтьев А. О некоторых психологических вопросах сознательности учения. Хрестоматия по педагогической психологи.: Междунар. пед. академия. 1995. С.5-23.

5. Малихін О. Індивідуально-диференційований підхід як передумова становлення творчої особистості майбутнього педагога. Формування творчої особистості в навчальному процесі. Кривий Ріг. КДПУ, 1998. С.22-25

6. Малихін О. Професійна компетентність викладача філологічних дисциплін. Zbior Artikulowwnaukowych. Konferencji Miedzynarodowej Naukowo-Praktyczne j „Pedagogika. Teoretycznei Praktyczne Aspecty Rozwoju Wspolczesnej Nauksi" (29.06.2016 – 30.06.2016). Warszawa: Wydawka: Sp.z.o.o. „Dsamondtradingtour", 2016. С.61-67.

7. Малихін О. Формування когнітивної автономності студентів у процесі навчання іноземної мови на засадах компетентнісного підходу: монографія. Компетентнісно орієнтована парадигма підготовки майбутнього філолога: колективна монографія (частина друга)/За заг. ред. проф. О. Малихіна. Київ: Видавництво ТОВ «Інтерсервіс», 2016, с.7-178.

8. Малихін О.В. Ключові компетентності для навчання протягом усього життя в контексті розвитку соціальної рефлексії майбутнього вчителя. Стратегії інтеріоризації змісту професійної підготовки майбутніх філологів: теорія і практика: монографія (частина перша)/ за ред. проф. О.В. Малихіна. К.: ЦП «Компринт», 2018, С.73-93.

9. Митина Л. Учитель как личность и профессионал: психологические проблемы. Москва: Дело. 1994, 216 с.

10. Нестеренко В. Теоретико-методологічні засади підготовки майбутніх фахівців дошкільної освіти в системі заочного навчання: монографія. Одеса: Вид-во ТОВ «Лерадрук» 2012, 399 с.

11. Рубинштейн С. Принцип творческой самодеятельности. Вопросы психологии 1986 № 4.155.с.

12. Сластенин В. Профессиональная готовность учителя к воспитательной работе: содержание, структура, функционирование. Профессиональная подготовка учителя в системе высшего…образования. Москва. Высшая школа, 1982. с.14-19

13. Шмир М. Дидактичні основи реалізації діяльнісного підходу в процесі підготовки вчителя іноземної мови. Дис.…д.пед.н. Тернопіль. 2020. 545 с.

References

1. Galperin P. Psikhologija myshlenija i uchenie o poetapnom formirovanii umstvennykh deystviy. Issledovanije myshlenija v sovetskoy psiolodiji. Moskva: Nauka. 1966, c.236-277.

2. Davydov V. Nauchnoe obespechenije obrasovanija v sfere novogo pedagogicheskogo myshlenija. / Pod red. A. Petrovskogo. Moskva: Pedagogika. 1989. C.64-89.

3. Leont`jev A. Dejatel`nost`. Soznanije. Lichnost`. Moskva: Politisdat. 1975. 304 c.

4. Leont`jevA. O nekotorykh psikhologicheskikh woprosakh soznatel`nosti uchenija. Khrestomatija po pedagogicheskoy psikhologiji. Moskva: Mezhdunar. ped. akademija. 1995. C.5-23.

5. Malykhin O.W. Indyvidualno-dyferentsijovanyj pidkhid jak peredumova stanovlennja tvortchoji osobystosti mayibutn'ogo pedagoga. Formuvannja tvortshhoji osobystosti v navchal`nomu protsesi. Kryvyyi Rig: KDPU, 1998. C. 22-25.

6. Malykhin O.W. Profesiyina kompetentnist` vykladacha filologichnykh dystsyplin. Zbior Artikulowwnaukowych. Konferencji Miedzynarodowey Naukowo-Praktycznej. "Pedagogika. Teoretycznei Praktyczne Aspecty Rozwoju Wspolczesnej Nauki" (29.2016 – 30.06.2016). Warszawa: Wydawca Sp.z.o.o. „Diamondtradingtour", 2016. C.61-67.

7. Malykhin O.W. Formuwannja kognityvnoyi avtonomnosti studentiv u prozesi navchannja inosemnoyi movy na sasadach kompetentnisnoho pidchodu. Kompetentnisno orijentovana paradigma pidhotovky mayibutnjho filologa: kolektuvna monographija (chastyna druha). Sa sah. red. O.W. Malykhina – Kyjiv: Wydavnytstvo TOV „NVP" „Interservis", 2016 – C. 7-178.

8. Malykhin O.W. Klyuchovi kompetentnosti dlja navchanja protjahom zhyttja v kontekksti rosvytku sozialnoji reflexiji mayibutnich vchytelj`y. Strategiyi interiorysatsiji smistu profesiyinoji pidhotovky mayibutnich filologiv: theorija i praktyka: monografija (chastzna persha). Za red. prof. O.W. Malykhina. K.: TsP "Komprint", 2018. C.73-93.

9. Mitina L.M. Uchitel` kak lichnost` i professional: psichologicheskie problemy. Moskva: Delo. 1994. 216 s.

10. Nesterenko V. Theoretyko-methodologichni zasady pidhotovky mayibutnich fachivtsiv doshkil`noji osvity v systemi zaochnoho navchannja: monografija. Odesa: Wyd-voTOV "Leradruk", 2012, 399 s.

11. Rubinsteyn S. Printsip tvorcheskoy samodejatel`nosti. Woprosypsichologiji. 1986. № 4, 155 s.

12. Slast`onin W. Professional`naja gotovnost` uchitelja k vospitatel`noy rabote: soderzhanie, struktura, funktsionirovanije. Professional`naja podgotovka uchitelja v sisteme vysshego obrasovanija. Moskva: Vysshajashkola., 1982. s.14-19.

13. Shmyr M. Dydaktychni osnovy realisatsiyi dijal`nisnoho pidchodu u protsesi pidhotovky uchytelja inosemnoji movy. Dys…d.ped.n. Kremenets. 2020, 545 s.

Shmyr M.F.,
Doctor of Pedagogic Sciences, Associate Professor at the Department of Foreign Languages and Teaching Methodology of Taras Shevchenko Regional Humanitarian- Pedagogical academy of Kremenets, Shmyr2019@gmail.com
Ukraine, Kremenets

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FUNDAMENTALS OF IMPLEMENTATION OF ACTIVITY APPROACH IN THE PROCESS OF TRAINING OF A FOREIGN LANGUAGE TEACHER

The article demonstrates an actual topic that is penetrated by the idea of forming the ability to study during life of graduates of higher educational establishments. The importance of knowledge of a foreign language in the formation of this competence is emphasized. That is why it is noted in the article that the problem of providing a high level of training of foreign language teachers can not be carried out without fundamental changes in the methodological basis of the educational process, and updating the search for optimal forms and methods of training.

It is considered that one of the effective ways to solve the problem is an activity approach based on activities as one of the most important principles of training.

It has been outlined that philosophical, philosophical and educational, psychological, pedagogical and psychological and didactic scientific events of scientists are a scientific basis for studying the problem of realizing the activity approach in the process of preparing a foreign language teacher, but at the same time prove the existence of certain contradictions that require urgent proliferation in the conditions of information society and the context of compliance with the Regulation "Education throughout Life".

The purpose of the article is to substantiate the theoretical and methodological principles of realization of the activity approach in the process of preparing a foreign language teacher, a designated model of the functional-structural didactic system, determining the taxonomy of the didactic conditions of its functioning and implementation of the educational process of higher pedagogical educational institutions.

The article indicates methods that were used during the study, namely: theoretical, empirical, statistical. The peculiarities of their application are revealed.

The main results of the study are revealed in the outline of the theoretical and methodological principles of research, based on theoretical provisions and taking into account the scientific positions of domestic and foreign scholars, on the leading positions of the laws of Ukraine "On Higher Education" (2014), "On Education" (2017), "Concepts of Development of Pedagogical Education" (2018), "National Strategy for Education Development in Ukraine" for the period up to 2021, the concept of education development until 2025.

It is noted that the concept of research involves the definition of didactic foundations for the implementation of the activity approach in the process of preparing a foreign language teacher and provides a scientific and pedagogical level of understanding of the essence of the technological and procedural phenomenon «implementation of the activity approach» in the educational process (in the context of justification of the feasibility of developing and implementing the functional-structural didactic iystems based on the creation of taxonomies of the corresponding didactic conditions into the educational process of higher pedagogical school), activation of self-motivation, self-motivation processes, self-organization, self-control, self-assessment and self-reflection in the information and educational environment of a modern pedagogical institution of higher education, as well as subjective qualities of personality structure. Student – Future Teacher of Foreign Language – as a result of the subjectivity of the process of professional-pedagogical and professional-subject training based on contaminating integration of types of educational activities (academic educational and independent educational), which is reflected in the effectiveness of assimilating the integrated content of education in the general cultural, professional-pedagogical and professional-subject levels, and at the same time intensify the implementation of the provisions of the activity approach in its updated vision as «operating-oriented», which are activated through functional and structural didactic system that is implemented in the educational process of a pedagogical institution of higher education as a result of didactic modelling and technological introduction process.

The scientific research is that for the first time didactic foundations for the implementation of the activity approach in the process of preparing a foreign language teacher have been defined, a developed model of the functional-structural didactic system has been outlined and the taxonomy of organizational-didactic conditions, which is a fundamental basis for the functioning of this system. The criteria and levels of formation of professional competence have been emphasized. The specifics of the technological and procedural phenomenon "Implementation of the activity approach in the educational process" on the basis of modeling with the use of the provisions of activity with the proceedings on "action oriented" as a leading set of other methodological approaches. Further development and specification have become provisions on the activation of the didactic potential of training. Humanitarian disciplines during the preparation of future teachers of foreign languages of the ultimate pedagogical school with the proceeding for the implementation of the activity approach in its updated sense as «action oriented» and, taking into account the value influence of the provisions of other methodological approaches; Psychological and didactic aspects of activation of self-actualization and amateur processes in the information and educational environment of a modern pedagogical institution of higher education.

Results of the conducted experiment showed positive changes in the training of future teachers of foreign languages due to the purposeful implementation of the provisions of the activity approach in interconnection with competent, acmeological and other methodological approaches in the training, which was carried out by means of combination of traditional methods with the use of modern pedagogical technologies, interactive methods and training.

Prospects for further scientific research are seen in the development of new conceptual aspects of the development of progressive competent-oriented concepts of linguistic education based on introduction into the educational process of an activity approach in his new vision.

Key words: *active approach, functional and structural and didactic system, taxonomy organizational and didacticconditions.*

Philology

УДК 821.161.2-141.09

Дрозд О.В.,
к.пед.н., доцент кафедри педагогіки та інклюзивної освіти
Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського, olenadrozd0509@ukr.net
Україна, м. Миколаїв

САКРАЛЬНІ ЖАНРИ ЛІРИКИ ЛІНИ КОСТЕНКО

У статті з'ясовано роль, місце, особливості змісту і поетики сакральних жанрів у ліричному дискурсі Ліни Костенко у зв'язку з особливостями світосприйняття поетеси. Доведено, що симбіоз художнього й філософського мислення поетеси породив неповторні зразки філософської лірики. Проаналізовано сакральні домінанти в ліриці Ліни Костенко; визначено релігійно-духовні мотиви лірики Ліни Костенко, пронизаної священним пророцтвом, сповненої містикою, магічними мотивами, таїнством, містерією, які неминуче ведуть до духовної трансформації ліричного героя.

Ключові слова: *сакральний, концепт, Ліна Костенко, лірика, поезія, сюжет, релігія.*

Постановка проблеми. Поетична творчість Ліни Костенко справедливо вважається персональним утіленням вершинних здобутків національної культури й охоплює понад півтора століття нової історії України, безпосередньо сягаючи наших днів. Цей мистецький матеріал, окрім усього, дає змогу чітко окреслити етапи становлення і характерні модифікації художньої інтерпретації національного буття. Поезія Ліни Костенко, багата метафорикою та афористичністю, належить до найвищих взірців української класики через порушені в ній натурфілософські, хронософські, культурософські, історіософські та морально-етичні проблеми. Проте, чимала увага у ліричному дискурсі Ліни Костенко приділяється сакральним сюжетам, що становить наріжний камінь у дослідженні релігійних феноменів.

Сакральне виступає багаторівневим поняттям та найважливішою світоглядною категорією. В ньому виділяються сфери буття та стану сущого, що сприймаються свідомістю як принципово відмінні від побутової дійсності та виключно цінні. У багатьох мовах такий смисл закарбований першочергово в семантиці слова «сакральне». Доцільним є й посилання до його етимології (лат. sacer, древньоєврейське gadosh – пов'язане із значенням відокремленості, недоторканості, прихованості. Слов'янське «Swet» виходить до індоєвропейського «k'wen» і набуває значення збільшуватися, набухати, у більш конкретному культурному прояві «сакральне» позначає «наповнення благодатною нелюдською силою».

Поетичний феномен Ліни Костенко зумовив різні концептуальні підходи осмислення, репрезентовані у працях С. Барабаш, В. Брюховецького, І. Дзюби, П. Іванишина, М. Ільницького, Г. Клочека, О. Ковалевського, М. Коцюбинської, Г. Кошарської, І. Кошелівця, А. Макарова, Г. Маковей, Р. Мариняк, В. Моренця, О. Никанорової, В. Панченка, О. Пахльовської, І. Пономаренко, В. Саєнко, Т. Салиги, Е. Соловей, В. Сулими, О. Тарана, Л. Тарнашинської, І. Фізера та ін.

Аналіз праць українських і зарубіжних учених останніх десятиріч свідчить про актуальність дослідження процесу трансформації сакрального тексту у безперервній діалектичній єдності сакрального і профанного. Зокрема, увагу сучасних дослідників, таких як В. Вергелес, П. Водяна, І. Даниленко, Д. Дроздовський, П. Іванишин, Ю. Натасюк, К. Цепковська, привертає генетичний зв'язок таких сакральних жанрів і жанрових модифікацій, присутніх в українській літературі, як: молитва, псалом, сповідь, заповіт, бесіда, повчання, одкровення, видіння, диво, похвала, осанна тощо. Досліджуючи сакральне, більшість науковців зводять цей феномен до сфери вірувань, але не завжди називають його єдиним чи визначальним. Дослідженням сакральних мотивів лірики Ліни Костенко займались такі літературознавці, як: В. Брюховецький, І. Даниленко, М. Жулинський, Н. Зборовська. М. Ільницький, Т. Салига, Є. Сверстюк, В. Сулима, Ю. Шевельов.

Здійснення дослідження творчого доробку митця неможливе без опертя на методологію, гносеологічний потенціал якої віддавна вивірений у межах літературної традиції. Зважаючи на неприховану і всеосяжну актуальність проблеми вивчення та аналізу релігійних канонів, упродовж більш ніж двох тисячоліть, вважаємо цінним здобутком світової літератури сакральні жанри і концепти в ліриці Ліни Костенко, що й зумовило вибір теми наукової розвідки.

Мета статті – дослідити роль, місце, особливості змісту і поетики сакральних жанрів у ліричному дискурсі Ліни Костенко у зв'язку з особливостями світосприйняття поетеси.

Виклад основного матеріалу. Художня ментальність української літератури XX століття, переломлюючись у діаспорному й материковому варіантах, складалася за принципами суголосся й контроверсії. Дві іпостасі однієї культури, дуалізм естетичної системи зростали на ґрунті контексту та різних творчих методів, трансформованих з гетерогенного за природою й сутнісними ознаками модернізму [8, с.174]. Ліна Костенко – справді сучасна, глибоко національна за духом своєї творчості поетеса, що допомагає їй бути відкритою як у космос української, так і в космос загальнолюдської культури. Але при цьому вона виявляє доскіпливість ученої, що дбає про максимальну точність своїх поетичних і наукових студій історії власного народу, розшифрування коду мовчазних століть [8, с.24].

Нам імпонує думка німецького герменевта В. Дільтея,

який уважав, що осягнення життя, в основу якого покладено природний погляд на нього, «постає в поета в посиленому вигляді». Поет «схоплює значущість життя». Тому славетних письменників він називав «великими майстрами тлумачення» і свідомо орієнтував герменевтику на «життєрозумільну» поезію [7, с.19-20].

Саме до таких мисткинь належить Ліна Костенко, творчість якої наскрізно пройнята пізнанням і осмисленням сутнісних сторін людського життя і світу:

Зробити щось, лишити по собі,
а ми, нічого, – пройдемо, як тіні,
щоб тільки неба очі голубі
цю землю завжди бачили в цвітінні [5, с.34].
(«Життя іде і все без коректур»)

Філософія, екзистенція, пошук сенсу і себе у вирі життя – це той ансамбль смислів, який наповнює лірику Ліни Костенко будь-якого дискурсу:

Віки мовчать. Душа не б'є на сполох.
Порожніх слів намножилась лушпа.
І тільки час від часу археолог
якесь віконце в правду прокопа…[3, с.156].
(«Скіфська одіссея»)

Місія поезії полягає у катарсисі, своєрідному очищенні. Саме тому, на нашу думку, ті рядки, які «чіпляють» за живе, торкаються найтонших порухів душі, найбільше впливають на свідомість. Так, ще один ракурс стосується уже більше мистецтва і поезії, як такої, проте лише поглиблює наведені вище ідеї. У художньому творі спостерігається процес «прозріння» в суще, який у герменевтиці витлумачується як «осяяння…істиною буття» [2, с.45]. Завдяки художньому твору стає зрозумілим, чим є, згідно з істиною, той чи інший предмет, виріб, людина, тварина, рослина, взагалі усе, що існує в емпіричній реальності чи уяві. Саме в мистецькому творі «суще вступає у неприхованість свого буття». А неприхованість здавна називається істиною (грецькою – алетейєю). Тому варто розглянути поетичний твір і під таким кутом зору: твориться у ньому здійснення істини чи ні? Тобто відбувається отой інсайт, або є затемнення істини національного буття? Промовистим прикладом літературного «прозріння» в суще може бути поезія Л. Костенко «Стоїть у ружах золота колиска…»:

Ще кожен пальчик сам собі Бетховен.
Ще все на світі гарне і моє.
І світить сонце оком загадковим.
Ще слів нема. Поезія вже є [3, с.39].

Парадигмально міфотворче начало вкладається в певну систему й навіть імпровізовану типологію, пов'язану з комплексом мотивів у філософській ліриці поетеси та жанровим модусом творів, як і специфічним хронотопом та структурою образності. У цій сув'язі постають три типи появи архетипних символів і способів функціонування міфологем, якими оперує Ліна Костенко.

Перший вид представлений у ліриці, об'єднаній мотивом гріховності поезії – мотивом, який своєрідно розроблений, але принципово спільний для всієї філософської літератури. Як слушно помітила Е. Соловей, авторка книги «Українська філософська лірика» (яка, проте, не порушує цього питання стосовно лірики Ліни Костенко), максимально і неперевершено, конгеніально проблема гріховної розкоші та каяття, які дає мистецтво, втілена у «Фаусті» Ґете. На думку В. Шаламова, який підтверджує та розвиває тезу про творчість як медитацію розп'яття, «так званий деміургійний цикл поезій Ліни Костенко вступає в інтертекстуальний зв'язок із думкою, що вірші – це дарунок Диявола, а не Бога, бо у віршах до найостаннішого знаку невідомо, з Дияволом Ви чи з Богом. До останнього дня життя Вашого це буде Вам невідомо» [8, с.88-89].

Саме цій сакральній темі приурочено цикл «Крізь роки і печалі» з його віршами «Доля», «Ще вчора була я висока, як вежа», «Мені відкрилась істина печальна», «Ти знов прийшла, моя печальна музо», «Настане день, обтяжений плодами», «І місячну сонату уже створив Бетховен», «Що доля нелегка, – в цім користь і своя є», «Страшні слова, коли вони мовчать», «Я в людей не проситиму сили». Цілі поетичні системи Ліни Костенко – цикли «Альтернатива барикад», «Силуети», «Душа тисячоліть шукає себе в слові» (з підциклом на біблійні сюжети: «Брейгель. Шлях на Голгофу», «Ісус Христос розп'ятий був не раз»), «Коротко – як діагноз», «Інкрустації» – присвячені трагічній суперечливості свідомості творця духовних цінностей, що живе в кратері вулканів своєї нації та світу, мільйони разів переживає аутодафе і воскресіння, страждає і мучиться [8, с.89].

У релігіософських поезіях Ліни Костенко відбувається осягнення людського і божественного, профанного та сакрального. Розуміння іманентних виявів сакрального в художньому світі поетеси розкривається через систему морально-етичних категорій. Морально-етичні проблеми святості і гріха, добра і зла – невід'ємні складники «sacrum'у», що дозволяє побачити справжню екзистенційну сутність людини, розкрити істину найглибших таїн священного через багатозначну метафоризацію, ремінісценції, метафори, алегорії, символи, іронію, сарказм тощо.

Сакральне найчастіше подається як, «відмінне від мирського, відділене від нього задля релігійної мети, присвячене Богу, вшановане». Споріднено із попереднім висловом виказується антиномія поняття: «Сакральне (лат.sacrum – священний предмет, священний обряд, таїнство, містерія) – зміст розкривається відносно до мирського». Онтологічність категорії сакрального та його відмінність по відношенню до «тваринного» світу проявлено у наступних тлумаченнях: «Сакральне – святе, священне, найважливіша світоглядна категорія, що виділяє області буття та стани сущого, що сприймаються свідомістю як принципово відмінні від побутової реальності та виключно цінні». Так, поняття сакрального розуміється і як здатне виявити загальні та універсальні особливості розуміння зародження буття, що мають місце у різноманітних духовних ученнях, культових практиках та багатовікових традиціях [1, с.21-22].

Сакральне визначається і як таємниче, загадкове. Надприродність сакрального визначає його для людини як табу та щось цілковито заборонене. Саме сакральне пов'язують із значенням відокремленості, недоторканості, прихованості. «Сакральне (від лат. – «посвячене богам», «священне», «заборонене», «прокляте»). Доволі лаконічно дефінує зазначену ознаку сакрального Г. Любарський: «Сакральне – пов'язане зі світом людини, але заборонене для неї. Наприклад, у вченні Р. Маррета,

сакральне показане через поняття «табу» і «мана». Так, прояв сакрального як табу, виражає в ньому дещо незбагненне та жахливе. У такому вираженні сакрального актуалізується ідея про те, що при взаємодії із ним, необхідно знати правила, за якими ця взаємодія має здійснюватися. Таємничість сакрального прямо пов'язана із думкою про нього, як про цінність. Сакральне має аксіологічні ознаки і виявляє себе у світі людства як вища цінність: «Сакральне (від лат.sacrum – священне) – все те, що належить до культу, шанування та особливо цінних ідеалів. Сакральне – це сакраментальне, освячене, святе, заповітне».

На нашу думку, лірика поетеси пронизана священним пророцтвом, сповнена містикою, магічними мотивами, таїнством, містерією, які неминуче ведуть до духовної трансформації ліричного героя. Лірика поетеси позначена глибиною і сконденсованістю думки, умінням бачити світ у кожній краплині, відображати закономірності руху історії. Ліна Костенко відчуває складний плин часу, здатна глибоко проникати та художньо виражати суперечності епохи. На жаль, не так просто було у 60–80 х роках пробитися таким творам до читача. Письменниці доводилося вдаватися до езопівської мови, міфології, шукати аналогій з іншими літературами світу, щоб висловити власні погляди на національну політику комуністичного режиму, сказати правду про духовний світ людини [6, с.162].

Світ біблійних сюжетів та образів Ліна Костенко майстерно проєктує на наше сьогодення, органічно поєднуючи два часові пласти – минуле й теперішнє. Відтак, образи Ісуса Христа, Божої Матері, апостола Петра, Адама, Єви, Іоанна Предтечі, Давида, Якова, Пилата, Варави, Іуди, Гефсиманського саду, Голгофи під пером поетеси часто набувають історіософського звучання.

Бог у Ліни Костенко постає у двох іпостасях: творчій і руйнівній. Цю другу іпостась поетеса «заряджає» іронією, щедро наділяючи її людськими, переважно негативними, рисами («Райська елегія», «Сьоме небо»). Біблійні мотиви часто екстраполюються тут на суспільно-політичну ситуацію. Біблійні алюзії в творчості поетеси набувають гострого морально-філософського звучання. Філософські узагальнення, гостре протиставлення святого і буденного, сакрального і профанного, святого і гріховного, конфлікт високого й земного в душі людини, трагізм вибору правильного шляху є основними в релігіософських віршах авторки («Балада про здоровий цинізм», «Був Ірод, і була Іродіада», «Перш, ніж півень запіє…»). По-новаторському трактує Ліна Костенко образ Ісуса Христа. Син Божий виступає в її творчості послідовно демократичним, шляхетним, жертовним і всепрощаючим.

Світогляд Ліни Костенко можна охарактеризувати як культурологічний (а не, скажімо, релігійний), відповідно, постаті міфічних героїв, елементи пантеїстичного світогляду, язичницького міфу чи біблійні сюжети є тими образними матрицями, які сприяють мисткині у втіленні філософських роздумів над долею митця, уроками історії тощо.

Справді, «висока» проблематика творів потребує «високої» поетики, якій і слугує використання античного інтертексту. Адже крізь товщину тисячоліть до нас дійшли лише освячені часом і схвалені поколіннями інтелектуалів «шедеври з-поміж шедеврів», що стали невичерпним джерелом образів, сюжетів і тем для літератури та культури всього світу.

Яскравим виявом сакральних зв'язків є назва поеми «Скіфська одіссея». Апелюючи до епохального античного твору напівміфічного поета Гомера, Ліна Костенко прагне збудувати мости над історичним проваллям. Її інтерпретація грецького міфу оригінальна, а тон розповіді – комічний. У поемі подано детальні описи поховання скіфського царя, купальських звичаїв, вірувань у божества, що витворює праслов'янську, а не давньогрецьку атмосферу.

Потужним сакральним потенціалом володіє сон, як досі ще не досліджений феномен людської психіки. Сон часто буває пророчим, уві сні немає кордонів і меж, через сон можливо переміститися у будь-який час і простір, сон подарував ученим і художникам, письменникам і музикантам безліч відкриттів і химерних знахідок. Водночас, сон – це лише сон, він не може бути аргументом, тому часто митці вдаються до цього прийому, усвідомлюючи, що дій, слова і вчинки, які наснилися, не можуть ототожнюватися з автором. Сон як сакральне явища зустрічаємо і у вірші «Доля», в якому поетеса висловила власне життєве кредо через сновидіння про «чудернацький базар», на якому люди самі обирають своє майбутнє, купують долю, заплативши за неї різну ціну.

Ліна Костенко у поемі «Берестечко» подає через сновидіння згадки про дитинство, Гелену. Авторка чудово створює слухові і зорові враження:

От-от розіб'ється, дзвенить.
То похитнеться рама в позолоті.
То наче тихо брязнули ключі.
Щось жебонить. Щось вевкає в болоті.
Упавші духи плачуть уночі [4, с.38].

Через сни поглиблюється сприймання читачем особистої трагедії гетьмана, як вторгнення у його інтимний простір, де вільно пересуваєшся у часі і віддаляєшся від конкретного місця:

Приснилось пекло. Диму чорні пелехи.
Зелений кінь. Ворота. І петля.
І дзвонять, дзвонять, дзвонять келихи!
Як ті…тоді…в наметі короля…[4, с.41].

Навмисне умовчування спричинює обвал читацької свідомості, дає простір для домислювання. Важливим у цьому творі є екстремальний хронотоп, тобто визначний, важливий момент у житті людини. Це переосмислення гетьманом попередніх цінностей, невдач, і як висновок і девіз Богдана:

Не допускай такої мислі,
Що Бог покаже нам неласку.
Життя людського строки стислі.
Немає часу на поразку [4, с.47].

На наше глибоке переконання, сакральною є вічна боротьба добра і зла, дуальність розуму і серця. Багато розмірковує Л. Костенко над проблемою змізернення людської душі, яке не повинно відбуватись, як-от, у вірші «І дощ, і сніг, і віхола, і вітер»:

І в епіцентрі логіки і стресу,
Де все змішалось – рідне і чуже.
Цінує розум вигуки прогресу,
Душа скарби прадавні стереже [5, с.158].

У збірці «Мадонна перехресть», яка так зворушливо присвячена доньці Оксані, знову-таки поетеса робить акцент на духовному зубожінні української нації, на абсурдній політиці бездумного продажу лісів за кордон, ба навіть, ми помічаємо в темі лісу здичавіння, моральну амнезію суспільства:

У наших лісах блукають вже інші люди.
Вони нас не знають. Це будуть вже їхні ліси.
Життя непоправне. Його фінали й прелюди
Впадають невпинно у інші долі й часи [3, с.359].

Творчість Ліни Костенко мала шалену популярність поза цензурою, її вірші переписувались від руки, поширювались таємно, а це свідчило про те, що вона воістину наділена даром пророка, так потрібного людям. У цьому ми вбачаємо сакральний сенс кожного ліричного рядка великої поетеси.

Висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Визначено, що найпоширенішими дослідженнями сакрального у світовій літературі є вивчення релігійних тем, мотивів, образів, причому не тільки християнських, але й мусульманських, юдейських, буддистських та інших. Для українського письменства, як і для більшості європейських літератур, такою сферою дослідження проявів sacrum-у є, традиційно, християнство.

Потужним засобом збагачення і кристалізації образного простору поетичних текстів Ліни Костенко виступають сакральні номени, що в більшості контекстів сприймаються як неперевершені експресеми-поетоніми, які стають своєрідною «Піснею пісень», апофеозом гідності людського духу, свідчать про довірливу і відверту розмову Поета з Богом. Лірика поетеси пронизана священним пророцтвом, сповнена містикою, магічними мотивами, таїнством, містерією. Вона демонструє глибоку обізнаність у змісті та тлумаченні сакральних текстів, які обрані та актуалізовані згідно з морально-етичним каноном авторки.

Визначено найбільш поширені образи й мотиви Нового Завіту в ліриці Ліни Костенко, серед яких поетично осмислено такі, як: образ Ісуса («Ісус Христос розп'ятий був не раз»), образ Петра («Перш ніж півень запіє..»), образ Діви Марії («Святвечір»), Ірода й Іродіади («Був Ірод і була Іродіада…»), Юди («Свят-вечір»), Симона («Брейгель. «Шлях на Голгофу»), Варавви та топонімічних образів Голгофи й Гефсиманського саду («Брейгель. «Шлях на Голгофу). Визначено, що Бог у ліриці Ліни Костенко здебільшого виважений «приховано» або в одній своїй іпостасі – як Син Божий, Боголюдина, Христос, розп'яття якого розмикає спустошеність світу. Перспективним напрямом цього доробку є апробація методики аналізу сакральних концептів «душа», «смерть», «життя» в ліричних творах поетеси.

Література

1. Аринин Е.И. Религиоведение: академический курс лекций: в 2 ч. Владимир, 2005. Ч. 2. 116 с.

2. Іванишин П.В. Національний спосіб розуміння в поезії Т. Шевченка, Є. Маланюка, Л. Костенко. К, Академвидав, 2008. 392 с.

3. Костенко Л. Вибране. К, Дніпро, 1989. 559 с.

4. Костенко Л., Берестечко. К, Український письменник, 1999. 158 с.

5. Костенко Л.В. Триста поезій: вибране. вид. 11-те вид. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2017. 416 с.

6. Натасюк С.С. Сакральні домінанти в поезії Ліни Костенко. Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія: Філологічні науки. 2013. Вип. 4.12. С.161-164.

7. Поезія Костенко Ліна, Олесь Олександр, Симоненко Василь, Стус Василь. 2-ге вид., доп. К.: Наукова думка, 2002. 272 с.

8. Саєнко В.П. Поезія Ліни Костенко: традиція, контекст, художня своєрідність: монографія. Київ. Смолоскип, 2020. 640 с.

References

1. Arynyn, E.Y. Relyghyovedenye: akademycheskyj kurs lekcyj. V 2 ch. / E.Y. Arynyn; Vladym. ghos. un-t. – Vladymyr: Yzd-vo Vladym. ghos. un-ta, 2005. Ch. 1. – 116 s.

2. Ivanyshyn P.V. Nacionaljnyj sposib rozuminnja v poeziji T. Shevchenka, Je. Malanjuka, L. Kostenko: monoghrafija / P.V. Ivanyshyn. – K.: Akademvydav, 2008. – 392 s.

3. Kostenko, L. Vybrane/L. Kostenko. – K.: Dnipro, 1989. – 559s.

4. Kostenko, L. Berestechko: istorychnyj roman / L. Kostenko. – K.: Ukrajinsjkyj pysjmennyk, 1999. – 158 s.

5. Kostenko, Lina Vasylivna. Trysta poezij: vybrane / L. Kostenko; upor. O. Pakhljovsjka, I. Malkovych. − Kyjiv: A-BA-BA-GhA-LA-MA-GhA, 2018. – 416 s.

6. Nastasjuk Ju.S. Sakraljni dominanty v poeziji Liny Kostenko / Ju.S. Nastasjuk // Naukovyj visnyk Mykolajivsjkogho derzhavnogho universytetu imeni V.O. Sukhomlynsjkogho. Serija: Filologhichni nauky. – 2013. – Vyp. 4.12. – S. 161-164.

7. Poezija: Lina Kostenko. Oleksandr Olesj. Vasylj Symonenko. Vasylj Stus. – K.: Naukova dumka, 1999. – 272 s.

8. Sajenko V. Poezija Liny Kostenko: tradycija, kontekst, khudozhnja svojeridnistj: monoghrafija / V. Sajenko. – Kyjiv: Smoloskyp, 2020. – 640 s.

Drozd O.V.,
PhD, Associate Professor of Pedagogy
and Inclusive Education Department Mykolaiv V.O. Sukhomlynskyi National University
Ukraine, Mykolayiv

SACRED LYRICAL GENRES OF LINA KOSTENKO

The article revealed a role, place, features of the content and poetry of sacred genres in the lyrical discourse Lina Kostenko in connection with the peculiarities of the world perception of poets. It is proved that the symbiosis of artistic and philosophical thinking poets gave rise to unique examples of philosophical lyrics.

The sacred dominants in the lyrics of Lina Kostenko are analyzed; the religious-spiritual motives of lyrics of Lina Kostenko defined, pierced with sacred prophecy, full of mysticism, magical motivations, sacrament, mystery, which inevitably lead to the spiritual transformation of the lyrical hero.

Key words: *sacred, concept, Lina Kostenko, lyrics, poetry, plot, religion.*

УДК 821.161.2Шев.09:[394.46(477.85):808.51]„189/191”

Меленчук О.В.,
к.філол.н., асистент кафедри української літератури
Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, o.melenchuk@chnu.edu.ua
Україна, м. Чернівці

ПУБЛІЧНІ ВИСТУПИ БУКОВИНСЬКИХ ДІЯЧІВ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ З НАГОДИ РОКОВИН ПАМ’ЯТІ Т. ШЕВЧЕНКА: ПРОБЛЕМАТИКА І ЗАСОБИ ТВОРЕННЯ

У статті акцентовано на жанрі промови, її особливостях, функціях та проблематиці виголошених промов з нагоди роковин пам’яті Т. Шевченка. Взято до уваги публічні виступи відомих буковинських діячів кінця XIX – початку XX століття – Є. Пігуляка, С. Смаль-Стоцького, В. Сімовича, С. Шпойнаровського, В. Кміцикевича, які залишили помітний слід в історії національного відродження на теренах Буковини. З’ясовано, що зміст промов стосується не стільки аналізу творів Т. Шевченка, як його громадянської позиції та ролі в національно-культурному відродженні України.

Ключові слова: *промова, ідея, воля, правда, роковини, суспільно-політичний, пророк, оратор.*

Постановка проблеми. Мистецтво публічного виступу бере свої витоки з давніх часів. Промова є одним із жанрів усного публічного мовлення, для неї характерне не лише змістове наповнення, а й застосування надсегментних одиниць мовлення – темпу (дещо уповільненого), ритму, акцентуаційних особливостей. У промові задіюються три основні складники – вербальний, візуальний та акустичний. Теоретичне обґрунтування особливостей промови подав у своїй праці «Про риторичне мистецтво» професор Києво-Могилянської академії Ф. Прокопович, котрий порівнював мету промови з метою дослідження: «Промова веде дослідження до досліджуваної речі, одне і друге перебувають в (одних) і тих самих межах, бо коли ми досліджуємо, чи щось добре чи погане, фальшиве чи істинне, справедливе чи несправедливе, чи його треба бажати чи уникати, то ми прямуємо до тієї мети, щоб встановити одне з двох. Звідси ясно, що мета промови, а також і промовця – це мовою задовольнити того, хто досліджує, а це є те, що інші кажуть „переконувати мовою”» [5, с.120]. Завдання промовця – за допомогою емоційно забарвленого усного виступу донести до аудиторії певну інформацію щодо конкретної проблеми з метою впливу на свідомість слухачів, переконання та пробудження інтересу до висловлених думок оратора.

Мета роботи – проаналізувати публічні виступи відомих буковинських діячів кінця XIX – початку XX століття та з’ясувати змістові, композиційні та художні особливості виголошених промов з нагоди роковин пам’яті Т. Шевченка.

Виклад основного матеріалу. Щорічне відзначення пам’яті Т. Шевченка наприкінці XIX – на початку XX століття в умовах розірваності України між двома великими імперіями – Російською та Австро-Угорською було важливим чинником консолідації української нації, позаяк слово і постать поета згуртовували українське суспільство, були духовною опорою в нелегкій боротьбі за власну державність. Велелюдні зібрання за участю культурно-освітніх товариств, громадсько-політичних діячів, наукової та творчої еліти організовувалися за наперед визначеною програмою, яка традиційно складалася з двох частин: літературної та музичної. Особлива роль відводилася публічним виступам патріотичного спрямування, в яких актуалізувався феномен Т. Шевченка в українському культурному просторі та ідеї, що стосувалися назрілих проблем українського суспільства.

З цього погляду викликають зацікавлення промови видатних діячів української культури, виголошені під час роковин пам’яті Т. Шевченка, адже вони відігравали важливу роль у формуванні національної свідомості українців. Мовлене під час урочистого зібрання слово надихало і пробуджувало інтерес до праці в ім’я народу, долею якого так ревно переймався свого часу Т. Шевченко. Як правило, виголошені на публічних зібраннях промови оприлюднювалися друкованими варіантами на сторінках періодичних видань. Завдяки такій практиці зберігся цілий масив цікавих матеріалів, які промовляють до нас насущними ідеями, глибокими роздумами, важливими закликами, що й досі не втратили своєї актуальності. Предметом аналізу в нашій статті стали опубліковані промови С. Смаль-Стоцького, В. Сімовича, Є. Пігуляка, С. Шпойнаровського, В. Кміцикевича.

Апелюючи до слухачів, оратори нерідко заохочували і закликали їх до практичної дії. Приміром, у промові громадсько-політичного діяча, письменника і педагога Є. Пігуляка, виголошеній на Шевченківських вечорницях 1 квітня 1900 року в Чернівцях, увага була звернена головно на те, що подальший концерт мав стати спонукою для буковинських українців невтомно працювати задля народної справи та скріплення власного національного духу: «Тому брени, руска пісне, виринай із глубини серця, спіши до душ, буди сонних, осьвідомлюй незрячих, взивай кождого до праці над кращою долею свого народу, освободжуй пута ума і діла всіх одиниць та помагай здійстнитись вповні завіщаню Тараса, котрий громом вістив у сьвіт: „Ще не вмерла Україна, ні слава і воля”[1]» [7, с.1]. Публічний виступ Є. Пігуляка базувався не на аналізі творів Т. Шевченка, не на підкресленні значення його спадщини в історії українського письменства та звеличенні особи поета, бо «силою творів свого генія» він возвеличив себе сам. Натомість мовець закликав сповідувати Шевченкові ідеали: «Єго тепла душа, Єго щире серце, Єго великий геній взивав і взиває, накликував і накликує той нарід, за котрого волю і правду Він

[1] Останню фразу цитати взято з національного гімну України – свідчення того, що Є. Пігуляк, як і багато хто в ті часи, вважав автором його слів Т. Шевченка.

мучеником свою душу і тіло наложив, накликав до невсипущої праці над висвободженєм придавленої душі, занапащеної долі, волі і сили народної, над природним культурним розвоєм руского люду, над побідою людскости, супроти нелюдских похотий взагалі» [7, с.1]. В осмисленні генія Шевченка, на думку Є. Пігуляка, пріоритетним повинно бути усвідомлення сенсу заповітів поета, а не поверхова фетишизація його імені.

Святкування мали досить широкий резонанс у тодішньому суспільному житті, що засвідчують телеграми, оприлюднені після тексту промови Є. Пігуляка. Серед них – вітання «почитателям Тарасових ідей» від Марка Черемшини з Відня, де в той час письменник навчався в університеті на правничому факультеті, або від українців із Сучави чи С. Смаль-Стоцького та його дружини Емілії з Дрездена зі словами, що надихали та вселяли віру: «Із чужини витаємо духом для виразу єдности серед рідної руской громади в хвилі святкованя памяти національного героя Тараса, бажаючи, щоб якнайскорше ідеї Його: любов, правда, воля підняли високо дух цілого руского народа яко нації» [7, с.1]. З погляду сучасності важко переоцінити роль і значення тодішніх шевченківських вечорів пам'яті, які в силу традиційності й обов'язковості мали не просто розважальну мету, а й головно ставали своєрідним каталізатором реалізації ідей щодо формування політичної свідомості не лише української інтелігенції, а й нації в цілому.

У пізнішому автобіографічному нарисі Є. Пігуляк зізнавався, що усвідомлення ним важливості «божественного» Шевченкового слова у становленні української державності відбулося ще у 1870-х роках, коли навчався у Відні і був членом академічного товариства «Січ». Саме тоді він потрапив у вир іншої реальності, абсолютно відмінної від тієї, що панувала на Буковині, де чужинська урядова політика охоплювала всі сфери життя: «Сьвяткованя Шевченка, котрого я зі школи ледви по імени знав, товарискі сходини, рускі відчити, се були для мене чаруючі хвилі, що впроваджували мене в новий рідний сьвіт зі студеної, чужої, германізаторскої атмосфери» [4, с.1]. Діяльність Є. Пігуляка у товаристві «Руська Бесіда», тісна співпраця з однодумцями – О. Поповичем, І. Окуневським, відтак С. Смаль-Стоцьким прислужилися справі пробудження національної свідомості буковинських українців.

Починаючи від 80-х рр. XIX століття, був не лише активним учасником шевченківських заходів, а й одним з їх організаторів на Буковині професор Чернівецького університету, згодом видатний шевченкознавець С. Смаль-Стоцький. Він належав до когорти політично вмотивованих українських діячів, котрі вбачали проведення інтелігенцією культурно-просвітніх заходів серед народу одним із дієвих способів пожвавлення національної справи.

Скажімо, 1886 року велелюдно відзначали 25-і роковини смерті Тараса Шевченка, до речі, на Буковині це був перший шевченківський вечір, організований товариством «Руська Бесіда». Повідомлення про цю подію міститься у газеті «Буковина» від 1 (13) квітня 1886 р. зі згадкою про те, що в ній взяв участь С. Смаль-Стоцький, виступивши з промовою про життя і творчість поета сповненою розлогими цитуваннями його творів; особливо майстерно зачитував він тоді поему «Наймичка». Відтак, за словами літописця шевченківських святкувань, професора В. Сімовича, такі дійства відбувалися й у 1887, 1888 рр. та з перервами – у 1889–1890 рр. й 1893–1900 рр.

1891 року чернівецькі культурні товариства організували вшанування пам'яті трьох світочів українського письменства – Маркіяна Шашкевича, Тараса Шевченка і Юрія Федьковича, котрі пробудили українців, за зізнанням ініціаторів заходу, «до культурної праці на рідній ниві, до тої праці, що змагає до найвищих цілий людскости і що веде до найбільшого скарбу людскости, до волі» [3, с.7]. З цієї нагоди С. Смаль-Стоцький виголосив святкову промову «Образочок духового розвитку руского народу і єго основа», у композиції якої умовно виокремлюються три частини. У вступній, дещо лірично забарвленій, промовець розмірковує над особливостями духовного життя українського народу та порівнює його із зернятком і паростками живої рослини, коли навіть при доброму насінні не завжди може вирости здорова і міцна культурна рослина. Доповідач вдається до метафоризації мовлення та стверджує, що для будь-якої справи потрібні сприятливі умови. Розвиток духовного життя України вчений порівнює з квіткою, яка щойно розквітла навесні та не встигла запилитися через холодний північний вітер (натяк на Росію) і була врятована «добрими та щирими батьками-огородниками» (очевидно, патріотично налаштованою частиною української інтелігенції). Так кілька разів квітка потерпала від згубних сторонських впливів, поки не знаходилися ті «розумні огородники», які виходжували «руську квітку» та давали їй друге життя. Як бачимо, С. Смаль-Стоцький уникає прямої характеристики дійсності, застосовує образно-метафоричні висловлювання, які увиразнюють картину та розкривають внутрішню сутність подій, що відбувалися в історії України.

Відтак, у наступній частині, вчений згадує імена письменників – І. Котляревського (порівнює його з чарівником, а все, що відбувалося до нього в культурі, – із брудним морем; образ Наталки Полтавки асоціює з русалкою); П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка, позаяк «найперше відбився грімкий відгомон у Харкові, бо саме тоді спочила над Харковом Божа животворна благодать, сьвітло науки; там заложено університет, розсадник для нових пишних цьвіток людского духа». С. Смаль-Стоцький осібно виокремив трьох «співаків-кобзарів» – М. Шашкевича, Т. Шевченка та Ю. Федьковича, піднісши роль кожного з них у духовному розвої нації, а також висловивши застереження не втрачати пильності, щоб «не попасти знов в мертвечий сон», і щоб тим часом вороги, які, «мов ті звіри лупають очима», не могли «задавить живу душу й зложить в домовину» [3, с.6]. А в заключній частині своєї промови, витриманій у дусі Шевченкової творчості, наголосив, що надійною і тривкою основою, без якої немислиме культурне життя, є правда і воля [3]. Як видно, важлива функція належить тут тропам і стилістичним фігурам, – чи то процитованим, чи наведеним у вигляді ремінісценцій.

Грунтовно й вражаюче звучав виступ С. Смаль-Стоцького про поета на Шевченківських вечорницях 10 березня 1901 року. Промовець розвинув тезу про силу «огненного», «чародійного», «животворного» і «пророчого» слова Т. Шевченка, яким той навчив «жити гідно і розвиватися успішно», завдяки чому українці отримали мету життя для праці і свого розвитку. Промова вченого за своїм стилем і змістом набирала в окремих місцях тону ліричності, нагадуючи достеменну поезію в прозі:

«[…] Сам Бог послав єму се святеє слово, святої правди голос новий і голос *розумом* святим і оживив і просвітив, що послав, подав душі єго убогій силу, щоб *огненно* заговорила, щоб слово пламенем взялось, щоб людям *серце розтопило* і по Україні понеслось те слово чистеє, кадило чистійше істини; що дарував словам єго святую силу, людскеє *серце пробивать*, людскії *сльози проливать*, щоб *милость* душу осінила, щоб спала тихая печаль на очі людий, щоб навчились *путями добрими ходить*, сьвятого *Господа любить і брата милувать*! Оттаке то слово Тараса!» [6, с.1]. С. Смаль-Стоцький підкреслював, що роль Шевченка у формуванні української нації є визначальною, бо саме він своїм словом вказав на найголовніший ідеал, – «як жити гідно і розвиватися успішно». І, як видно, вчений застосовує ще й інтонаційно-синтаксичне виділення Шевченкових слів та словосполучень у своєму мовному потоці.

У розумінні С. Смаль-Стоцького питання ідеалів, сформованих Шевченком, залишалося на порозі ХХ віку відкритим, бо під впливом різних чинників вони «якось немов затемнюються, теряють свіжість в свідомости рускої суспільности» [6, с.1]. Професор вжив метафоричний вислів «стан гнилої колоди» на означення суспільно-політичного українського середовища часів Т. Шевченка у такому контексті: «Ми маєм тепер ціль житя перед очима, якої передше не зовсім свідомі були; ми знаєм тепер, як, для кого і для чого жити, чого перше не знали. І тії ідеали, ту ціль житя мусить Русь-Україна завсіди мати перед очима, коли хоче жити гідно і розвиватися успішно, а не попасти назад в той давний стан, як гнилою колодою на сьвіті лежала» [6, с.1]. Політик і громадський діяч у своїй промові застерігав сучасне йому покоління не легковажити минулим, пам'ятати Шевченкові настанови, притримуватися «взнеслих, глубоко етичних, а тим-то і дійсних культурних засад Тараса» [6, с.2]. Визначальними морально-етичними принципами, «твердою моральною основою» С. Смаль-Стоцький вважав і виокремлював три істини – правду, любов і волю, як заповідав у своїх творах Т. Шевченко. Проте найбільшим благом для кожного українця, на переконання вченого, повинна стати любов до України, без якої не мислима побудова вільної держави та подальший її культурний поступ: «Хочемо звести таку будову, то виконуймо заповіт Тараса, уміймо за правду стать, за правду згинуть, уміймо і душу погубить за Русь-Україну» [6, с.2]. Стрижнева ідея, яку прагнув донести слухачам промовець – консолідована і злагоджена суспільна праця, бо найбільшою проблемою українців усіх віків, за словами С. Смаль-Стоцького, є відсутність прийняття одностайності рішень, «єдиномислія» і «братолюбія», через що внутрішні чвари подекуди мають міцнішу силу за ворога зовнішнього. Цитуючи рядки із Шевченкової поезії, С. Смаль-Стоцький вкотре наголосив на заповітних словах поета: «„Та посійся не словами, / а розумом ниво!" Тоді то „і забудеться срамотня / давняя година, / і оживе добра слава, / слава України!"» [6, с.3].

Про те, що С. Смаль-Стоцький був послідовний у своїх висловлюваннях, свідчить інша його промова: «Шевченко пророк України», виголошена 1909 року в Чернівцях з нагоди 95-х роковин Т. Шевченка. У ній вчений розглядає імперативи християнської етики та підсилює свої роздуми над феноменом Т. Шевченка рядками з його поетичних творів «Пророк», «Неофіти», «Марина», «І мертвим, і живим…» та ін. Символічно, що текст промови розпочато з першого вірша, чим підкреслено значущість поета в духовному житті українського народу. Промовець порівнює поета з біблійним образом наділеного трагічною долею Пророка, який за Божою волею прийшов у цей світ, щоб «Свою любов благовістить, / Святому розуму учить». Він апелює до літературної молитви Т. Шевченка, в якій наявне звертання до Всевишнього дарувати його словам «святую силу» «Людскеє серце пробивать, / Людскії сльози проливать, / Щоб милость душу осінила, / Щоб спала тихая печаль…» [12, с.1]. Як і в попередній своїй промові С. Смаль-Стоцький виділяє у Шевченка вічні й вельми важливі істини закону життя в ім'я миру і радості – віру в Бога, правду і справедливість, любов до ближнього та батьківщини. Бо, як зазначав доповідач, у світовій літературі не знайдеться поета, який би так високо вознісся своїм духом і працею на благо рідного народу: «[…] удалося нашому великому пророкови-генієви не лиш збудити Україну до нового культурного життя *на кріпких моральних основах правди і любови*, не лиш вказати ціль того життя, вказати *найвисші людські ідеали*, до яких змагати треба, не лиш з'єднати усіх синів України, без огляду на межі-кордони, без огляду на всякі особисті погляди, переконання і вірування, докупи, так що ніхто з них, попавшися раз в сей Шевченковою поезиєю немов зачарований круг, не годен із него вирватися, – але Тарас заставив також і увесь світ шанувати Україну, шанувати наш нарід» [12, с.2]. Професор С. Смаль-Стоцький не міг передбачити, що слова, мовлені ним більше ста років тому, не втрачатимуть своєї актуальності і в драматичному для України ХХІ столітті.

Показовим фактом став візит у грудні 2015 року Джозефа Байдена, тоді ще віцепрезидента США, а нині новообраного президента однієї з найпотужнішої у світі країни, який під час виступу у стінах Верховної Ради України наголосив, що люди і світ пам'ятають Помаранчеву Революцію та з тривогою спостерігали за кривавими подіями Революції Гідності 2014 року, які розгорталися на Майдані. Тому перед кожним обранцем народу стоїть відповідальність за ті жертви, які були принесені на Майдані, аби побудувати об'єднану демократичну націю, випробувану часом, бо світові не байдужа доля України. У підсумку своєї експресивної промови Джозеф Байден згадав ім'я Т. Шевченка та процитував в англійському перекладі крилаті рядки із «Заповіту: «І мене в сем'ї великій, / В сем'ї вольній, новій, / Не забудьте пом'янути / Незлим тихим словом».

Задовго до цього пророчими словами поета застерігав С. Смаль-Стоцький сучасників і нащадків не втрачати духовного зв'язку з національним генієм, сповідувати його найвищі ідеали – боротися за «правдиву волю України», «не розтлити Господнюю святую славу», а ще переймався тим, щоб «за жертви чужим богам не спала на нас кара» [12, с.2]. У розумінні вченого Шевченкову правду слід трактувати як «мир з Богом, згоду з наукою Божою», а постать Ісуса Христа – як згоду з правдою слова [3, с.7].

Т. Шевченко навчав «правдивого, а не лицемірного почитання Бога», – констатував буковинський громадсько-культурний діяч, педагог та перекладач «Кобзаря» С. Шпойнаровський, промовляючи перед чернівецькими гімназистами з нагоди сорок перших роковин від дня

смерті поета. Прикметно, що в середовищі учнівської та студентської молоді кінця XIX – початку XX століття вечори пам'яті Т. Шевченка проводилися з особливим ентузіазмом. Про це згадував пізніше В. Сімович: «За наших часів наші шевченківські свята нас електризували, захоплювали, були дійсні свята, відривали нас від сірої шкільної буденщини – і це було найважніше» [10, с.84]. Звертаючись до буковинської молоді, де, крім українців, були представники й інших етнічних груп, С. Шпойнаровський акцентував на тому, що поет навчав шанувати не лише рідну культуру, а й з «євангельською любов'ю» виявляти толерантне ставлення до інших культур та національностей. Як і С. Смаль-Стоцький, С. Шпойнаровський педалював на морально-етичних цінностях людського буття, закладених у Шевченковій творчості та явлених у власному житті поета у світоглядно-культурному феномені його особистості. «В нім маєте примір желізного характеру, примір твердої волі, – підкреслював С. Шпойнаровський, – що поборює всякі перешкоди і трудности» [1, с.3] на шляху до світла і науки. Колосальна працьовитість, повага до рідних, до свого народу та його мови мають, на переконання промовця, стати прикладом для наслідування.

Виняткову роль Т. Шевченка у боротьбі проти беззаконня та несправедливості вбачав професор Другої української гімназії в Чернівцях, український лексикограф, збирач етнографічних і фольклорних матеріалів Володимир Кміцикевич, виголошуючи промову на шевченківському святі 1907 року. Примітно, що в тексті орації наявне подвійне звертання – до зібраного товариства і безпосередньо до «батька Тараса», звертання, що підкреслювало присутність поета взагалі, нехай і символічну, та підсилювало емоційне сприйняття сказаного. В. Кміцикевич порушував питання спільної боротьби українців на обох частинах роз'єднаної України за своє соціальне і національне визволення та визначив роль Т. Шевченка у боротьбі із царським свавіллям у контексті світової історії. Доповідач натякнув на російсько-японську війну, яка обернулася поразкою для Росії, спричинивши фінансову кризу, і революцію 1905–1907 років. «Ну ж і заворушилось і закипіло по всій Росії; на всіх язиках всьо проговорило, – констатував В. Кміцикевич. Нарешті проговорило і наше рідне слово, пішло луною від Кубані аж по Сян і відбилось сильним відгуком аж о наші Карпати – на глум і сором царским указам» [9, с.1]. Засуджуючи згубну політику російського царату, В. Кміцикевич підкреслив вплив Шевченкового слова на прискорення «великого походу народних борців-законодавців» за право «політичної рівноправності» по обидва боки Збруча. А ще він висловив аж надто оптимістичне сподівання, що «вже незабаром всі люди доброї волі і праці великанським, завойовничим походом дійдуть до суспільної гармонії, зайдуть туди, де вже не буде місця ні панам, ні хлопам, а будуть люди, вольні люди на вольній громадській землі» [9, с.1].

Колега В. Кміцикевича В. Сімович, пізніше видатний український мовознавець і літературознавець, не висловлював таких суперсподівань. У промові на Шевченкових урочистостях 1912 року він навіть не обійшовся без критичного закиду: «Ті всі обходи зробили, щоправда, ім'я Шевченка в нас популярним, але знанє його творів, знанє його душі, пізнанє його генія не посунулося нітрохи наперед, бо […] обходи сі прибрали в нас форму звичайного собі обов'язку» [8, с.1]. Водночас В. Сімович визнавав: через те, що з ім'ям Т. Шевченка пов'язаний національний рух в цілому, такі заходи вкрай необхідні українцям, на відміну від інших народів, у яких не прийнято вшановувати пам'ять великих письменників щорічно. Мовляв, Шевченкові ідеї універсальні і знакові для різних політично забарвлених партій і груп, бо кожен прочитує поетові твори із власних світоглядних позицій та підтасовує під свої політичні гасла й програми. Покликаючись на вірші Т. Шевченка «Мені однаково» із циклу «В казематі» та «Як умру, то поховайте...», В. Сімович підкреслив заповітні слова поета: «Як тріснуть кайдани, як наш народ вражою, злою кров'ю окропить свою свободу, як засяде своїм паном у сім'ї вольній, новій – тоді він просить його згадати незлим, тихим словом… Незлим, тихим!» [8, с.1]. Адже поетові байдуже, яка буде його особиста доля, та водночас не все одно, яка доля спіткає Україну, єдине, чого він просить – згадати колись про себе «незлим, тихим словом». Цим самим В. Сімович загострював увагу на суспільно значущій ролі Т. Шевченка, який проникливо сягнув у козацький період нашої історії, відповідно, його глибокоідейні твори послужили імпульсами для творення нового типу українського патріота та дали основу для започаткування руху за національне відродження. І щонайбільше Шевченко розвинув почуття самоповаги до самих себе, однак у вияві любові до знедолених та покривджених, до пошматованої рідної землі, за дещо перебільшеним твердженням В. Сімовича, українці ще не дозріли сповна: «Може, тому, що нам іще страх як далеко до тої вольної, нової сім'ї, може, тому, що ми не зрозуміли ще гаразд інтенций поета, може тому і голосні нераз обходи памяти Шевченка не поширили в нас іще знання його музи… Може, не надійшла ще пора – може, може…» [8, с.1]. Промовець закликав суспільство у наступний півстолітній період дбати радше про осмислення Шевченкових ідей, про поглиблене вивчення його поезії задля пізнання української ментальності та реалізації питання державотворення.

Виступ В. Сімовича характеризується поступовим наростанням емоційності, що твориться насамперед за допомогою риторичних звертань, окликів і запитань. Важливу роль відіграє прийом градації – з плавним переходом від констатації фактів і виразним апелюванням до слухачів у формі риторичних окликів, запитань, звертань з метою більшого впливу на аудиторію, на її почуттєве сприймання. Наявні також інтонаційно-синтаксичні виділення окремих слів чи словосполучень для підкреслення важливості тої чи тої думки.

Висновки. Загалом емоційно забарвлені тексти промов буковинських шанувальників Шевченка відзначалися багатством мовно-стилістичних прийомів, бо ж кращі з них творилися за правилами, свого часу, явленими видатним діячем: «[…] оратор повинен винаходити те, що найбільше сприяє справі: він повинен винайдене викласти у відповідному порядку, має сам те оформити добре підібраними словами, найкращими реченнями і формами речень і слів, обов'язково це все запам'ятати і, нарешті, виголосити усно, пристосовуючи до мови жести і рухи» [5, с.120-121]. На підставі проаналізованих матеріалів можна стверджувати, що зміст виголошених з нагоди роковин пам'яті Т. Шевченка промов, відповідав запитам часу. Автори виступів акцентували на питаннях національного самоутвердження українців, на потребі зрозуміти феномен поета, осягнути

змістову наповненість Шевченкової творчості, яка б стала ідеологічним підґрунтям для утвердження майбутньої української державності.

Література

1. Вступне слово проф. С. Шпойнаровского на концерті, устроєнім русинами-ґімназиястами в 41. роковини смерти Тараса Шевченка 4 н. ст. мая с.р. // Буковина. – 1902. – Ч. 51. – 1 (14) мая. – С.3.

2. Єрмоленко С. Усна публічна мова // Українська мова: Енциклопедія / [Редкол.: Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), Зяблюк М.П. та ін.]. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. – С. 752-753.

3. Образочок духового розвитку руского народу і его основа (Відчит д-ра ст. Смаля-Стоцкого на вечерку устроєнім рускими Черновецкими товариствами в честь Тараса, Маркіяна і Юрія дня 5-го квітня 1891-го року) // Буковина. – 1891. – Ч. 10. – 9 травня (21 мая). – С.5-7.

4. Пігуляк Є. Єротей Пігуляк. Автобіографічний нарис // Буковина. – 1905. – Ч. 59, 60. – 22 мая (4 червня). – С.1-3.

5. Прокопович Ф. Філософські твори в трьох томах. – Т. 1. Про риторичне мистецтво. – К.: Наук. думка, 1979. – 512 с.

6. Промова д-ра ст. Стоцкого на Шевченківських вечерницях у Чернівцях, дня 10/III. 1901 // Буковина. – 1901. – Ч. 25. – 26 лютого (13 марта). – С.1-3.

7. Промова п. Єротея Пігуляка, виголошена на Шевченківських вечерницях, що відбулися дня 1 н. ст. квітня в Чернівцях // Буковина. – 1900. – Ч. 37. – 26 марта (8 квітня). – С. 1.

8. Промова проф. Василя Сімовича на Шевченковім сьвяті в Чернівцях // Нова Буковина. – 1912. – Ч. 54. – 19 мая. – С.1-2.

9. Промова проф. В. Кмицикевича на вечерницях Тараса Шевченка в Чернівцях дня 16 марта с.р. // Буковина. – 1907. – Ч. 30. – 11 (24) марта. – С. 1.

10. Сімович В. Колишні шевченківські свята // Сімович В. Праці у двох томах. Том 2: Літературознавство. Культура / [упорядкув. Л. Ткач, О. Івасюк за участю Р. Пилипчука, Я. Погребенник; передм. Ф. Погребенника]. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2005. – С. 82-84.

11. Сімович В. Шевченко на Буковині // Сімович В. Праці у двох томах. Том 2: Літературознавство. Культура / [упорядкув. Л. Ткач, О. Івасюк за участю Р. Пилипчука, Я. Погребенник; передм. Ф. Погребенника]. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2005. – С. 91-95.

12. Шевченко пророк України. Промова д-ра Смаль-Стоцкого на Шевченковім сьвяті в Чернівцях // Буковина. – 1909. – Ч. 110. – 25 травня. – С. 1-2.

References

1. Vstupne slovo prof. S. Shipoinarovskoho na kontserti, ustroienim rusynamy-gimnazyiastamy v 41. rokovyny smerty Tarasa Shevchenka 4 n. st. maia s. r. // Bukovyna. – 1902. – Ch. 51. – 1 (14) maia. – S. 3.

2. Yermolenko S. Usna publichna mova // Ukrainska mova: Entsyklopediia / [Redkol.: Rusanivskyi V.M. (spivholova), Taranenko O.O. (spivholova), Ziabliuk M.P. ta in.]. – 2-he vyd., vypr. i dop. – K.: Vyd-vo «Ukr. entsykl.» im. M.P. Bazhana, 2004. – S.752-753.

3. Obrazochok dukhovoho rozvytku ruskoho narodu i yeho osnova (Vidchyt d-ra St. Smalia-Stotskoho na vecherku ustroienim ruskymy Chernovetskymy tovarystvamy v chest Tarasa, Markiiana i Yuriia dnia 5-ho kvitnia 1891-ho roku) // Bukovyna. – 1891. – Ch. 10. – 9 travnia (21 maia). – S. 5-7.

4. Pihuliak Ye. Yerotei Pihuliak. Avtobiohrafichnyi narys // Bukovyna. – 1905. – Ch. 59, 60. – 22 maia (4 chervnia). – S. 1-3.

5. Prokopovych F. Filosofski tvory v trokh tomakh. – T. 1. Pro rytorychne mystetstvo. – K.: Nauk. dumka, 1979. – 512 s.

6. Promova d-ra St. Stotskoho na Shevchenkivskykh vechernytsiakh u Chernivtsiakh, dnia 10/III. 1901 // Bukovyna. – 1901. – Ch. 25. – 26 liutoho (13 marta). – S. 1-3.

7. Promova p. Yeroteia Pihuliaka, vyholoshena na Shev-chenkivskykh vechernytsiakh, shcho vidbulysia dnia 1 n. st. kvitnia v Chernivtsiakh // Bukovyna. – 1900. – Ch. 37. – 26 marta (8 kvitnia). – S. 1.

8. Promova prof. Vasylia Simovycha na Shevchenkovim sviati v Chernivtsiakh // Nova Bukovyna. – 1912. – Ch. 54. – 19 maia. – S. 1-2.

9. Promova prof. V. Kmytsykevycha na vechernytsiakh Tarasa Shevchenka v Chernivtsiakh dnia 16 marta s. r. // Bukovyna. – 1907. – Ch. 30. – 11 (24) marta. – S. 1.

10. Simovych V. Kolyshni shevchenkivski sviata // Simovych V. Pratsi u dvokh tomakh. Tom 2: Literaturoznavstvo. Kultura / [uporiadkuv. L. Tkach, O. Ivasiuk za uchastiu R. Pylypchuka, Ya. Pohrebennyk; peredm. F. Pohrebennyka]. – Chernivtsi: Knyhy – KhKhI, 2005. – S. 82-84.

11. Simovych V. Shevchenko na Bukovyni // Simovych V. Pratsi u dvokh tomakh. Tom 2: Literaturoznavstvo. Kultura / [uporiadkuv. L. Tkach, O. Ivasiuk za uchastiu R. Pylypchuka, Ya. Pohrebennyk; peredm. F. Pohrebennyka]. – Chernivtsi: Knyhy – KhKhI, 2005. – S. 91-95.

12. Shevchenko prorok Ukrainy. Promova d-ra Smal-Stotskoho na Shevchenkovim sviati v Chernivtsiakh // Bukovyna. – 1909. – Ch. 110. – 25 travnia. – S. 1-2.

Melenchuk O.V.,
Candidate of Philological Sciences, assistant at the Department of Ukrainian Literature at Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, o.melenchuk@chnu.edu.ua
Ukraine, Chernivtsi

PUBLIC SPEECHES BY BUKOVYNIAN ACTIVISTS OF THE LATE XIX – EARLY XX CENTURY ON THE OCCASION OF ANNIVERSARY OF T. SHEVCHENKO'S MEMORY: PROBLEMS AND MEANS OF CREATION

The article focuses on the genre of speech, its features, functions and issues of speeches on the occasion of the anniversary of Taras Shevchenko. The public speeches of famous Bukovynian figures of the late XIX – early XX centuries (E. Pigulyak, S. Smal-Stotsky, V. Simovych, S. Shpoynarovsky, V. Kmitsykevych), which left a noticeable mark in the history of national revival in Bukovyna, are taken into account. It was found that the content of the speeches concerns not so much the analysis of Taras Shevchenko's works but his civic position and role in the national and cultural revival of Ukraine.

Key words: *speech, idea, liberty, truth, anniversaries, socio-political, prophet, orator.*

УДК 32: 316.28 (477) + 81'373

Приблуда Л.М.,
доцент кафедри гуманітарних дисциплін Національного університету харчових технологій, Smoloskyp-5@ukr.net
Україна, м. Київ

ТИПОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ МЕТОНІМІЧНИХ ПЕРЕНЕСЕНЬ У МОВОСВІТІ ПИСЬМЕННИКІВ-ПОСТМОДЕРНІСТІВ

У статті описано типологічні ознаки метонімічних перенесень у сучасній українській художній прозі. Схарактеризовано лакальний, атрибутивний, казуальний та темпоральний типи метонімічного перенесення.

Ключові слова: *сучасна українська художня проза, письменники-постмодерністи, вторинна номінація, метонімія, метонімічне перенесення.*

Постановка проблеми. Протягом багатьох років науковці вивчали метонімію лише як важливий тип фігури мовлення, сутність якого полягає в процесі заміни одного лінгвістичного висловлення на інше. Однак вона є яскравим засобом увиразнення в художній творчості письменників постмодерного періоду. Її сутність полягає в перенесенні назви з одного об'єкта на інший, що асоціюється з ним за суміжністю [2, с.53]. Дослідження типології метонімічних перенесень у художніх творах письменників XXI ст. є надзвичайно цікавим та актуальним.

Мета роботи – дослідити типологічні ознаки метонімічних перенесень у мовосвіті сучасних письменників.

Виклад основного матеріалу. Науковці неоднако трактували метонімію як лінгвістичне явище, розробляли різні класифікації. Однією з перших була класифікація Г. Пауля, який назвав метонімію «перенесенням назви на основі просторових, часових зв'язків» [6]. Про природу локальних і темпоральних слів, семантика яких формується метонімією, писав ще М.М. Покровський. Мовознавець зазначав, що уявлення про предмети, дії, прив'язані культурно-історичними чи природними умовами до певного місця, викликають уявлення про це місце (асоціація уявлень за суміжністю); як наслідок імена, які відповідають цим предметам, діям використовують як імена локальні [7, с.30-32].

За класифікацією С. Ульмана, розрізняють темпоральний, атрибутивний, а також окремі моделі казуального типу метонімії («автор» → «винахід», «дія» → «результат») [8, с.17-19]. Такі ж самі типи виокремлює С.С. Маслова-Лашанська. До просторової, часової і казуальної метонімії науковець зараховує просторову [4, с.147-148].

У текстах сучасної української прози виокремлюємо чотири типи метонімічних перенесень: локальний, темпоральний, атрибутивний та каузальний.

Локальна метонімія – найпродуктивніший тип метонімічного перенесення. Вона зумовлена асоціативним зв'язком між певними просторовими поняттями. Категорія локалізації в художніх творах новітньої літератури усвідомлюється мовцем як ознака, на основі якої відбувається виділення особливого підкласу. Локальна метонімія охоплює декілька груп вторинних номінацій: ***місце → людина***, ***місце → подія***, які мають декілька різних видів. У межах метонімічного перенесення *місце → людина* виокремлюємо п'ять підгруп:

1. Територія, населена людьми → люди, що живуть на цій території. Зазначений тип забезпечує сприймання інформації про зображувані автором події, що відбуваються на певній території, на яку вказує топонімічна назва. Ознакою локалізації дії слугують орієнтири різного масштабу:

– країна, пор.: *Наш селянин навчив **Канаду** сіяти й орати?* (Є. Дудар);

– місто, пор. ***Київ** носить сюди харчі, ліки та теплий одяг* (О. Забужко);

– село, пор.: *Тиждень **Рокитне** гуляло й догулювало Марусине з Льошкою весілля* (Люко Дашвар);

– вулиця, пор.: *Весь **Хрещатик** дивився їй услід із захватом і любов'ю…* (О. Забужко).

У наведених прикладах назви країн, населених пунктів, вулиці вжито для називання людей, які там проживають.

2. *Приміщення, його частина → люди, пов'язані з ним за певними просторовими ознаками*. Цей тип метонімічного перенесення охоплює назви різноманітних територій, на яких реалізується діяльність певного колективу:

– приміщення, його частина → люди, які працюють у цьому приміщенні. Пор.: *– А щоби його **податкова** загребла!* (Б. Мельничук); ***Бюро перекладів** кивало головами* (С. Жадан); ***Міліція** у відповідь лише сміялася* (Ю. Андрухрвич); *Зрештою **військкомат** допоміг влаштуватися лісником* (Л. Пономаренко);

– приміщення, його частина → люди, які мешкають у цьому приміщенні. Пор.: ***Общага** повільно прокидається, гуде, гримають двері, лунають голоси…* (Анатолій Дністровий); *Летіли дні, але жодна новина не каламутила спокій **замку*** (Н. Байдаченко);

– приміщення, його частина → люди, які перебувають у цьому приміщенні. Пор.: *На диво, **купе** стріло мене привітно* (О. Забарний); ***Зала** вибухає оплесками* (О. Жупанський).

3. Назва приміщення → люди, які в ньому перебувають. Пор.: *У суботу **«Оленяча Шкура»** вирувала від збудження* (Любко Дереш); – ідеться про назву кав'ярні. У наведених прикладах назви приміщень ужито для називання людей, які там перебувають.

В.В. Зайцева підкреслює, що такий тип зв'язку регулярний і має характер зумовленої необхідності [3, с.84]. Частотність уживання метонімічних перенесень цього типу в мовотворчості сучасних письменників незначна, оскільки ознака перебування тієї чи іншої групи людей у певному приміщенні не є визначальною.

4. Люди → спортивна команда. Пор.: *Був, здається, 1978 рік. **«Карпати»** грали…* (Ю. Винничук); *На поле вже вийшли, коли **«Лисоня»** вже грала у новостворені Лізі Східних областей…* (Ю. Винничу).

5. Назва країни, її столиця → уряд цієї країни. – Чому Бог посилає нам цю погоду? Ватикан же молиться за Україну… – Ага, – погоджується він. – Іще за нас моляться Шрьодер, Квашнєвський, ***США, Грузія****…* (І. Карпа). – Спільним для наведених прикладів є компонент «політика держави».

Друга група метонімії ***місце → об'єкт*** репрезентована моделлю *місце → дія, подія*, пор.: *Так, як їхнє «Разом нас багато» – одностайно й на повен голос, –* ***Майдан*** *співав тоді ще тільки один, уже позачасовий «хіт»: гімн України* (О. Забужко) – тут територіальна одиниця (майдан) переноситься на події, що на ньому відбувалися.

Атрибутивний тип метонімічного перенесення ґрунтується на асоціації ознаки й об'єкта, якому властива ця ознака. Специфіка цього перенесення полягає в тому, що предметний зв'язок між ознакою, що не обмежена класом певних предметів, а також предметом чи явищем в цілому віддзеркалюється у свідомості мовця як нестійка асоціація, яка зумовлена певною ситуацією. У межах атрибутивного типу метонімічного перенесення виокремлюємо такі групи:

1. Звання (ступінь, вчене звання, посада) → людина, що має це звання, пор.: *Дорогі парфуми струменять навсібіч. Не інакше, як* ***доктор медичних наук. Професор****. А може, й* ***академік*** (Б. Мельничук);

2. Найвищий орган державної влади → люди, пор.: *Учора вдень, під овацію мільйонного натовпу,* ***Верховний Суд*** *заборонив* ***Центральному виборчому комітету*** *(ЦВК) проголошувати офіційного переможця…* (О. Забужко).

Отже, причиною закріплення метонімічних значень атрибутивних зв'язків слугує потреба номінації класу предметів чи явищ за прикметною ознакою.

Каузальний тип метонімічного перенесення ґрунтується на причиново-наслідкових зв'язках. У межах цього типу в сучасній українській прозі виокремлюємо такі групи:

1. Автор → його твір. Перенесення в цьому разі відбувається за кількома ознаками:

– ім'я та прізвище автора → твір. Пор.: *Я крав поезію та маловідомих українських забутих письменників XIX – початку XX сторіч, виданих у 50–60-тих роках, коли я ще не міг їх придбати:* ***Стефана Коваліва, Дніпрову Чайку, Любов Яновську, Тимофія Бордуляка, Грицька Григоренка****…* (Ю. Винничук);

– прізвище автора → твір автора. Пор.: *І подумати: цитує* ***Шекспіра*** *й* ***Байрона*** *з першоджерел! У наш час!* (І. Роздобудько); *Я швидко увійшла в темряву і сіла в останньому ряду. В костьолі дійсно йшла репетиція. Грали* ***Баха*** (І. Роздобудько); *– Зустрінемось на початку* ***Чайковського*** (Ю. Винничук);

– ім'я та ім'я по батькові автора → твір. Пор.: *Ах,* ***Тарасе Григоровичу****, єдиний Ви наш, хто в ті дні на Майдані звучав абсолютно органічно, на рівні тодішніх колективних емоцій…* (О. Забужко).

2. Пісня → музичний гурт, пор.: *У кишені заграв* ***«Квін»****. Вологою рукою він витяг мобілу…* (І. Роздобудько).

У зазначених прикладах ім'я автора асоціюється із творами, що він написав. Тут відбувається перенесення за суміжністю.

Темпоральний тип метонімічного перенесення у творчості сучасних письменників є менш чисельним. Його функціонування зумовлено передусім тим, що будь-яка подія відбувається в часі. Це сприяє формуванню стійких асоціацій між часом і подією, різними якісними сторонами існування об'єкта, позначеного часом тощо. Формується виокремлення об'єкта за часовим параметром його існування, що й стає підставою для семантичних змін [3, с.89]. М.В. Бондаренко наголошує на тому, що будь-який рух, подія, процес мають просторову й часову сторони. Просторова виражає взаєморозташованість предметів, явищ, процесів. Часовий бік виражає процес зміни, становлення предметів і явищ [1, с.4-14].

У межах темпорального типу функціонують вторинні номінації, утворені внаслідок перенесення *ім'я історичної особи → режим, що панував під час її правління*. Пор.: *Діло було за* ***Брежнєва****. Часи були туманні, невиразні і сповнені тихого смутку* (Ю. Виннчук); *Коли за* ***Хрущова*** *війнуло відлигою, він заходився писати спогади про табори…* (С. Жадан); *Україна пережила під* ***Сталіним*** *штучний голодомор 1933-го року…* (О. Забужко).

Метонімічне значення часто асоціюється з поняттям людей, які не тільки живуть у певний час і характеризуються тими чи тими якостями, що є прикметною ознакою періоду. Пор.: *І основне: там нема нашестя «галичан» і ненависних* ***«оранжевих»****… Самі тобі* ***голубі****… Не життя – а голуба мрія…* (Є. Дудар). В обох прикладах означення формується на основі певних характеристик груп людей, властивих для окремого історичного періоду та ситуації.

Отже, метонімія утворюється на основі зв'язків простішого типу – асоціації за суміжністю.

Висновки. Українська художня проза початку XXI ст. – яскравий приклад використання такого засобу вторинної номінації, як метонмія. Найпродуктивнішою моделлю метонімічного перенесення є локальна метонімія, представлена типом перенесення *місце → людина, місце → об'єкт*. Кількісно меншим є атрибутивне, каузальне та темпоральне перенесення. Сучасні письменники активно використовують метонімію як однин із засобів творення та увиразнення мовної картини світу.

Література

1. Бондаренко М.В. Типы метонимического переноса и проблемы их системного описания (на материале английского язика): автореф. дисс.… канд. филол. наук: 10.02.04. Ленинград, 1980. 17 с.

2. Галайчук А.Ю. Художні евфемізми та проблеми їх відтворення у перекладі. Мовні і концептуальні картини світу. 2013. Вип. 46 (1). С.231-239.

3. Зайцева В.В. Метонімія як спосіб вторинної номінації у мові друкованих засобів інформації: дис.… канд. філол. наук: 10.02.01. Дніпропетровськ, 2009. 215 с.

4. Маслова-Лашанська С.С. Лексикология шведского языка. Ленинград: Изд-во Ленинградского гос.ун-та, 1973. 208 с.

5. Міхальова К.І. Метонімічні переноси власних імен в сучасних англійській і українській мовах (на матеріалі газетних текстів). Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія. 2014. Вип. 8 (2). С.153-156.

6. Пауль Г. Принципы истории языка. Москва: Изд-во оностр. л-ры, 1960. 500 с.

7. Покровський М.М. Избранные работы по языкознанию. Москва: Изд-во АН СССР, 1959. 382 с.

8. Ульман С. Дескриптивная семнтика и лингвистическая типология. Новое в зарубежной лингвистике. Москва: Прогресс, 1962. Вып. 2. С.17-44.

References

1. Bondarenko M.V. Typy metonymycheskoho perenosa y problemy ikh systemnoho opysanyia (na materyale anhlyiskoho yazyka): avtoref. dyss. … kand. fylol. nauk: 10.02.04. Lenynhrad, 1980. 17 s.

2. Halaichuk A.Yu. Khudozhni evfemizmy ta problemy yikh vidtvorennia u perekladi. Movni i kontseptualni kartyny svitu. 2013. Vyp. 46 (1). S. 231-239.

3. Zaitseva V.V. Metonimiia yak sposib vtorynnoi nominatsii u movi drukovanykh zasobiv informatsii: dys. … kand. filol. nauk: 10.02.01. Dnipropetrovsk, 2009. 215 s.

4. Maslova-Lashanska S.S. Leksykolohyia shvedskoho yazyka. Lenynhrad: Yzd-vo Lenynhradskoho hos. un-ta, 1973. 208 s.

5. Mikhalova K.I. Metonimichni perenosy vlasnykh imen v suchasnykh anhliiskii i ukrainskii movakh (na materiali hazetnykh tekstiv). Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seriia: Filolohiia. 2014. Vyp. 8 (2). S. 153-156.

6. Paul H. Pryntsypы ystoryy yazыka. Moskva: Yzd-vo onostr. l-rы, 1960. 500 s.

7. Pokrovskyi M.M. Yzbrannыe raboty po yazыkoznanyiu. Moskva: Yzd-vo AN SSSR, 1959. 382 s.

8. Ulman S. Deskryptyvnaia semntyka y lynhvystycheskaia typolohyia. Novoe v zarubezhnoi lynhvystyke. Moskva: Prohress, 1962. Vыp. 2. S. 17-44.

Prybluda L.M.,
docent of the department of humanitarian disciplines National University of Food Technologies, Smoloskyp-5@ukr.net
Ukraine, Kyiv

TYPOLOGICAL SIGNS OF METONYMIC TRANSFERS IN THE LANGUAGE OF WRITERS-POSTMODERNISTS

The article describes the typological features of metonymic transfers in modern Ukrainian fiction. Local, attributive, casual and temporal types of metonymic transfer are characterized.

Key words: *modern Ukrainian fiction, postmodern writers, secondary nomination, metonymy, metonymic transfer.*

УДК 81’27

Собецкая Н.В.,
к.филол.н., доцент кафедры иностранных языков и информационно-коммуникационных технологий ЗУНУ,
sobetska@ukr.net
Украина, г. Тернополь

ПРИЗНАКИ МАСКУЛИННОСТИ И ФЕМИННОСТИ В ЛИНГВИСТИКЕ

В статье рассматриваются мужские и женские языковые особенности, раскрываются основные аспекты исследований стратегий и тактик словесного поведения мужчин и женщин в различных коммуникативных ситуациях. Пол в общении наблюдается как один из параметров, по которым строится социальная идентичность говорящего. Интерес к этому вызван общей тенденцией лингвистических наук к изучению социальных условий, при которых происходит общение, включая человеческий фактор в языке. Гендерные вопросы в языкознании рассматриваются с нескольких аспектов. В первом случае мы имеем дело преимущественно с языком как системой, а во втором – с процессом речи, речевой деятельности, которая является реализацией языка на практике.

Ключевые слова: *коммуникативная лингвистика, гендер, общение, лингвогендерологические проблемы, мужчины, женщины.*

Постановка проблемы. Процессы человеческого общения становились объектом исследования многих отраслей языкознания, начиная с теории речевого общения / деятельности (учредители Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев и т.д.), заканчивая относительно новой отраслью языкознания, коммуникативной лингвистикой.

Как наука, коммуникативная лингвистика начала формироваться во второй половине XX века. Коммуникативная лингвистика – раздел и одновременно новое направление современной науки о языке, предметом которого являются процессы общения людей с использованием живого естественного языка, а также с учетом всех имеющихся составляющих коммуникации (физических, физиологических, психологических, социальных, контекстных, ситуативных и др.) [2: 8].

Важнейшие идеи коммуникативной лингвистики сформировались в рамках лингвистики второй половины XX в. Лингвисты начали говорить о языке как о форме, образе жизнедеятельности человека, вербализации человеческого опыта и его осознание, выражение личности и организации межличностного общения в процессе совместной деятельности людей. На рубеже 60–70-х годов XX в. состоялся «прагматический поворот», начатый трудами Дж.Л. Остина, Дж.Л. Серля, учредителями теории речевых актов. Результатом этого научного поиска стало изучение прагматических (прежде всего социально-психологических и конситуативных) факторов использования языка. Именно лингвистическая прагматика изначально руководствуется принципами динамического подхода к языку, делая идею деятельности своей методологической основой. Прагматика рассматривает языковые знаки как результат лингвокреативной деятельности человеческого сознания, направленная на выражение определенного мыслительного образа [4: 137].

Предметом коммуникативной лингвистики является изучение языка в реальных процессах общения (коммуникации). Тесные контакты коммуникативной лингвистики с различными сферами гуманитарного знания обусловили глубокое проникновение методов многих наук в исследование коммуникативных процессов.

Нас же на данном этапе, будет интересовать гендерный аспект коммуникативной лингвистики, сравнительные сходства и различия в общение мужчин и женщин на разговорном и письменном уровне, что и является **целью** данного обзора.

Изложение основного материала. В последние годы научный поиск коммуникативной лингвистики направляется на изучение гендерного аспекта общения с целью установления специфики и типичных тенденций общения (работы А.В. Кирилиной, И.М. Осовской, А.А. Яновой, Т. Гундоровой, В. Агеевой, М. Дмитриевой и др.) определяется переход от лингвистики структурной к лингвистике антропологической, которая рассматривает явления языка в тесной связи с человеком, его мышлением и духовно-практической деятельностью. Антропоцентричная лингвистическая парадигма существует в ракурсе междисциплинарного взаимодействия с психологией, теорией коммуникации, этнологией, культурологией, социологией, когнитологией, семиотикой. И в этом проявляется синергетическое видение того, что произошло и сейчас происходит с языком и интерпретированы человеком миром.

Обращение к антопоцентричной парадигме лингвистических исследований способствовало выделению феминистской лингвистики как результата Нового женского движения в США и Германии в конце 60-х в начале 70-х годов. С конца 60-х годов в работах по социологии и философии появляется тенденция разграничения понятий биологический пол и социальный пол, что способствовало, в частности, повышению интереса к гендеру в русской и отечественной лингвистике с 80-х годов прошлого века.

Термин «гендер» определяется как социальный пол в отличие от биологического, и производится он в процессе социальной, культурной и языковой практики. Категория «гендер» была внедрена феминистками с целью различения понятий «биологический пол» и «социокультурный пол». По словам А.В. Кирилиной, «гендерный фактор, учитывающий естественный пол человека и его социальные» последствия», является одной из суще-

ственных характеристик личности и на всю жизнь влияет на его осознание своей идентичности, а также на идентификацию субъекта-говорящего другими членами социума».

Не биологический пол, а социокультурные нормы определяют психологические качества, модели поведения, профессиональной деятельности мужчины и женщины [7: 35].

Рассматривая современное состояние гендерных исследований в языкознании на Западе, конечно выделяют, по словам М.М. Дмитриевой, три подхода [6]:

Первый подход сводится к трактовке исключительно социальной природы языка женщин и мужчин и направлен на выявление тех языковых различий, которые можно объяснить особенностями перераспределения социальной власти в обществе. При этом «мужской» или «женский» языки определяются как определенная функциональная производная от основного языка.

Второй – социопсихолингвистический подход – научно редуцирует «женский» и «мужской» язык с особенностями речевого поведения полов. Статистические показатели или определение средних параметров поведения полов составляют каркас для построения психолингвистических теорий типов речевого поведения разных полов.

Представители третьего направления в целом делают упор на когнитивном аспекте различий в речевом поведении полов. Для них более значимым есть не только определение частотности различий и оперирование их показателями, но и создание целостных лингвистических моделей языковых категорий. Опираясь частично на каждый из подходов, попробуем проанализировать лингвогендерологические особенности общения современного общества.

Характер речевого общения, его стратегия, стиль, тональность во многом зависят от гендерных, социополовых и коммуникативных статусов участников общения.

На поведение и общение женщин и мужчин существенно влияют два фактора: психофизиологические особенности и гендерные стереотипы, механизмы, обеспечивающие закрепление и трансляцию гендерных ролей от поколения к поколению.

Об особенностях личности и темперамента психологи утверждают, что женщины в большей степени экстравертные (лат. Extra – снаружи и verto – возвращаю), общительны, активны, эмпатические (сочувствующие) и заботливые, а мужчины более автономные, настойчивые, авторитарные и интеллектуальные. Женщины, как правило, превосходят мужчин во всем, что касается языка (девочки начинают раньше говорить, имеют богатый словарный запас, образуют сложные и многообразные предложения); они больше склонны к любви, благосклонны, эмоциональны. Мужчины же более интернальные, чаще являются лидерами; их самооценка зависит от успехов в сфере предметной деятельности, стабильная и в целом выше женской [9: 221].

Мужской стиль общения – активный и предметный, но одновременно соревновательный и конфликтный. Для мужчины содержание совместной деятельности важнее, чем индивидуальная симпатия к партнеру. Мужское общение отличается эмоциональной сдержанностью. Женщины свободнее и полнее (в частности, вербально) выражают свои чувства и эмоции, у них возникает потребность делиться с кем-то своими переживаниями; они также способны к сопереживанию.

Существенно различаются и стили мужского и женского общения:

В коммуникации мужчин важнейшим является информация, то есть факты, цифры и результаты. Женщины, кроме информации, во многом ориентированы на атмосферу общения, на интерактивные, межличностные аспекты.

Мужчины в коммуникации ориентированы на социальные статусы и власть; они приспосабливаются к иерархическим социальным ролям в коммуникации. Женщины предпочитают партнерскую, равноправную коммуникацию; они ориентированы на установление хороших отношений, стремятся к их укреплению, уничтожению социальных и других иерархических барьеров. То есть женщины пытаются сократить дистанцию между собой и партнером в коммуникации, а мужчины эту дистанцию поддерживают.

Мужчины чаще выбирают роль «одинокого воина», который должен завоевать определенную позицию в коммуникации или остаться в ней одиноким. Женщины значительно лучше чувствуют себя в коллективе, легче устанавливают контакты. То есть мужчины предпочитают коммуникацию асимметричную, а женщины – симметричную.

Речь женщин насыщена средствами описания чувств, настроений, эмоций; она эмоциональнее, чем мужская.

Женщины преимущественно формулируют свои желания косвенно, а потому болезненно реагируют на скрытые интенции собеседников. Женщины ждут от мужчин «угадывания» их желаний; мужчины ориентированы на прямые просьбы, требования. Это часто становится причиной конфликтов.

Мужчины, как правило, определяют предложения прямо; женщины – в виде вопросов. Женщины чаще говорят «думаю...», «считаю...», даже тогда, когда полностью уверены в своей правоте. Мужчины формулируют свои соображения значительно более категорично. Это часто приводит к неуверенности в женщины, становится причиной недоразумений.

В разговорах, дискуссиях и т.д., мужчины чаще, чем женщины, делают акцент на собственной позиции. Женщины ориентированы на общую атмосферу общения, а потому им лучше удается формирования гармоничной, позитивной атмосферы течении коммуникации. В конфликтных ситуациях женщины чаще, чем мужчины, отказываются от своих взглядов, позиций. Мужчины решают конфликты рациональным способом, с помощью аргументов и убеждений; женщины склонны к эмоциональному их решения. Женщинам легче, чем мужчинам, обратиться к кому-то за помощью; мужчины истолковывают это как слабость.

Что же касается аспектов общения, связанных с языковым кодом, то исследователи лингвогендерологических проблем отмечают, что в речи мужчин прослеживается большее количество существительных и глаголов; женщины предпочитают прилагательным и наречиям.

В речи женщин чаще случаются актуализаторы (так? Ты что? А? и т.д.), сигналы наличии обратной связи и внимания к словам собеседника (так, ага, угу, о! и т.д.). Женщины спокойнее реагируют на прерывания речи, их языковой код содержит большее количество средств вежливости, меньшее количество грубых и бранных выражений. В речи женщин чаще наблюдается явление неточного («приблизительного») названия предметов (например, в магазине: Покажите мне, пожалуйста, эту штуку) мужчины же пытаются называть все точно. Женщины чаще употребляют слова со значением неуверенности (видимо, наверное, и т.д.) И описательные выражения внутренних этапов (Я от всего этого холодная) и другие особенности [3: 168].

Исследования в этой же области, проведенные Е.А. Горошко, с вычетом специальных параметров, учитывающих определенные характеристики речи: связанность, динамизм, качественность, предметность, сложность и прочее, используемые при лингвостатистическом анализе текста, показало, что мужской письменной речи по сравнению с женской свойственны следующие особенности:

1. Предложение по своей длине в среднем короче женских.

2. Большая частота грамматических ошибок.

3. Более высокая частота использования существительных и прилагательных, в свою очередь, намного меньше глаголов и частиц. Мужчины употребляли также больше качественных и притяжательных прилагательных, причем качественные прилагательные употреблялись в основном в обычном степени, а не в сравнительном или превосходной степени. Кроме этого, мужчины значительно чаще использовали прилагательные и существительные женского рода, то есть существовала явная ориентация на использование слов, «противоположных» по роду.

4. Превалировали рационалистические оценки. Эмоциональных и сенсорных оценок в речи мужчин меньше, потому что они выделяли чаще эстетическую, чем этическую сторону предмета или явления окружающей действительности.

5. Именно мужчины изображают мир и действительность в большем разнообразии качественных характеристик, красок и признаков, чем это делают женщины.

6. При анализе синтаксической структуры женских и мужских текстов было выявлено, что мужчины чаще используют подрядный, а не сочинительную связь.

7. Реже встречаются восклицательные и вопросительные предложения.

8. Реже используются неполные предложения и эллиптические конструкции.

9. Обратный порядок слов менее свойственен мужской письменной речи [5: 34].

Мужская же письменная речь четко отличается от женской, о чем свидетельствуют следующие характеристики: мужчинам присуще использование армейского и тюремного жаргона, большое количество абстрактных существительных частое употребление вводных слов, особенно имеющих значение констатации: очевидно, несомненно, конечно; применение при передачи эмоционального состояния или оценки предмета или явления слов с наименьшей эмоциональной индексацией. И вообще при передаче эмоций отличается однообразие приемов. Представителям маскулинного мира свойственно сочетание официально и эмоционально маркированной лексики при обращении к родным и близким людям, использования газетно-публицистических клише, употребление нецензурных слов как вводных и их однообразие, а также преобладание нецензурных инвектив и конструкций, обозначающих действия и процессы. В основном выделяется преобладание глаголов активного состояния и переходных знаков пунктуации неподходящих эмоциональному накалу языка, определений, обстоятельств, местоименных сочетаний, дополнений, модальных конструкций, выражающих разную степень вероятности, неопределенности (может быть, по-видимому, по-моему), склонность к употреблению престижных, стилистически повышенных форм, клише, книжной лексики (испытывал чувство отвращения и брезгливости; резкий разговор; силуэты подростков), использование коннотативно нейтральных слов и выражений эвфемизмов (нецензурно выражался вместо матерился; в нетрезвом виде вместо пьяный). Именно мужчины предпочитают применению оценочных высказываний (слов и словосочетаний) с дейктичными лексемами вместо, названия лица по имени (эта сволочь, и эти отбросы).

Характерная им и большая образность речи при описании чувств, многообразие инвектив и их акцент с помощью усилительных частиц, наречий и прилагательных. Инвективы, как правило, затрагивают биофизиологические характеристики женщины: внешность возраст, сексуальность. Встречаются чаще, чем у женщин брани существительные и глаголы в пассивном состоянии (его напоют самогоном; забирают ее с работы каждый день на тачке). Высокочастотным является также использование конструкций наречие + наречие (слишком безжалостно, очень хорошо), простых и сложносочиненных предложений, синтаксических оборотов с двойным отрицанием; частое использование знаков препинания, высокое эмоциональную окраску речи в целом.

Выводы. Подытоживая сказанное выше, можно сделать вывод, что различия между мужчинами и женщинами, безусловно, существенные и значимые, но не такие уж большие, чтобы лица разного пола не могли прийти к пониманию. Многие факторы и ограничений влияют на человека с самого рождения, чем изменяют поведение мужчин и женщин. Речь может идти только о типичных чертах мужской и женской речи, обнаруженных тенденций употребления языка мужчинами и женщинами.

Гендерные признаки языковой картины мира – это сущностные проявления познания мира сквозь призму мужского и женского видения, интегрирующие универсальные и национально специфические признаки, обнаруживают особенности номинативной и коммуникативной деятельности мужчин и женщин, а также влияние пола на языковую практику и речевое поведение [3].

Проявления маскулинности и фемининности можно наблюдать в различных сферах, в частности в типах поведения индивидов, различных видах социальной активности, и особенно в языке, описывает эти явления. Лингвистическая гендерология соотносит язык с личностью по признаку социального пола. Гендер, среди других социолингвистических понятий, больше связан с

условиями жизни, реалиями, нормами и традициями определенной культуры.

Итак, проблема соотношения гендера и языка является очень сложной. Речь не только показывает отношение к женщинам и мужчинам в обществе, но и способна формировать наше представление и отношение к полу. Гендерная лингвистика должна способствовать развитию гендерной чувствительности, осознанию того, что в современном обществе проблемы дискриминации еще не решены полностью, пониманию того, что требования, которые социум предъявляет к мужчинам и женщинам, отличаются, и что подобные навязанные ограничения не идут на пользу ни женщинам, ни мужчинам, ни, собственно, обществу.

Литература

1. Агеева В. Женское пространство: Феминистический дискурс украинского модернизма: Монография – К.: Факт, 2003. – 320 с.

2. Антология мировой литературно-критической мысли XX в. / М. Зубрицькая. – Львов: Летопись, 1996. – 633 с.

3. Гендер и культура. Сборник статей. Составители: Вера Агеева, Светлана Бархатная. – Киев: Факт, 2001-224 с.

4. Гендерный подход: история, культура, общество. / Ред.: Л. Гентош, О. Кись. – Львов: ВНТЛ – Классика, 2003. – 252 с.

5. Горошко Е.И. Особенности мужского и женского стиля письма // Гендерный фактор в языке и коммуникации. – Иваново, 1999. – С.28-41.

6. Дмитриева Н.Н. Гендерные исследования в языкознании. – [Электронный ресурс]. – http://linguistics.kava.kiev.ua/publications/ 2005/01/13/xmas_28.html

7. Кирилина А.В. Гендер: лингвистические аспекты. – М.: Изд-во «Институт социологии РАН», 1999. – 180 с.

8. Кись А. Этнические гендерные стереотипы и источники их конструирования // Украинское женское движение: достижения и проблемы: Сб. наук. трудов. Вып. первый. Дрогобыч Круг, 2002. – С.26-43.

9. Пчелинцева О.Е. Коммуникативное поведение человека: Гендерный аспект // Гендер: Реалии и перспективы в украинском обществе: Материалы Международной научно-практической конференции (г. Киев, 11–13 декабря 2003г.). – М.: Фолиант, 2003. – С. 218-222.

References

1. Ageeva V. Zhinochyy prostir: Feministychnyy rakurs ukrainskoho modernizmu: Monohraphia – K/: Fact, 2003. – 320 s.

2. Antologia svitovoi literaturno-krytychnoi dumky XXst./ M. Zubytska. – Lviv: Litopys, 1916. – 633s.

3. Gender I kultura. Zbirnyk stattej. Uporiadnyky: Vira Ageeva, Svitlana Oksamytna. – Kyiv; Fact, 2001 – 224s.

4. Gendernyy pidhid: istoria, kultura, suspilstvo. /Red.: L. Genosh, O. Kis. – Lviv: VNTL – Klasyka, 2003 – 252s.

5. Horoshko E.I. Osobennosti myzhskogo I zhenskogo stilia pisma. // Gendernyj factor v jazike I komunikacii. – Ivanovo, 1999. – c. 28-41.

6. Dmitrieva M.M. Genderni doslidzhennia v movoznavstvi. – [Electronnyj resurs]. – http://linguistics.kava.kiev.ua/publications/ 2005/01/13/xmas_28.html

7. Kirilina A.V. Gender: lingvisticheskie aspekty. – M.: Izd-vo "Institut sociologii RAN". 1999. – 180s.

8. Kis O. Etnichni genderni stereotypy ta dzerela ih konstrujuvannia // Ukrainskyy zhinochyy ruh: zdobutky I problem: Zb.nauk.prats. Vyp.pershyy. Drohobych:Kolo, 2002 – s. 26-43

9. Pchelintseva O.E. Komunikatyvna povedinka liudynu: Gendernyy aspect // Gender: Realii ta perspectuvy v ukrainskomu suspilstvi: Materialy Vseukrainskoi naukovo-practychnoi konferencii (m.Kyiv, 11–13 hrudnia 2003r.) – K.: Foliant, 2003. – S. 218-222.

Sobetskaya N.V.,
PhD in Philology, Associate Professor at the department of foreign languages at WUNU, sobetska@ukr.net
Ukraine, Ternopol

MASCULINITY AND FEMINITY MANIFESTATION IN LINGUISTICS

The article deals with the male and female language peculiarities, it reveals the main research aspects of strategies and tactics in verbal behavior of men and women in different communicative situations. Gender in communication is observed as one of the parameters by which the social identity of the speaker is constructed. The interest to which is caused by the general trend of linguistic sciences to study social conditions under which communication takes place, including human factor in language. Gender issues in linguistics are examined in several aspects. In the first case we are dealing mainly with language as a system, while the second – with the process of speaking, speech activity, which is an implementation of the language in practice.

Key words: *communicative linguistics, gender, communication, gender linguistic problems, men, women.*

History

УДК 94(477)

Дояр Л.В.,
к.і.н., доцент, ст. науковий співробітник Державного архіву друку Книжкової палати України ім. Івана Федорова,
ORCID: 0000-0003-0789-2462, lardoyar@gmail.com
Україна, м. Київ

ПОВОЄННА ВІДБУДОВА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ УРСР 1945–1950 РР.)

Представлена стаття порушує проблему повоєнної історії України у сегменті відбудови сільського господарства. На матеріалах періодичних видань УРСР 1945–1950 рр., зокрема, журналів «Сільське господарство України», «Соціалістичне тваринництво», «Сад і город», авторка досліджує розвиток сільськогосподарської галузі Радянської України у роки четвертої п'ятирічки, констатуючи тезу, що вітчизняна галузева періодика цілком відповідала своєму виробничому призначенню, містила чимало новаторської інформації, корисних порад та практичного досвіду у веденні сільського господарства.

Ключові слова: *повоєнна відбудова сільського господарства УРСР, агротехніка, насінництво, рослинництво, тваринництво, науково-виробнича періодика.*

Постановка проблеми. Звільнена від нацистів територія України потерпала від тотальної руйнації усього господарчого комплексу. Колосальні втрати понесла промисловість, однак, завдяки евакуації у східні райони СРСР, остання зберегла свої потужності і, що важливо, кваліфіковані кадри. Сільське ж господарство евакуювати було неможливо, тож, після війни, коли було втрачено поголів'я худоби, посівний матеріал, добрива, людський потенціал (чоловіки гинули на фронтах, а жінки та молодь вивозилися у Німеччину), а земля, нашпигована мінами, поросла бур'янами, уся сільськогосподарська галузь перетворилася на суцільну непідйомну проблему. Нестача робочих рук на тлі слабкої механізації, адже, колишні тракторні заводи випускали танки, довершувала руйнівну справу. Усі ці нещастя поставили свою переможну крапку у 1946–1947 рр., коли значна частина УРСР опинилася у несприятливих (посушливих) погодних умовах – черговий голод, фактично, був неминучим. З урахуванням цих факторів, проблема повоєнної відбудови сільського господарства України стояла надзвичайно гостро.

Аналіз попередніх публікацій. Дана тема є академічною, тож, представлена, як у загальних, так і спеціалізованих працях, досліджена у численних монографіях і статтях, висвітлена у підручниках та посібниках. Разом з тим, задля об'єктивного та всебічного розгляду вона потребує подальшого розширення джерельної бази. Тож, **метою нашої розвідки** є контент-аналіз маловживаної на сьогоднішній день науково-виробничої періодики УРСР 1945–1950 рр.

Виклад основного матеріалу. У зазначений період в УРСР виходило три науково-виробничих періодичних видання, присвячених розвитку сільськогосподарських галузей: журнали «Сільське господарство України», «Соціалістичне тваринництво», «Сад і город». Останні мали спільну (столичну) адресу редакції (м. Київ, вул. Ворошилова, 10), однак, друкувалися, переважно, у Харкові. Зміст названих видань, попри їх науковий формат,, є цілком прийнятним для пересічного читача, а більшість часописних публікацій містить цікаву пізнавальну і практичну інформацію. Компрометуюча щодо радянської влади проблема голоду 1946–1947 рр. в Україні, цілком очікувано, висвітлення у них не знайшла, публікації стосовно посухи з'явилися лише у 1948–1949 рр. і були поодинокими [11, с.61; 20, с.54-62]. Натомість, достатньо активно досліджувався розвиток сільського господарства в західних областях України, що відповідало запитам тогочасної політики щодо їх радянізації. Зокрема, вивчалися питання стосовно вирощування там озимої пшениці [16, с.14-17], винограду [39, с.15-19], ведення садівництва [47, с.16-17], особливих умов для підвищення врожайності на піщаних ґрунтах західного Полісся [26, с.36-37] тощо. Стратегічно важливими у всесоюзному масштабі були розвідки з вирощування злаків та буряків, адже, Україна була базою постачання хліба та цукру для усього Радянського Союзу [34, с.9-14; 35, с.18-23; 41, с.29-33; 43, с.13-16; 44, с.23-26]. У повоєнний час особливо гостро стояло питання щодо електрифікації [18, с.16-19] та механізації [40, с.47-49] зруйнованого сільського господарства УРСР.

Серед повоєнних публікацій на сільськогосподарську тематику доволі екзотично, як на сьогоднішній день, виглядають друки, присвячені конярству. Названа галузь, наразі, повністю втрачена, тоді як на той момент, ці граціозні красені були єдиною тягловою силою в радянських колгоспах. У сховищі періодики Книжкової палати України зберігаються численні програми конярських змагань, забігів рисаків, фахових оглядів порід тощо. Начальник виробничого відділу Управління конярства Наркомату землеробства УРСР М.О. Москальцов у січні 1945 р. писав: «До війни в колгоспах України налічувалося 2.879.400 коней, на 360 колгоспних племінних фермах вирощували щороку 21214 племінних лошат. Весь племінний молодняк проходив тренінг на

колгоспних тренувальних пунктах. Після закінчення тренінгу він надходив на остаточне випробування племінних якостей – жвавості, витривалості, міцності, сили – до колгоспних, міжрайонних та обласних іподромів. Коні, які показали найкращу жвавість, йшли на державні іподроми України: Київський, Харківський, Одеський або на Всесоюзний Московський державний іподром» [25, с.33]. Загалом, до коней у повоєнний період в Україні ставилися з особливою ніжністю. Про це свідчать назви журнальних статей у «Соціалістичному тваринництві»: «Вирощування лошат-сиріток» (№ 11 за 1949 р.), «Лікування черевневої грижі у лошати» (№ 5 за 1949 р.), «Парування та догляд конематок» (№ 3 за 1949 р.), «Випадки атипового перебігу плевропневмонії коней» (№ 6 за 1950 р.) та ін.

Щомісячний науково-виробничий журнал «Сільське господарство України», починаючи з 2-го номеру 1947 р., був друкованим органом Міністерства сільського господарства УРСР (до 2-го номеру 1946 р. названа установа носила назву «Наркомат землеробства УРСР», з 3-го номера 1946 р. – «Міністерства земельних справ УРСР»). Часопис «Сільське господарство України» видавався у Києві-Харкові Державним видавництвом сільськогосподарської літератури УРСР. Тиражі повоєнного періоду були нестабільними і коливалися у межах від 6 тис. у 1946 р. до 15 тис. у 1947 р., середнім показником вирізнявся тираж 1949 р. – останній становив 12,2 тис. примірників. Вартість журналу впродовж вказаного періоду була незмінною і становила 4 крб. Редакційна колегія видання також була нестабільною – за нетривалий термін вона змінилася чотири (!) рази: у 1945 р. видання друкувалося за підписом заступника відповідального редактора І.П. Русецького; впродовж 1946–1948 рр. (до 10-го номера 1948 р.) відповідальним редактором журналу був М.П. Хотенко; три наступні номери (11-й та 12-й за 1948 р. і 1-й за 1949 р.) вийшли за підписом відповідального редактора Ф.П. Бурденюка; з 2-го номеру 1949 р. редколегію очолив І.К. Ільченко. До складу редколегії певний час входили: С.М. Алпатьєв, М.Д. Бітюков, С.О. Виноградов, Т.В. Деркач, О.В. Іродов. У «Сільському господарстві України» уміщувалися різно-манітні рубрики, як-от: досвід передовиків, економіка і організація сільськогосподарського виробництва, агротехніка, меліорація, іригація і залісення, селекція і насінництво, механізація сільського господарства, хімізація і угноєння, боротьба зі шкідниками і хворобами сільськогосподарських культур, первинна переробка, на допомогу агротехнічному навчанню, інформація по науково-дослідних установах та підготовці сільськогосподарських кадрів, критика і бібліографія. У 8-му номері за 1949 р., як окрема, з'явилася рубрика «Кок-сагиз», хоча тематика вирощування цієї рослини на сторінках журналу носила постійний характер.

Варто підкреслити, що контент журналу «Сільське господарство України», незважаючи на його спеціалізований фаховий рівень (у часописі друкувалися розвідки галузевих академіків В.Р. Вільямса [6, с.24-26; 7, с.19-23], П.А. Власюка [8, с.24-27], великої кількості докторів та кандидатів сільськогосподарських наук), є захоплюючим для дослідників та шанувальників вітчизняної історії, адже, на його сторінках піднімалися нагальні проблеми того часу. Так, у лютнево-березневому номері за 1945 р., тобто, в період, коли ще тривала війна, журнал умістив розвідку українського науковця Н.Б. Вернандера, присвячену складанню нової грунтової карти УРСР у масштабі 1:750.000 [4, с.63]. Автор повідомляв, що дану роботу було розпочато ще у 1934 р., коли було створено спеціальні бригади грунтознавців. Зусиллям останніх у масштабі 1:400.000 було укладено грунтові карти Київської, Житомирської, Вінницької, Кам'янець-Подільської, Чернігівської, Сумської, Полтавської та Харківської областей на півночі та південної частини Одеської, Миколаївської, Херсонської, Запорізької і Сталінської областей на півдні (так звана, карта зони бавовнику) [4, с.63]. Одночасно, досліджувалися грунти 98-ми машинно-тракторних станцій (МТС), що охоплювали 3 млн гектарів. Завдяки попередній роботі, Інститут грунтознавства УРСР вже до Дня Перемоги підготував докладну карту грунтів України, що складалася з 52-ох грунтових різниць, позначених різними фарбами [4, с.63]. Згодом, у 1949 р. багатокольорова «Карта грунтів УРСР» розміром 134Х200 см, що складалася з 4-х великих паперових аркушів, по ціні 40 крб. за примірник надійшла у роздрібну торгівлю через книжкові магазини «Укркнигокультторгу».

Слід зазначити, що попри воєнні випробування, сільськогосподарська наука України продовжувала активно розвиватися: у січневому номері журналу за 1945 р. було надруковано перелік очікуваної сільськогосподарської літератури на поточний (1945) рік, який уміщував 94 (!) праці (монографії, підручники, посібники тощо) [5, с.64].

Тематичною родзинкою повоєнних випусків «Сільського господарства України» стала технічна культура кок-сагиз, про яку у сучасній Україні, напевно, знають лише фахівці з агротехніки і насінництва. У 1945 р. про натуральний каучук писав П.К. Лановенко [22, с.39-42]. Проблему вирощування кок-сагизу український академік П.А. Власюк розглядав у контексті задоволення потреб держави в каучуці [8, с.24]. Каучуконосійним у цій рослині було коріння і, за умов внесення добрив, врожайність зростала майже вдвічі: вихід каучуку без внесення добрив становив 147 кг з гектара, а при внесенні органічних й мінеральних добрив – 281–286 кг з гектара посівів кок-сагизу [8, с.25]. Проблему широкосмужного способу посіву цієї важливої технічної культури досліджував кандидат сільськогосподарських наук А.П. Майданик [24, с.41-44]. Науковець, зокрема, переконливо доводив, що загущенний посів рослини не виявляв ознак різкого взаємного пригнічення, тоді як проривання посівів кок-сагизу призводило до падіння врожайності. Особливістю цієї рослини було й те, що вміст каучуку в коренях був пропорційний масі і мало залежав від їх величини, тому раціональним рішенням було визнано густо висіяне насіння кок-сагизу, що давало дружніші сходи, розвивалося швидше і менше потерпало від бур'янів [24, с.41]. Вивченням культури кок-сагизу, зокрема, її вегетативним розмноженням займалися С.М. Бугай [2, с.54-58; 3, с.48-50], Е.І. Єзерська [14, с.52-53]. Проблему добрив для кок-сагизу досліджував І.Л. Колоша [17, с.49-51]. Питанням боротьби з хворобами кок-сагизу займався Е.Г. Фомін [42, с.38-43], а високопродуктивністю цього природнього каучуконосія – М.О. Демчук [13, с.12-16].

Агротехнічною новацією, поширеною журналом «Сільське господарство України», стала культура кенафу, запропонована для розведення у південних регіонах республіки [9, с.59-60]. Окрім того, у якості перспективної олійної культури на наших землях розглядалася крамбе абіссінська [1, с.57-58] та суданська трава [31, с.37-39].

Важливими напрямками повоєнного розвитку сільського господарства УРСР були селекція та насінництво. Науковець С.І. Чорнобривенко досліджував гібридизацію гречки, зокрема, вивчав умови та врожайність таких сортів, як слов'янка та дружба [45, с.25-31]. Окрім того, він дослідив найбільш врожайні сорти квасолі [46, с.15-17]. І.М. Голубинський у листопадово-грудневому номері журналу за 1946 р. проаналізував нові сорти хмелю [10, с.41-46]. Дослідниця З.І. Щолокова вивчала високоолійні сорти соняшника [48, с.44-46].

Журнал «Сільське господарство України» усіляко сприяв зростанню агротехнічної грамотності українських селян. Дописувач Є.Ф. Кундіренко розповів про роль хат-лабораторій у зростанні колгоспних врожаїв [21, с.5-8]. Він, зокрема, оприлюднив передовий досвід хати-лабораторії сільськогосподарської артілі ім. Кірова Вінницького району, яку очолював Конон Федорович Петренко. Вже до війни хата була обладнана метеоприладами (барометр, дощомір, термометри, флюгер) та приладами для аналізу насіння (пророщувачі, сушильний шкаф, технічні ваги, канадський подільник). Окрім того, були прилади для аналізу грунту, добрив, отрутохімікатів, молока. Хата-лабораторія мала мікроскоп, лупи, проекційний ліхтар з набором діапозитивів з різних питань сільського господарства [21, с.5]. Хата-лабораторія проводила дослідження на предмет встановлення найбільш врожайних сортів сільськогосподарських культур: впродовж 1946–1947 рр. К.Ф. Петренко випробовував 15 сортів квасолі і 6 сортів гороху, одержаних від Уладівської селекційної станції, а також 8 сортів картоплі Києво-Немишаївської станції [21, с.6]. Аналогічні дослідження проводилися з просом, соняшником, городними культурами. Хата-лабораторія вивчала проблему боронування озимої пшениці, здійснювала фенологічні спостереження за розвитком рослин [21, с.6].

Потужним джерелом сільськогосподарської інформації в УРСР був і вищезгадуваний журнал «Соціалістичне тваринництво». Як і «Сільське господарство України» він виходив щомісяця, мав обсяг у три друковані аркуші (у «Сільського господарства...» обсяг становив 4 друк. арк.), був позначений власним передплатним індексом і продавався по 3 крб. за примірник. Тираж видання у 1945 р. сягав вражаючих розмірів у 16.200 примірників на місяць, тим не менш, рекордною серед видань даної галузі ця цифра все ж таки не була. У 1945 р. журнал виходив за підписом заступника відповідального редактора М.І. Горбаня. Відповідальним редактором у 1946 р. був Ф.І. Очеретько, при ньому відбулося колосальне, до 4 тисяч, падіння тиражу.

На сторінках часопису піднімалося чимало актуальних для того часу проблем. Популярними рубриками видання були: кормодобування; селекційно-племінна робота; організація та планування; обмін досвідом; конярство; будівництво; зоогігієна; інфекційні захворювання тощо. За умов колосальної втрати сільськогосподарських тварин (від довоєнної кількості коней у звільненій від нацистів Україні залишилося не більше 5%, а на 500–1000 гектарів орної землі приходилося 1–2 робочих коня [25, с.33]), науковці вивчали питання поліпшення кормових баз, утворення сприятливих умов (осушення заболочених лук, розчищення чагарників та вирубок, висівання лучних трав та трав'яних мішанок тощо) для вирощування кормів [19, с. 13-17]. Про виставку відгодованої худоби, що відкрилася при Полтавському м'ясокомбінаті 1 жовтня 1945 р., у 10-ому номері «Соціалістичного тваринництва» у захваті писав співорганізатор заходу Д.В. Новосельцев [27, с.15-16]. Дописувачем «Соціалістичного тваринництва» у жовтні 1946 р. став, навіть, тогочасний міністр тваринництва УРСР Г.І. Таран. Його стаття була присвячена розвитку українського тваринництва у IV п'ятирічці [36, с.3-6].

Меншим удвічі за обсягом (2 друк. арк.) від «Сільського господарства України» був науково-виробничий журнал «Сад і город». Цей щомісячник станом на січень 1945 р. виходив неймовірним для воюючої країни тиражем у 20 тис.екземплярів, вартість одного примірника становила цілком бюджетні 3 крб. З точки зору редакційної політики, названий часопис був найстабільнішим серед трьох названих, його незмінним відповідальним редактором впродовж 1945–1948 рр. був Е.П. Лівен. У 1949 р. редколегію очолив її член та постійний автор журналу М.Ю. Гущин, місячні тиражі видання на той момент складали 9,2 тис. примірників. Впродовж повоєнної доби до редакції журналу, окрім названих осіб, входили: А.В. Постоюк, Д.М. Мартинюк, В.М. Марков, М.П. Тарасенко. Постійними рубриками журналу були: садівництво; виноградарство; городництво, агротехнічне навчання.

Видання «Сад і город», як і вищеназвані часописи, мало виразний відбудовчий контент. У час, коли все ще тривала війна, журнал порушував питання відновлення садівництва [37, с.7-10] та плодових розсадників [29, с.14-15], відбудови ягідників [12, с.11-12] та відродження виноградарства у колгоспах [32, с.21-22]. Окрім того, видання вирізнялося новаторським підходом, зокрема, поширювало ідею застосування рослинних гормонів в практиці овочівництва [38, с.18-22], опікувалося вирощуванням в Україні цитрусових [15, с.4-5; 23, с.6; 30, с.7-8] та персиків [33, с. 9-12]. У колективній праці А.М. Остроухова і А.В. Гаранди було проаналізовано досвід вирощування лимонів у траншеях [30, с.7-8]. Кандидат сільськогосподарських наук О.П. Родіонов дослідив питання розведення в Україні персиків. Він, зокрема, зазначав, що культура персика є швидкостиглою і, цілком, придатною для кліматичних умов України, тож, її весь час намагалися розводити, але вона залишалася малопоширеною [33, с.9].

Незмінним пріоритетом «Саду і городу», як і інших сільськогосподарських періодичних видань Радянської України, був розвиток щойно приєднаного західного регіону. Так, науковий працівник Українського науково-дослідного інституту плодівництва Д.Ф. Чухно дослідив проблему розвитку садівництва у західних областях УРСР [47, с.16-17]. Автор, зокрема, зазначав, що площа молодих садів (віком до 10 років) є великою (до 30%), а

у Дрогобицькій області, навіть, складає 42% [47, с.16]. Разом з тим, рівень розвитку плодівництва є низьким: по 7-ми західних областях нараховується лише 23 тис. гектарів яблук, 7 тис. гектарів груш та 13-ти тис. гектарів слив та вишень [47, с.16]. І це при тому, що регіон, за виключенням гірської місцевості, є цілком придатним для розвитку даної галузі. Колективна розвідка працівників Тернопільського виробничого пункту виноградарства Г.Ф. Турянського та В.Г. Набокова була присвячена досягненням у розвитку виноградарства на Тернопільщині [39, с.15-19].

Особливим соціально-історичним наголосом позначена публікація «Норми виробітку і розцінки в трудоднях для колгоспників України», уміщена у січнево-лютневому номері «Саду і городу» за 1946 р. [28, с.30-32]. Останні були затверджені Наркоматом земельних справ УРСР 26 лютого 1944 р. і. на момент свого введення в дію, були чинними лише на звільненій від окупантів території. Разом з тим, їх друк у 1946 р. свідчить про те, що вони віддзеркалювали заробітки українських колгоспників і в повоєнний, досліджуваний нами, період. Наведені у документі цифри стосуються лише робіт у садівництві та ягідництві, але, тим не менш, вони безумовно, варті детального обговорення: так, за умов виконання норми ручного насіннєвого посіву (0,04–0,05 гектара) колгоспник отримував 1,5 трудодня. Аналогічний показник давали й інші види робіт, але їх обсяг був значно більшим: задля отримання 1,5 трудодня колгоспник мусив засіяти ручною сівалкою 0,3–0,4 га або одноосібно провести пікірування дичок на площі 2000–2500 га, або здійснити їх викопування на площі 4500–5000 га чи сортування на площі 10000–12000 га [28, с.30]. Під час закладання саду працівник отримував 1,5 трудодні, якщо виконував норму 1,0–1,5 га на розбивці. Під час копання на твердому грунті він мусив підготувати ями розміром 0,5 на 1,5 м для висадження 20–25 дерев, за що також отримував 1,5 трудодні. Кількість ям збільшувалася відповідно до складності грунту – на перевалі за 1,5 трудодні треба було підготувати 30–35 ям, на супісках – 40–50 [28, с.30-31]. Кульмінаційним моментом цих підготовчих робіт було висадження саду – колгоспнику нараховували 1,75 трудодні за умов, якщо він одноосібно висадив 50–70 дерев або підрізав 100–150 молодих дерев, віком до 5-ти років [28, с.31]. Загалом, під час догляду за садом один працівник за 1,75 трудоднів мав обрізати 20–30 дерев.

Розцінки трудоднів на збиранні врожаю були наступними: щоб отримати 1,0 трудодень треба було зібрати 40–60 кг вишні або черешні, 20–25 кг малини або смородини, 30–40 кг агрусу, 15–20 кг полуниці при першому збиранні і 30–40 кг – при масовому (при врожайності 30 ц с га), 250–300 кг яблук або груш (при врожайності 40–50 ц з га) [28, с.31-32].

Боротьба зі шкідниками та хворобами плодоягідних культур у повоєнний час, судячи з наявного документу, велася трьома способами: обприскування ручним обприскувачем (за отримання 1,75 трудодня треба було одноосібно обробити 0,25–0,3 га ягідників чи виноградників або 50–60 дерев, віком від 5 до 10 років); обприскування обприскувачем «Помона» (1 трудодень за очищення кори штамбів 40–50 яблунь чи груш); обмазування штамбів вапном (1,5 трудодня за обробку 150–200 дерев, віком 3–5 років та 75–100 дерев, віком понад 5 років) [28, с.32].

Висновки. Отже, підсумовуючи проведений нами контент-аналіз повоєнної періодики УРСР сільськогосподарського призначення, мусимо зазначити, що остання цілком відповідала своєму виробничому призначенню, містила чимало новаторської інформації та корисних порад, вирізнялася високим рівнем наукової статусності публікацій та оприлюднювала набутий у різних частинах України досвід ведення сільськогосподарських робіт. Окрім того, опрацьована нами періодика доволі щиро розкриває як загальне, так і специфічне історичне тло другої половини 40-х рр. минулого століття, як-от: тотальну повоєнну розруху, важку ручну працю колгоспників, освоєння сільськогосподарських угідь щойно приєднаних західних областей УРСР. Наявність публікацій про посуху свідчить про те, що тогочасні науковці, хоч і були обмежені у розвідництві чергового голоду в УРСР, все ж таки залучалися до справи попередження цього лиха.

Література

1. Братчик В.М. Крамбе абіссінська – нова олійна культура // Сільське господарство України. – 1948. – № 12. – С.57-58.

2. Бугай С.М. Кок-сагиз – важлива технічна культура // Сільське господарство України. – 1948. – № 10. – С.54-58.

3. Бугай С.М. Про вегетативне розмноження кок-сагизу // Сільське господарство України. – 1947. – № 12. – 48-50.

4. Вернандер Н.Б. Нова грунтова карта УРСР // Сільське господарство України. – 1945. – № 2-3. – С.63.

5. Видання сільськогосподарської літератури в 1945 р. // Сільське господарство України. – 1945. – № 2-3. – С.64.

6. Вільямс В.Р. Вузлові питання землеробства // Сільське господарство України. – 1949. – № 2. – С.24-26.

7. Вільямс В.Р. Про систему зяблевого обробітку грунту // Сільське господарство України. – 1947. – № 7. – С.19-23.

8. Власюк П.А. За дальше піднесення врожаю кок-сагизу // Сільське господарство України. – 1949. – №. – С.24-27.

9. Всеволожська Г.К., Макаренко А.І. Про культуру кенафу на півдні України // Сільське господарство України. – 1947. – № 7. – С.59-60.

10. Голубинський І.М. Нові сорти хмелю // Сільське господарство України. – 1946. – № 11-12. – С.41-46.

11. Гриценко І.Ф. У наступ на посуху // Сільське господарство України. – 1949. – № 2. – С.61.

12. Гущин М.Ю. За відбудову ягідників // Сад і город. – 1945. – № 1. – С.11-12.

13. Демчук М.О. Кок-сагиз – високоприбуткова культура // Сільське господарство України. – 1949. – № 2. – С.12-16.

14. Єзерська Е.І. Хвороби кок-сагизу в період вегетації // Сільське господарство України. – 1948. – № 10. – С.52-53.

15. Іванідіс Г.П. Цитрусові насадження на Україні // Сад і город. – 1949. – № 9. – С.4-5.

16. Кияк Г.С. Озима пшениця в західних областях УРСР // Сільське господарство України. – 1947. – № 8. – С.14-17.

17. Колоша І.Л. Основне удобрення кок-сагизу // Сільське господарство України. – 1948. – № 10. – С.49-51.

18. Кривошеєв В.І. За дальший розвиток електрифікації сільського господарства Радянської України // Сільське господарство України. – 1947. – № 2. – С.16-19.

19. Куксін М.В. Луківництво України до Вітчизняної війни та його відбудова // Соціалістичне тваринництво. – 1945. –

№ 1. – С.13-17.

20. Кулик М.С. Посуха на Україні // Сільське господарство України. – 1948. – № 2. – С.54-62.

21. Кундіренко Є.Ф. Хата-лабораторія в боротьбі за високий урожай // Сільське господарство України. – 1948. – № 2. – С.5-8.

22. Лановенко П.К. Натуральний каучук // Сільське господарство України. – 1945. – № 1. – С.39-42.

23. Лапін В.К. Догляд за цитрусовими культурами // Сад і город. – 1949. – № 9. – С.6.

24. Майданик М.П. Про широкосмужний спосіб посіву кок-сагизу // Сільське господарство України. – 1948. – № 8. – С.41-44.

25. Москальцов М.О. Чергові завдання в розвитку конярства // Соціалістичне тваринництво. – 1945. – № 1. – С.33-34.

26. Мосюк М.П. Невичерпні резерви підвищення врожайності на піщаних ґрунтах західного Полісся УРСР // Сільське господарство України. – 1948. – № 6. – С.36-37.

27. Новосельцев Д.В. Виставка відгодованої худоби 1945 р. // Соціалістичне тваринництво. – 1945. – № 10. – С.15-16.

28. Норми виробітку і розцінки в трудоднях для колгоспників України // Сад і город. – 1946. – № 1-2. – С.30-32.

29. Остроухов А.М. Відновити плодові розсадники // Сад і город. – 1945. – № 1. – С.14-15.

30. Остроухов А.М., Таранда А.В. Досвід вирощування лимонів у траншеях // Сад і город. – 1949. – № 9. – С.7-8.

31. Підгаєвський М.П. Більше уваги суданській траві // Сільсь-ке господарство України. – 1947. – № 11. – С.37-39.

32. Пилипенко Н.М. Відродити виноградарство в колгоспах // Сад і город. – 1945. – № 1. – С.21-22.

33. Родіонов О.П. Культура персиків в Україні // Сад і город. – 1949. – № 9. – С.9-12.

34. Стеценко М.П. Зернове господарство Української РСР за 30 років // Сільське господарство України. – 1948. – № 1. – С.9-14.

35. Стеценко М.П. Яра пшениця в Українській РСР // Сільське господарство України. – 1947. – № 4. – С.18-23.

36. Таран Г.І. Тваринництво Української РСР у новій п'ятирічці // Соціалістичне тваринництво. – 1946. – № 10. – С.3-6.

37. Тарасенко М.П. Садівництво України та шляхи його відновлення // Сад і город». – 1945. – № 1. – С.7-10.

38. Токар Л.О. Застосування рослинних гормонів в практиці овочівництва // Сад і город. – 1947. – № 12. – С.18-22.

39. Турянський Г.Ф., Набоков В.Г. Виноградарство Тернопільщини // Сад і город. – 1948. – № 3. – С.15-19.

40. Тхоржевський В.М. Самохідний комбайн С-4 // Сільське господарство України. – 1948. – № 6. – С.47-49.

41. Ушаков А.Ф. Збирання цукрових буряків // Сільське господарство України. – 1946. – № 9. – С.29-33.

42. Фомін Е.Г. Хвороби кок-сагизу і шляхи його оздоровлення // Сільське господарство України. – 1948. – № 2. – С.38-43.

43. Цященко П.С. Багатий урожай буряків – висока оплата // Сільське господарство України. – 1947. – № 5. – С.13-16.

44. Цященко П.С., Стеценко М.П. Бурякосіяння Української РСР за тридцять років // Сільське господарство України. – 1947. – № 11. – С.23-26.

45. Чорнобривенко С.І. Гібридизація гречки // Сільське господарство України. – 1949. – №. – С.25-31.

46. Чорнобривенко С.І. Розширити посіви квасолі // Сільське господарство України. – 1947. – № 12. – С.15-17.

47. Чухно Д.Ф. Садівництво західних областей // Сад і город. – 1948. – № 12. – С.16-17.

48. Щолокова З.І. Високоолійні сорти соняшника // Сільське господарство України. – 1947. – № 1. – С.44-46.

References

1. Bratchyk V.M. Krambe abissins'ka – nova oliyna kul'tura // Sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny. – 1948. – № 12. – S. 57-58.

2. Buhay S.M. Kok-sahyz – vazhlyva tekhnichna kul'tura // Sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny. – 1948. – № 10. – S. 54-58.

3. Buhay S.M. Pro vehetatyvne rozmnozhennya kok-sahyzu // Sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny. – 1947. – № 12. – 48-50.

4. Vernander N.B. Nova hruntova karta URSR // Sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny. – 1945. – № 2-3. – S. 63.

5. Vydannya sil's'kohospodars'koyi literatury v 1945 r. // Sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny. – 1945. – № 2-3. – S. 64.

6. Vil'yams V.R. Vuzlovi pytannya zemlerobstva // Sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny. – 1949. – № 2. – S. 24-26.

7. Vil'yams V.R. Pro systemu zyablevoho obrobitku hruntu // Sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny. – 1947. – № 7. – S. 19-23.

8. Vlasyuk P.A. Za dal'she pidnesennya vrozhayu kok-sahyzu // Sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny. – 1949. – №. – S. 24-27.

9. Vsevolozhs'ka H.K,, Makarenko A.I. Pro kul'turu kenafu na pivdni Ukrayiny // Sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny. – 1947. – № 7. – S. 59-60.

10. Holubyns'kyy I.M. Novi sorty khmelyu // Sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny. – 1946. – № 11-12. – S. 41-46.

11. Hrytsenko I.F. U nastup na posukhu // Sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny. – 1949. – № 2. – S. 61.

12. Hushchyn M.YU. Za vidbudovu yahidnykiv// Sad i horod. – 1945. – № 1. – S. 11-12.

13. Demchuk M.O. Kok-sahyz – vysokoprybutkova kul'tura // Sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny. – 1949. – № 2. – S. 12-16.

14. Yezers'ka E.I. Khvoroby kok-sahyzu v period vehetatsiyi // Sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny. – 1948. – № 10. – S. 52-53.

15. Ivanidis H.P. Tsytrusovi nasadzhennya na Ukrayini // Sad i horod. – 1949. – № 9. – S. 4-5.

16. Kyyak H.S. Ozyma pshenytsya v zakhidnykh oblastyakh URSR // Sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny. – 1947. – № 8. – S. 14-17.

17. Kolosha I.L. Osnovne udobrennya kok-sahyzu // Sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny. – 1948. – № 10. – S. 49-51.

18. Kryvosheyev V.I. Za dal'shyy rozvytok elektryfikatsiyi sil's'koho hospodarstva Radyans'koyi Ukrayiny // Sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny. – 1947. – № 2. – S. 16-19.

19. Kuksin M.V. Lukivnytstvo Ukrayiny do Vitchyznyanoyi viyny ta yoho vidbudova // Sotsialistychne tvarynnytstvo. – 1945. – № 1. – S. 13-17.

20. Kulyk M.S. Posukha na Ukrayini // Sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny. – 1948. – № 2. – S. 54-62.

21. Kundirenko YE.F. Khata-laboratoriya v borot'bi za vysokyy urozhay // Sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny. – 1948. – № 2. – S. 5-8.

22. Lanovenko P.K. Natural'nyy kauchuk // Sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny. – 1945. – № 1. – S. 39-42.

23. Lapin V.K. Dohlyad za tsytrusovymy kul'turamy // Sad i horod. – 1949. – № 9. – S. 6.

24. Maydanyk M.P. Pro shyrokosmuzhnyy sposib posivu kok-sahyzu // Sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny. – 1948. – № 8. – S. 41-44.

25. Moskal'tsov M.O. Cherhovi zavdannya v rozvytku konyarstva // Sotsialistychne tvarynnytstvo. – 1945. – № 1. – S. 33-34.

26. Mosyuk M.P. Nevycherpni rezervy pidvyshchennya vrozhaynosti na pishchanykh hruntakh zakhidnoho Polissya URSR // Sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny. – 1948. – № 6. – S. 36-37.

27. Novosel'tsev D.V. Vystavka vidhodovanoyi khudoby 1945 r. // Sotsialistychne tvarynnytstvo. – 1945. – № 10. – S. 15-16.

28. Normy vyrobitku i roztsinky v trudodnyakh dlya kolhospnykiv Ukrayiny // Sad i horod. – 1946. – № 1-2. – S. 30-32.

29. Ostroukhov A.M. Vidnovyty plodovi rozsadnyky // Sad i horod. – 1945. – № 1. – S. 14-15.

30. Ostroukhov A.M., Haranda A.V. Dosvid vyroshchuvannya lymoniv u transheyakh // Sad i horod. – 1949. – № 9. – S. 7-8.

31. Pidhayevs'kyy M.P. Bil'she uvahy sudans'kiy travi // Sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny. – 1947. – № 11. – S. 37-39.

32. Pylypenko N.M. Vidrodyty vynohradarstvo v kolhospakh // Sad i horod. – 1945. – № 1. – S. 21-22.

33. Rodionov O.P. Kul'tura persykiv v Ukrayini // Sad i horod. – 1949. – № 9. – S. 9-12.

34. Stetsenko M.T. Zernove hospodarstvo Ukrayins'koyi RSR za 30 rokiv // Sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny. – 1948. – № 1. – S. 9-14.

35. Stetsenko M.T. Yara pshenytsya v Ukrayins'kiy RSR // Sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny. – 1947. – № 4. – S. 18-23.

36. Taran H.I. Tvarynnytstvo Ukrayins'koyi RSR u noviy p'yatyrichtsi // Sotsialistychne tvarynnytstvo. – 1946. – № 10. – S. 3-6.

37. Tarasenko M.P. Sadivnytstvo Ukrayiny ta shlyakhy yoho vidnovlennya // Sad i horod». – 1945. – № 1. – S. 7-10.

38. Tokar L.O. Zastosuvannya roslynnykh hormoniv v praktytsi ovochivnytstva // Sad i horod. – 1947. – № 12. – S. 18-22.

39. Turyans'kyy H.F., Nabokov V.H. Vynohradarstvo Ternopil'shchyny // Sad i horod. – 1948. – № 3. – S. 15-19.

40. Tkhorzhevs'kyy V.M. Samokhidnyy kombayn S-4 // Sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny. – 1948. – № 6. – S. 47-49.

41. Ushakov A.F. Zbyrannya tsukrovykh buryakiv // Sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny. – 1946. – № 9. – S. 29-33.

42. Fomin E.H. Khvoroby kok-sahyzu i shlyakhy yoho ozdorovlennya // Sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny. – 1948. – № 2. – S. 38-43.

43. Tsyashchenko P.S. Bahatyy urozhay buryakiv – vysoka oplata // Sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny. – 1947. – № 5. – S. 13-16.

44. Tsyashchenko P.S., Stetsenko M.T. Buryakosiyannya Ukrayins'koyi RSR za trydtsyat' rokiv // Sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny. – 1947. – № 11. – S. 23-26.

45. Chornobryvenko S.I. Hibrydyzatsiya hrechky // Sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny. – 1949. – №. – S. 25-31.

46. Chornobryvenko S.I. Rozshyryty posivy kvasoli // Sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny. – 1947. – № 12. – S. 15-17.

47. Chukhno D.F. Sadivnytstvo zakhidnykh oblastey // Sad i horod. – 1948. – № 12. – S. 16-17.

48. Shcholokova Z.I. Vysokooliyni sorty sonyashnyka // Sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny. – 1947. – № 1. – S. 44-46.

Doiar L.V.,
Ph.D., associate professor, Senior Researcher at the State Archive of the Press Book Chamber of Ukraine the name of Ivan Fedorov, ORCID: 0000-0003-0789-2462, lardoyar@gmail.com

Ukraine, Kyiv

POST-WAR RECONSTRUCTION OF UKRAINIAN AGRICULTURE (BASED ON PERIODICALS OF THE USSR 1945–1950)

The presented article raises the problem of post-war history of Ukraine in the segment of agricultural reconstruction. On the materials of periodicals of the USSR in 1945–1950, in particular, magazines «Agriculture of Ukraine», «Socialist Animal Husbandry», «Garden and Vegetable Garden», the author examines the development of the agricultural sector of Soviet Ukraine during the postwar Four Five-Year Plan period. domestic industry periodicals fully corresponded to their production purpose, contained a lot of innovative information, useful advice and practical experience in agriculture.

Key words: *post-war reconstruction of agriculture of the Ukrainian SSR, agricultural machinery, seed production, crop production, animal husbandry, research and production periodicals.*

УДК 94(47+57): 323:631/635 ”1953/1964”

Муравський О.В.,
викладач Одеського технічного фахового коледжу
Одеської національної академії харчових технологій, samur12@ukr.net
Україна, м. Одеса

АГРАРНА ПОЛІТИКА М.С. ХРУЩОВА: ПРОЕКТИ, ПРОГРАМИ, РЕЗУЛЬТАТИ

У статті показані основні аспекти аграрної політики СРСР за часів М.С. Хрущова (1953–1964 рр.). Описуються основні віхи в її розвитку, пов’язані насамперед з прийняттям відповідних урядових і партійних постанов. У системі комплексного взаємозв’язку проаналізовані головні кампанії реформ у галузі сільського господарства, їх непослідовність, амбітність та слабке врахування реальних можливостей радянського агросектору, що призвели його до стану кризи наприкінці керівництва М.С. Хрущова.

Ключові слова: *сільське господарство, аграрні реформи, колгоспи, радгоспи, машинно-тракторні станції, цілина.*

Постановка проблеми. У сучасній пострадянській літературі в цілому і в українській історіографії взагалі, існує значна кількість праць щодо розвитку СРСР у 1953–1964 рр. На сьогодні доволі ретельно досліджені всі заходи зовнішньої та внутрішньої політики радянського керівництва на чолі з першим секретарем ЦК КПРС М.С. Хрущовим у вказану добу. Втім ключовим питанням сучасної історіографії стосовно даного історичного періоду є насамперед оцінка хрущовських реформ і аналіз їх своєрідності й неефективності, а інколи і взагалі провалів.

Мета статті. Реформуванню радянського аграрного сектору за добу М.С. Хрущова приділялася вкрай значна увага. Достатньо сказати, що за дванадцять років офіційного перебування М.С. Хрущова на вищій державній посаді в СРСР, з 1953 по 1964 рр., пройшло 11 спеціальних Пленумів Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу з питань розвитку сільського господарства і ще на двох ці питання розглядалися разом з іншими. Безпрецедентний факт в історії СРСР! Окрім цього було проведено безліч нарад на різних рівнях, а їх рішення широко обговорювалися громадськістю, на зборах активів, засіданнях республіканських, обласних (крайових), районних комітетів партії, зборах первинних сільських партійних організацій, колективів колгоспів і радгоспів, а також на сторінках загальносоюзної, республіканської та місцевої преси.

Втім, майже всі напрями аграрної політики М.С. Хрущова не досягли результату, на який будувалися відповідні плани. Причини цього і досі є дискусійними, не дивлячись на те, що джерельна база по даній проблемі і, зокрема висловлювання та праці самого М.С. Хрущова загальновідомі. Саме тому, метою даної статті є спроба комплексної оцінки своєрідних невдач аграрної політики СРСР у 1953–1964 рр.

Виклад основного матеріалу. На початку 1953 року в СРСР здебільшого завершився процес повоєнного відновлення народного господарства. Закладена за часів індустріалізації та колективізації система в цілому витримала іспит часом з точки зору держави як такої. В нових внутрішньополітичних реаліях, які створилися з літа 1953 р., чітко стало питання про модернізацію радянської системи виключно у соціальному аспекті. Як наслідок, першочерговим питанням ставало реформування аграрного сектора СРСР, як в соціальному так і в економічному плані. Тобто очікувались відповідні зрушення в самому сільському господарстві, як у важливій економічній підсистемі держави безпосередньо, так і в соціально-економічному житті села конкретно.

Насильницькі методи здійснення суцільної колективізації призвели до того, що створений в СРСР тип соціалістичних сільськогосподарських підприємств був значно деформований, а колективи цих підприємств – позбавлені елементарних демократичних норм самоврядування і життя [6, С.168]. Між трудівниками села та землею виникли могутні бастіони адміністративно-командної системи управління.

Проте, з самого початку становлення колгоспного ладу могла бути і своєрідна альтернатива його розвитку. Головним змістом цієї альтернативи була відмова від жорсткої регламентації колгоспного життя, надання колгоспам і радгоспам права самостійно вирішувати свої господарські та соціальні потреби. Природно, це припускало відмову від «планів-розверстувань» і розвиток товарно-грошових відносин на селі.

Перший секретар (з липня 1953 р.) Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу (ЦК КПРС) М.С. Хрущов, не дивлячись на суперечність своїх оцінок положення справ у сільському господарстві, першим серед офіційних діячів СРСР фактично визнав таку альтернативу і багато в чому прагнув її реалізувати [9, С.236]. Саме в 1950-ті рр. була зроблена спроба переходу від жорсткого, «надзвичайного» управління сільським господарством до управління на основі поєднання централізованого планування і господарської самостійності колгоспів і радгоспів. Фундаментом її були рішення вересневого Пленуму ЦК КПРС (1953 р.).

Вказаний Пленум ЦК багато в чому переосмислив пройдений колгоспами і радгоспами шлях. Він привернув увагу партії, всього народу до корінних потреб розвитку села, вказав на необхідність підвищення рівня життя її трудівників, економічного управління колгоспів і радгоспів. Ще в період підготовки до Пленуму, вперше в економічній політиці КПРС було висунуте положення про можливість одночасного розвитку високими темпами і важкої індустрії, і сільського господарства, і легкої промисловості. Це стало основою подальшого значного зростання суми і частки капіталовкладень на потреби розвитку сільськогосподарського виробництва і соціальної інфраструктури села. Також вперше цей Пленум поставив питання про матеріальну зацікавленість працівників сільського господарства в розвитку вироб-

ництва і збільшення його прибутковості, як про один з «корінних принципів соціалістичного господарювання».

Прямим наслідком вересневого 1953 р. Пленуму ЦК КПРС стала надзвичайно смілива, в обстановці тих років, Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР: «Про зміну практики планування сільського господарства», прийнята 9 березня 1954 р. [10, С.183]. Саме вона і стала по суті програмою розвитку сільського господарства СРСР на період 1954–1958 рр. Фактично ця Постанова була підготовлена раніше і значною мірою висловлена на сесії Верховної Ради СРСР 8 серпня 1953 р. в промові Голови Ради Міністрів СРСР Р.М. Малєнкова. Проте, що повинна була являти собою ця програма, виразно прозвучало вже в перших виступах М.С. Хрущова на посту лідера партії – пристрасне бажання якнайскоріше принести благо людям, непереборна віра в організаторські можливості партії та всепереможний ентузіазм мас, здатних розв'язати всі проблеми, подолати будь-які перешкоди на шляху до світлого майбутнього [1, С.173].

Відповідно до рішень Пленуму значно збільшилися державні заготовчі ціни на худобу, птаха, молоко, картоплю, овочі. Підвищувалися і закупівельні ціни на продукцію, що продається понад обов'язкові поставки. Ці заходи дозволяли значно укріпити економіку колгоспів. Були вжиті дієві заходи проти порушення найважливішого принципу артільної форми колгоспного виробництва – правильного поєднання інтересів в розвитку суспільного і особистого господарства: понижені норми обов'язкових поставок продукції з особистих підсобних господарств, передбачені тверді ставки оподаткування відповідно до розмірів присадибних ділянок.

У результаті всіх цих заходів, валова продукція сільського господарства зросла в 1954–1958 рр. в порівнянні з попередньою п'ятирічкою на 35,3%. Дореволюційні межі особистого споживання основних продуктів харчування залишилися позаду. У 1958 р. в порівнянні з 1953 р. різко зросла продукція особистих підсобних господарств. Село ожило в очікуванні нових добрих змін.

На наступному Пленумі ЦК КПРС (лютий-березень 1954 р.) була фактично переглянута основна цільова установка аграрної політики СРСР, розроблена вересневим 1953 р. Пленумом: «Протягом двох – трьох років різко підвищити забезпеченість всього населення нашої країни продовольчими товарами і разом з тим забезпечити всій масі колгоспного селянства вищий рівень матеріального добробуту». У доповіді 23 лютого 1954 р. М.С. Хрущов представив цю установку в іншій редакції: «У найближчі 2–3 роки в достатку задовольнити потреби населення нашої країни, що ростуть, в товарах народного споживання і забезпечити сировиною легку і харчову промисловість» [11, С.102].

Однак, для її реалізації були потрібні більш кардинальні заходи. Тим більше, що не дивлячись на позитивні зрушення в аграрному секторі, радянському керівництву було зрозуміло, що вітчизняне сільське господарство працює на межі своїх можливостей. А після неврожаю 1953 р. ситуація в країні стала настільки серйозною, що потрібно було вживати надзвичайні заходи. Підвищення врожайності існуючих земельних угідь вимагало добрив, іригації, технічного оснащення, тобто того, що не може бути створене в один день. Виказані ідеї могли дати віддачу лише декілька років опісля. А поправляти зернове господарство вимагалося негайно.

Вихід дуже швидко був знайдений в освоєнні цілинних і перелогових земель. На Пленумі ЦК КПРС (лютий-березень 1954 р.) ставилася задача розширення посівів зернових за рахунок освоєння цілинних і перелогових земель на 13 мільйонів гектарів [7, С.115]. Але вже через 10 місяців, на січневому Пленумі ЦК (1955 р.), М.С. Хрущов говорив про те, що ЦК партії і Рада Міністрів ухвалили рішення довести посіви зернових на нових землях у 1956 р. не менше ніж до 28–30 мільйонів гектарів. Обґрунтувавши це рішення, він підкреслив, що освоєння цілинних і перелогових земель є «найдоступнішим і швидшим джерелом збільшення виробництва зерна». Але на Пленумі ЦК КПРС у лютому-березні 1954 р. мова йшла і про інше найважливіше джерело – зростання врожайності зернових. Тепер вже вся ставка робилася на цілину.

Як би там не було, але з березня 1954 р. на освоєння цілини відправилося близько 300 тис.добровольців, в основному молодь. Це був яскраво виражений екстенсивний варіант розвитку радянського сільського господарства. Придатні землі знаходилися на території Казахстану, Південного Сибіру, в Поволжі, на Уралі та Північному Кавказі [10, С.89]. Серед них найперспективнішими виглядали Казахстан, Урал і Сибір.

За весну 1954 р. на казахстанській цілині було організовано понад 120 радгоспів. Перші результати цілинної епопеї не могли не вселяти оптимізму. У 1954 р. цілина дала понад 40 відсотків валового збору зерна. Збільшилося виробництво м'яса, молока [2, С.181]. Все це дозволило дещо поліпшити продовольче постачання населення. Проте успіхи були лише в перші роки. Врожайність зернових культур на нещодавно освоєних землях залишалася низькою, освоєння земель відбувалося за відсутності науково-обґрунтованої системи землеробства. Позначалася і традиційна безгосподарність. Не були вчасно побудовані зерносховища, не створені резерви техніки, пального. Доводилося перекидати техніку зі всієї країни, що здорожувало вартість зерна, а отже, м'яса, молока і т.д.

Втім, у доповіді на грудневому Пленумі ЦК КПРС (1958 р.), підводячи підсумки першої п'ятирічки освоєння цілини, М.С. Хрущов стверджував, що освоєння цілинних і перелогових земель стало вирішальною умовою виробництва зерна [7, С.125]. Проте, в доповіді не було даних про врожайність зернових в традиційних для сільського господарства районах. І не випадково. Вона зросла в той період значно – з 7,7 до 11,1 центнери з гектара. А в районах освоєння цілини врожайність зернових складала в 1958 р. лише 9,6 центнери з гектара, тобто тягнула вниз загальносоюзний показник. Тому цілинна надбавка в посівах зернових – 18,5 мільйони гектарів, про яку могла йти мова в доповіді, дала в кращому випадку близько 18 мільйонів тон зерна, тоді як 106,7 мільйони гектарів інших орних земель за рахунок зростання врожайності дали надбавку близько 38 мільйонів тон, тобто в два рази більше [4, С.211].

Сам по собі цей факт свідчив про наявність в програмі освоєння цілини глибинних суперечностей. Вони були закладені вже в партійних і державних документах тих років. Їх загострення у процесі реалізації програми не дозволило досягти намічених у період 1954–1955 рр. цілей.

Звичайно, М.С. Хрущов не був справжнім знавцем сільського господарства, не мав ніякої спеціальної освіти, сподіваючись, в основному, на свій життєвий досвід та природну кмітливість [11, С.102]. Але М.С. Хрущов, треба віддати йому належне, за походженням та по інте-

ресах, завжди був ближчим до потреб селян, ніж будь-хто з інших вищих керівників СРСР. Разом з тим він завжди цікавився всім новим, що торкалося сільськогосподарського виробництва, особливо передовим практичним досвідом. Саме його і вирішено було втілити у життя в роки наступного періоду розвитку радянської економіки, але не п'ятирічки, а семирічки (1959–1965 рр.).

Виходячи з виявлених проблем попереднього (1953–1958 рр.) економічного розвитку СРСР, два додаткових роки розглядалися як термін корекції оперативно виявлених недоліків загального планування. Втім, у цей період не відбулася відмова від амбіційних програм, які вищим радянським керівництвом розглядалися виключно як кардинальний спосіб вирішення не тільки внутрішніх, але насамперед зовнішньополітичних проблем. Проте, М.С. Хрущов у той період чітко розумів, що амбіційні програми в аграрному секторі повинні слідувати за певною модернізацією базових структур сільського господарства країни, насамперед колгоспів.

Саме тому, на порядку денному Пленуму ЦК КПРС (25–26 лютого 1958 р.) значилося питання: «Про подальший розвиток колгоспного ладу і реорганізацію МТС (машинно-тракторних станцій – *авт.*)». З 1 по 25 березня проводиться всенародне обговорення – не суті проблеми, а фактично рішення партії, що відбулося. І, нарешті, 27–31 березня 1958 р. сесія Верховної Ради СРСР приймає Закон про подальший розвиток колгоспного ладу і реорганізації МТС [9, С.207].

Згідно прийнятому закону, реорганізація МТС повинна була здійснюватися «поступово, з урахуванням розвитку економіки окремих колгоспів і особливостей різних зон і районів Радянського Союзу» [9, С.209]. Проте, надії на можливість значного та швидкого ефекту від реорганізації МТС за рахунок зацікавленості та кращого використання техніки самими колгоспами виявилися, значною мірою, ілюзорними. Не були вжиті необхідні заходи для надійного зміцнення практично наново створеної машинної матеріально-технічної бази колгоспів. Але наслідки реорганізації, її перспективні підсумки були історично прогресивними. Відміна обов'язкових поставок і натуроплати за роботи МТС, введення грошової оплати праці та рентабельності виробництва практично включали колгоспну економіку в єдині товарно-грошові відносини всієї радянської економіки, що створювало реальну основу для переходу колгоспів на справжній госпрозрахунок [8, С.129]. Підвищення ролі принципу матеріальної зацікавленості стало наслідком зростання реальних доходів колгоспників, робітників і фахівців радгоспів.

Прямим наслідком розформування МТС і передачі їх техніки колгоспам став з другої половини 1950-х рр. новий етап укрупнення колгоспів (перший проходив одночасно з освоєнням цілини у 1954–1958 рр.). Щорічно ліквідовувалося приблизно 10 тисяч вже укрупнених раніше колгоспів. У 1963 р. їх залишилося 39 тисяч проти 91 тисячі у 1953 р. Середні розміри колгоспів у 1954–1962 рр. зросли в результаті їх укрупнення в три рази. У ті ж роки почалося перетворення колгоспів у радгоспи. Якщо в 1955 р. було перетворено 257 колгоспів, то в 1956–1960 рр. – 14763: майже в 12 разів більше в середньорічному рахунку. Все це представлялося як концентрація виробництва, але реально мав місце гірший варіант його централізації з подальшими негативними показниками ефективності.

У 1959 р. лідер СРСР проголошує найбільш амбіційну програму по різкому збільшенню виробництва продукції аграрного сектору – скороспішне за часом і утопічне по масштабах розширення площі посівів кукурудзи та інших «чудо-культур». Будучи з візитом у США в 1959 р. М.С. Хрущов побував на полях американського фермера, який вирощував гібридну кукурудзу. Він дійшов висновку, що підняти «м'ясну цілину» можна лише розв'язавши проблему кормового виробництва, а та в свою чергу зачіпає структуру посівних площ. Замість травопілля потрібно перейти до широких і повсюдних посівів кукурудзи, яка і зерно дає, і зелену масу на силос. А там, де кукурудза не росте, рішуче змінювати керівників, які «самі засохли і кукурудзу сушать».

У промові на нараді передовиків сільського господарства РРФСР 23 лютого 1961 р. М.С. Хрущов говорив: «Чи нашій раті – комуністичній, комсомольській, радянській – боятися труднощів освоєння таких могутніх культур, як кукурудза і цукровий буряк, які зроблять буквально переворот у виробництві продуктів тваринництва» [12, С.439]. Про селянина тут навіть не згадується. Ставка не на нього. Верх брав стереотип мислення командної системи, що склався. Тим самим об'єктивно заморожувалася зацікавлена, натхненна, вільна селянська праця, сила економічних стимулів, хоча слів на цей рахунок промовлялося достатньо.

Кукурудза так і не стала «королевою полів», основою підйому тваринництва. Насильницьке її запровадження лягло тяжким тягарем на селянські плечі та стало головним фактором серед інших у руйнуванні оптимізації структури посівів і упровадження раціональних систем землеробства.

Семирічний план розвитку народного господарства (1959–1965 рр.) у частині розвитку сільськогосподарського виробництва був провалений. Вплив політики на виробництво у той період в цілому виявився явно неефективним. За семирічку, в 1959–1965 рр., об'єм валової продукції сільського господарства зріс стосовно рівня 1958 р. не в 1,7 рази, як намічалося, а лише на 11,5%, тобто в шість разів менше в середньоарифметичному рахунку і майже в тій же пропорції як збільшилося населення країни [2, С.146]. Втім, куди більш вражаючими стали цифри зростаючої неефективності радянського сільського господарства. Якщо в 1953–1958 рр. на кожен карбованець приросту продукції приходилося 0,56 карбованця капіталовкладень, то в 1959–1964 рр. – вже 3,2 карбованця [2, С.147].

Висновки: Аграрну політику М.С. Хрущова, за аналізом О.М. Малярчука можна поділити на два етапи [3, С.4, 16].

Перший етап – 1953–1956 рр. – посилив економічні важелі впливу на сільське господарство. Про це свідчать такі заходи, як значне підвищення заготівельних цін, послаблення податкового тиску на виробника, відміна натуроплати з особистих господарств громадян. Реформи М.С. Хрущова, особливо цілинна програма, дозволили розширити зернове виробництво, але надовго законсервували екстенсивний характер розвитку сільського господарства. Влада не дошукувалася дійсних причин відставання колгоспів, а намагалася виконати плани за рахунок додаткових капіталовкладень та пільг. Екстенсивний шлях розвитку господарства, який спочатку сприяв збільшенню виробництва, згодом вичерпав свої можливості.

Другий етап – 1957–1964 рр. – характеризувався структурною перебудовою господарського механізму, що ускладнила виробничі відносини. Шаблонне й повсюдне застосування агротехнічних, зоотехнічних та інших заходів, без глибокого вивчення й урахування природних і господарських особливостей районів, призвело до непродуктивного використання праці й коштів, до невиконання виробничих планів, зниження врожайності полів і продуктивності тваринництва, а також породило серед частини колгоспників, керівних працівників і спеціалістів соціальну апатію. Командно-адміністративна система спрямовувала аграрну політику, виходячи не з об'єктивних потреб регіонів, а з великодержавних амбіцій правлячої комуністичної партії.

Загальний підсумок аграрної політики радянської влади за часів М.С. Хрущова зводився до того, що сільське господарство, перебуваючи в жорстких рамках командно-адміністративної системи, не могло належним чином забезпечити населення продуктами харчування. Незважаючи на певні зрушення – застосування машин, удосконалення робочого інвентаря, використання добрив, сільське господарство залишалося однією з найслабших ланок радянської господарської системи. Реформи М.С. Хрущова не зачепили основ функціонування соціалістичного господарства. Реалізація аграрної політики насильницькими методами, нехтування принципом матеріальної зацікавленості селянина, суцільна дезорганізація виробництва внаслідок політичних намагань побудувати господарський механізм без товарно-ринкових відносин поставили сільське господарство перед кризою.

Література

1. Аджубей А.М. Те десять лет/ Воспоминания о Н. Хрущеве. – М.: Советская Россия, 1989. – 205 с.

2. Контрольные цифры развития народного хозяйства СССР на 1959–1965 годы. Тезисы доклада т. Н.С. Хрущева на XXI съезде КПСС.М.: Госполитиздат, 1958. – 278 с.

3. Малярчук О.М. Аграрна політика партійно-радянської влади (1944–1964 рр., західні землі України): Автореф. … кандидат історичних наук. – Львів, 2005. – 20 с.

4. Свет и тени "великого десятилетия": Н.С. Хрущев и его время / Сборник статей. – Л.: Наука, 1989. – 305 с.

5. Строительство коммунизма в СССР и развитие сельского хозяйства. Т.6. – М.: Госполитиздат, 1962 – 1964. – 783 с.

6. Хрущев Н.С. Величественная программа коммунистического строительства в нашей стране. – М.: Госполитиздат, 1958. – 256 с.

7. Хрущев Н.С. Итоги развития сельского хозяйства за последние пять лет и задачи дальнейшего увеличения производства сельскохозяйственных продуктов. – М.: Госполитиздат, 1959. – 285 с.

8. Хрущев Н.С. О дальнейшем совершенствовании организации управления промышленностью и строительством. – М.: Госполитиздат, 1958. – 326 с.

9. Хрущев Н.С. О некоторых вопросах дальнейшего организационно – хозяйственного укрепления колхозов. − М.: Госполитиздат, 1958. – 326 с.

10. Хрущев Н.С. Повышение благосостояния народа и задачи дальнейшего увеличения производства сельскохозяйственных продуктов. – М.: Госполитиздат, 1961. – 308 с.

11. Хрущев С.Н. Пенсионер союзного значения. – М.: Правда, 1989. – 214 с.

12. Хрущев С.Н. Рождения сверхдержавы: Книга об отце. – М.: Время, 2000. – 639 с.

References

1. Adzhubey A.M. Te desyat' let. Vospominaniya o N. Khrushcheve. – M.: Sovetskaya Rossiya, 1989. – 205 p.

2. Kontrol'nyye tsifry razvitiya narodnogo khozyaystva SSSR na 1959–1965 gody. Tezisy doklada t. N.S. Khrushcheva na XXI s»yezde KPSS.M.: Gospolitizdat, 1958. – 278 p.

3. Malyarchuk O.M. Agrarna politika partiyno-radyans'koï vladi (1944–1964 rr., zakhidni zemli Ukraïni): Avtoref. … kandidat istorichnikh nauk. – L'viv, 2005. – 20 p.

4. Svet i teni "velikogo desyatiletiya": N.S. Khrushchev i yego vremya. – L.: Nauka, 1989. – 305 p.

5. Stroitel'stvo kommunizma v SSSR i razvitiye sel'skogo khozyaystva. T.6. – M.: Gospolitizdat, 1962 – 1964. – 783 p.

6. Khrushchev N.S. Velichestvennaya programma kommunisticheskogo stroitel'stva v nashey strane. – M.: Gospolitizdat, 1958. – 256 p.

7. Khrushchev N.S. Itogi razvitiya sel'skogo khozyaystva za posledniye pyat' let i zadachi dal'neyshego uvelicheniya proizvodstva sel'skokhozyaystvennykh produktov. – M.: Gospolitizdat, 1959. – 285 p.

8. Khrushchev N.S. O dal'neyshim sovershenstvovanii organizatsii upravleniya promyshlennost'yu i stroitel'stvom. – M.: Gospolitizdat, 1958. – 326 p.

9. Khrushchev N.S. O nekotorykh voprosakh dal'neyshego organizatsionno – khozyaystvennogo ukrepleniya kolkhozov. − M.: Gospolitizdat, 1958. – 326 p.

10. Khrushchev N.S. Povesheniye blagosostoyaniya naroda i zadachi dal'neyshego uvelicheniya proizvodstva sel'skokhozyaystvennykh produktov. – M.: Gospolitizdat, 1961. – 308 p.

11. Khrushchev S.N. Pensioner soyuznogo znacheniya. – M.: Pravda, 1989. – 214 p.

12. Khrushchev S.N. Rozhdeniya sverkhderzhavy: Kniga ob ottse. – M.: Vremya, 2000. – 639 p.

Muravskyy O.V.,
Senior Lecturer at the Odessa Technical Professional College Odessa National Academy of Food Technologies,
samur12@ukr.net

Ukraine, Odessa

KHRUSHCHEV N.S. AGRARIAN POLICY: PROJECTS, PROGRAMS, RESULTS

The article shows the main aspects of the agrarian policy of the USSR during the time of M.S. Khrushchev (1953–1964). It describes the major milestones in its development, primarily related to the adoption of relevant governmental and party regulations. The comprehensive interconnection system analyzes major reform campaigns in the Soviet agricultural sector. Their inconsistency, ambition, and poor account of the real capabilities of the Soviet agro-sector led him to a state of crisis at the end of MS's reign. Khrushchev.

Key words: *agriculture, agrarian reforms, collective farms, state farms, machine-tractor stations, virgin soil.*

УДК 930.23:001.8:355.4(100) ”1945/2003”

Поспєлов А.С.,
к.і.н., доцент, завідувач кафедрою суспільних наук та мовної підготовки Одеського міжнародного медичного університету, andreas.pospelov@gmail.com
Україна, м. Одеса

ОСНОВНІ МЕТОДОЛОГІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖДЕРЖАВНИХ ВОЄННИХ КОНФЛІКТІВ 1945–2003 РР.: СТРУКТУРНО-СХЕМАТИЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті, вперше в світовій історіографії, описані й показані схематично чотири основні методологічні концепції, які можливо застосувати при аналізі міждержавних воєнних конфліктів 1945–2003 рр. Розкриті головні позитиви та негативи позитивістської методології, методологічної концепції В.О. Ключевського, цивілізаційного та формаційного підходів до аналізу воєнно-історичних подій новітнього часу.

Ключові слова: *держава, воєнний конфлікт, міждержавний конфлікт, методологічна концепція, схема.*

Постановка проблеми. Дослідження воєнних конфліктів, зокрема їх міждержавного різновиду, є з одного боку вельми популярною тематикою в сучасній історіографії, а з іншого – надзвичайно складною справою. Масштабність, комплексність і складність даної тематики обумовлює необхідність застосування при вивченні всіх її аспектів різних й чисельних методологічних концепцій. Тим більше, що сучасний стан розвитку вітчизняної та світової історичної науки доводить малу перспективність вибору лише однієї методики. Ставка на обмежену кількість (1–2) методологічних концепцій, при вивченні комплексу проблем, що являє собою система міждержавних воєнних конфліктів періоду 1946–003 рр., в будь якому разі, веде до втрати суто наукового обгрунтування поставлених завдань, звуженню зроблених висновків і позбавлення даної проблематики універсалістського та практичного сенсу.

Саме тому, розгляд чисельних і часто суперечливих фактів воєнних конфліктів, насамперед в Азії та Африці періоду 1946–2003 рр., спонукає проаналізувати чотири принципово різних методологічних концепцій історичного дослідження, які в комплексі паралельного чи послідовного (в залежності від аналізу конкретного елементу наукового пошуку чи їх блоку), спроможні вивести науковця на неупереджений, всебічний і комплексний аналіз будь якого міждержавного воєнного конфлікту чи їх групи.

Мета роботи – Метою даної статті є всебічний аналіз позитивів та негативів позитивістського, цивілізаційного й формаційного (марксистської методології) підходів до аналізу різноманітних аспектів міждержавних воєнних конфліктів 1945–2003 рр. (на прикладі азійського та африканського географічного простору), а також методологічної концепції відомого російського історика XIX – початку XX ст. В.О. Ключевського.

Виклад основного матеріалу. Кожен міждержавний воєнний конфлікт являє собою велику різноманітність представлених в цих подіях акторів, суцільний «букет» причин та наслідків, цивілізаційні, етнічні, релігійні, соціально-економічні й політичні розбіжності як об’єктів так і суб’єктів міжнародних відносин. Саме тому, на наш погляд, для аналізу воєнних міждержавних конфліктів слід використовувати в комплексі відразу ж чотири, здебільшого принципово різні методологічні концепції (методології), причому у нижче представленій послідовності: позитивістська, концепція В.О. Ключевського, цивілізаційна та формаційна (марксистська).

Позитивістська методологія в загальному вигляді передбачає всебічний аналіз конкретного факту, або кількох фактів, втім здебільшого один за одним. Таке їх (його) «розкручування» дозволяє вкрай якісно «вертикально» (тобто в процесі розвитку) дослідити обраний історичний факт (факти). Втім, висновки, які можуть бути наслідком використання такої методологічної концепції завжди будуть лише локальними, тобто висновками з конкретного факту історії. Більше того, ставка позитивістів виключно на джерело, яке показує даний факт історії, не дозволяє вийти на загальнотеоретичні висновки. Як наслідок, відновити і показати саме історичний процес в усьому комплексі його причин, ходу та наслідків, тобто по різному підійти до вивчення історичних джерел і описаних в них фактів історії з подальшим узагальненням їх сукупності і виробленню спільної картини минулого, позитивістська методологія зробити не дозволяє.

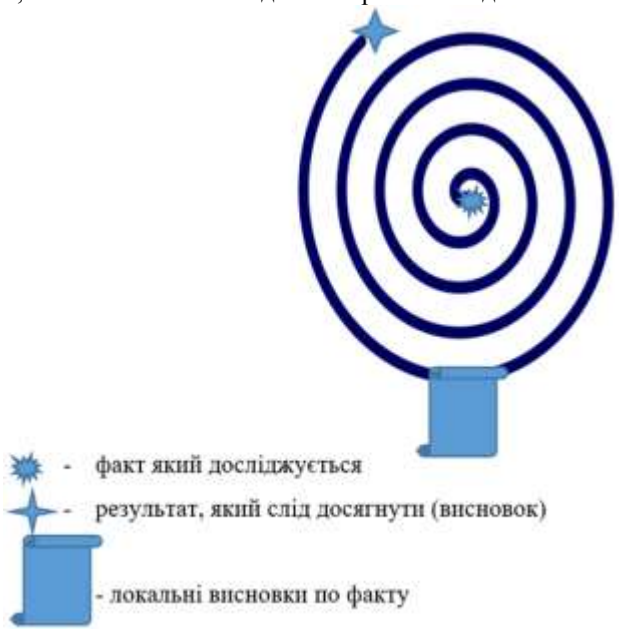

Схема 1. *Схематичне зображення позитивістської методології*

В нашій ситуації, позитивістська методологічна концепція дозволяє максимум, проаналізувати окремий мі-

ждержавний конфлікт, і то, далеко не кожний. Скажімо, неупереджено підійти до вивчення всіх арабо-ізраїльських війн, в який бойові дії носили повномасштабний характер і які закінчилися перемогою Держави Ізраїль (тобто третю, 1967 р., четверту 1973 р. й п'яту 1982 р.) позитивістська концепція не дозволяє. В першу чергу через «ізраїльськоцентричність» більшості з представлених в доступних джерелах та історіографії фактів.

Аби уникнути цього, кількість фактів, які слід піддати аналізу і аналізу комплексному треба значно розширити. Причому факти, що аналізуються повинні бути єдиними для усіх учасників міждержавних воєнних конфліктів, носити здебільшого універсалістський характер. В значній ступені цій поставці теоретичних засад в багатьох, причому універсалістських засад, відповідає методологічна концепція відомого російського історика В.О Ключевського (1841–1911). Тим більше, що в її основі є територіальні фактори – природа й географія, які відповідно до представленого нами вище територіального підходу, є одним з ключових аспектів комплексного аналізу міждержавних воєнних конфліктів в Азії та Африці 1946–2003 рр.

Згідно методологічної концепції В.О. Ключевського, територія мешкання окремих народів визначала в значній ступені його характер, фізичну й психологічну природу і тим самим кардинально впливала на розвиток відповідного суспільства та його історії (історії конкретного народу) [6, с.5-93; 7, с.292-315]. Враховуючи факт того, що зони розселення більшості народів та релігійних груп в Азії та Африці далеко не завжди співпадали з офіційно і фактично означеними державними кордонами, де значна кількість відповідних міждержавних меж була проведена штучно, в період колоніалізму та імперіалізму, етно-територіальний фактор в плані виникнення міждержавних конфліктів, тут здебільшого був основним. Як наслідок, значна кількість міждержавних воєнних конфліктів в цих регіонах не стала одномоментною, а майже завжди мала відповідне продовження чи затягування. Саме тому, методологічна концепція В.О. Ключевського в плані аналізу причин і ходу міждержавних воєнних конфліктів на теренах Азії та Африки у 1945–2003 рр. є вельме актуальною. Тим більше, що вироблений В.О. Ключевським методологічний підхід доволі позитивно може вплинути на аналіз ключових подій міждержавних воєнних конфліктів – безпосередньо бойових дій, виходячи насамперед з оцінки відповідного ТВД та бойових якостей особового складу тієї чи іншої мілітарної структури.

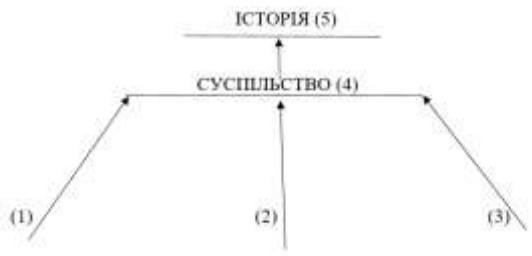

1 – природа та географія; 2 – фізична природа населення; 3 – психологічна природа населення.

Схема 2. *Схематичне зображення методологічної концепції В.О. Ключевського*

Проте, кардинальною вадою методологічної концепції В.О. Ключевського слід визнати її локальність, в кращому випадку регіональність. Так скажімо, аналіз серії індо-пакистанських війн 1947–2002 рр. (перша, 1947–48 рр., друга 1965 р., третя 1971 р., Сіаченський конфлікт 1983–1991 рр. та Каргільський конфлікт 1999–2002 рр.) вона дозволяє аналізувати здебільшого комплексно. Втім вже індо-китайський конфлікт 1962 р. чи вступ Республіки Індія в війну на Шрі-Ланці та вихід з неї (період 1987–1991 рр.) ця методологічна концепція, згідно її базових підходів оцінити в усій повноті причинно-наслідкових зв'язків не здатна. Насамперед тому, що як мінімум причини цих конфліктів були виключно політичними (зовнішньополітичними), які підходи концепції В.О. Ключевського аналізувати здатні лише по вкрай обмеженій кількості факторів. Для нашого хронологічного періоду виникнення і протікання воєнних конфліктів міждержавного гатунку в Азії та Африці, методологічна концепція В.О. Ключєвського має обмежену, втім доволі примітну вагу.

Означені вади методологічної концепції В.О. Ключевського здебільшого долає застосування методології цивілізаційного підходу. По суті концепція цивілізаційного підходу, на відміну від двох вище названих методологічних концепцій, є методологією комплексною, яка дозволяє розкрити на базі єдиних підходів цілу сукупність історичних явищ. Більше того саме її в конкретних аспектах доповнює і конкретизує концепція В.О. Ключевського.

Цивілізаційний методологічний підхід спрямований на не упереджене виявлення природніх (традиційних) протиріч між сторонами – учасницями міждержавних воєнних конфліктів та природніх (логічних) їх дій напередодні, під час й після закінчення вказаних подій. Цивілізаційний підхід дозволяє з'ясувати не тільки причинно-наслідкові зв'язки безпосередньо майже кожного міждержавного воєнного конфлікту 1945–2003 рр. в Азії та Африці, а й вийти на комплексні узагальнення, через що якісно проаналізувати роботу Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин саме на локальному, регіональному та субрегіональних рівнях. Це можливо насамперед тому, що головний актор цивілізаційної методології – над етнічні структури та ступень їх розвитку – цивілізації, перебувають саме під час міждержавних воєнних конфліктів у стані зіткнення.

Саме тому, в сучасному вигляді, цивілізаційна методологія здебільшого охарактеризована в працях відомого американського політолога Самуеля Хантінгтона під гаслом (і це є назвою його головної праці) «Зіткнення цивілізацій» [13]. Причому автор стверджує про перманентний (постійний) процес зіткнення цивілізацій, що практично, як раз і втілювалось у формі міждержавних воєнних конфліктів. Причому саме протистояння на цивілізаційному рівні, особливо в Азії, перетворювало і продовжує перетворювати конфліктну політику держав на цих теренах у відповідну підсистему міжнародних відносин.

Між тим, цивілізаційна методологія здатна аналізувати ту чи іншу подію лише через відповідну призму цивілізацій та міжцивілізаційної взаємодії. Останнє є основою методу «діалогу культур», який протистоїть

іншому методу цивілізаційної методології – хантінгському «зіткненню цивілізацій». Його пролонгація в бік геополітичного аналізу призводить до радикалізму суджень в геополітичній сфері, їх переніс у історичне минуле і вироблення доволі сміливих поглядів на майбутнє. Найбільш відверто, саме це представлено в класичній роботі відомого американського політолога Збігнєва Бжезінського «Велика шахівниця» [1].

Схема 3. *Схематичне зображення цивілізаційної методологічної концепції*

Як наслідок, цивілізаційна методологія при значній кількості своїх позитивів, які в інших методологічних концепціях не працюють, має й суттєві негативи. Так, при якісному аналізі міжцивілізаційних зіткнень, далеко не завжди розкриваються їх причинно-наслідкові зв'язки, пов'язані з територіально-стратегічним чи виключно політичним факторами. Так, цивілізаційна методологія не здатна пояснити, наприклад, ірако-кувейтські кризи, особливо другу, лютого-березня 1973 р. Саме тоді, обидві країни, як представники однієї арабсько-мусульманської цивілізації готувалися до спільної війни-реваншу з Ізраїлем (державою іншої цивілізаційної складової). Між тим, Іракська Республіка прямувала у бік створення потужних військово-морських сил, які були одним з ключових елементів перетворення її на регіональну державу. Те, що власні географічні вади, лідери Іраку природньо могли вирішити лише за рахунок Кувейту [11, с.143], може лише частково пояснити концепція В.О. Ключевського (тобто вплив природи та географії), але не цивілізаційна методологія в цілому.

Інший приклад, демонструє лівійсько-єгипетський конфлікт липня 1977 р. Тут теж ми споглядаємо зіткнення двох держав єдиної арабо-мусульманської цивілізації. Втім викликаний він був виключно внутрішньо та зовнішньополітичними причинами [4, с.214-215; 10, с.58-63], охарактеризувати які цивілізаційний підхід в повному обсязі не здатен.

Ще однією принциповою вадою цивілізаційного методологічного підходу, стосовно дослідження міждержавних воєнних конфліктів в Азії та Африці 1945–2003 рр. є його тяжінність до локальності. В деяких випадках ця обставина дозволяє пояснити окремі аспекти конкретного конфлікту, дати чітке і повне обгрунтування котрим, інші методологічні концепції не здатні. Наприклад, під час активної стадії лівійсько-американського воєнного конфлікту 1981–1987 рр., саме локальне виявлення цивілізаційних особливостей щонайменше лівійських військових моряків чи зенітників – психологічний стан військових, по суті середньовічного типу, звернення їх в кризовий момент до Аллаху, а не до отриманих раніше професійних знань, стали чи не головною причиною розгрому лівійського флоту 24 березня та повної невдачі лівійських сил ППО в ніч на 26 квітня 1986 р. [12, с.251].

Втім в багатьох міждержавних воєнних конфліктів саме цивілізаційна методологія грає деструктивну роль і уводить дослідника з загальних постулатів історичного аналізу в локальні. Причому, здебільшого притаманні лише одній цивілізації (що ми і зазначили на схемі 3). Вкрай яскраво це проявилося на прикладі конфлікту в Південній Родезії 1965–1980 рр., де дослідники по «гарячих слідах» аналізували переважно дії «білих», при майже відсутності спроб виявити причини стратегічної рівноваги, яку фактично весь час забезпечували військово-політичні організації ЗАПУ та ЗАНУ африканської (чорношкірої) більшості [8: 14].

Саме тому, актуальність комплексного аналізу як міждержавних воєнних конфліктів в Азії та Африці 1945–2003 рр., потреба у врахуванні абсолютно усіх їх факторів та необхідність виходу на загальний їх розгляд з точки зору системи міжнародних відносин, а також спроба позбавитись від вад позитивістської, цивілізаційної методології та методологічної концепції В.О. Ключевського, зумовило пошук й застосування найбільш універсальної методологічної концепції.

На погляд автора, такою може бути лише марксистська методологія чи формаційний підхід, з його класовим підходом до аналізу світових проблем, розгляд зовнішній політики відповідних держав у зв'язку з внутрішньою, вивчення міжнародних відносин в кожну історичну епоху у відповідності з закономірностями розвитку конкретних суспільно-економічних формацій та дослідження об'єктивних і суб'єктивних факторів розташування сил як на локальному, так і на глобальному рівнях. Тим більше, що доба 1946–1991 рр. на глобальному рівні по суті була як раз зіткненням кардинально-протилежних суспільно-економічних формацій і їх політичних надбудов. В період 1992–2003 рр., відповідне формаційне протистояння вже не грало ключової ролі у виникненні, розвитку та припиненні міждержавних воєнних конфліктів. Втім, саме тоді, економічний фактор їх причино-наслідкових зв'язків виступив чи не найперше місце, що дозволяє нам звертатися саме до марксистського методологічного підходу, де в голові кута усіх соціально-політичних подій, включаючи й міжнародні, причому без прив'язки до їх рівня і виступає економічна складова.

Марксистська (формаційна) методологічна концепція дозволяє реалізувати комплексний підхід в аналізі усього спектру причин, ходу та наслідків майже всіх міждержавних воєнних конфліктів в Азії та Африці 1945–2003 рр. Більше того, вона є такою методологією, яка потенційно і постійно знаходиться у динамічній стадії, тобто дозволяє органічно впитувати абсолютно нові елементи й фактори (побічні та інші, згідно схеми 4), які повинні бути враховані при відповідному аналізі історичної дійсності.

Схема 4. *Схематичне зображення марксистської (формаційної) методологічної концепції*

На відміну від трьох раніше проаналізованих методологічних концепцій, марксистська (формаційна) здатна, як до локальності аналізу конкретно-історичного факту, так і до повномасштабного (глобального, стратегічного) обгрунтування історичних процесів будь якого географічного чи хронологічного гатунку. Причому, в обох випадках, історичне дослідження згідно марксистської (формаційної) методологічної концепції здійснюється на підставі вивчення всіх їх причино-наслідкових зв'язків, як у глибину так і у шир. Завдяки цьому, відкривається можливість створювати як вузькоспеціалізовані, так і комплексні історичні (історико-політичні) дослідження без небезпеки випустити якусь конкретну, втім ключову складову.

При всіх вище названих позитивах марксистської (формаційної) методологічної концепції, вона між тим страждає трьома принциповими вадами. По-перше вона суттєво в теоретичному плані заідеологізована, оскільки розглядає щонайменше всі воєнно-історичні події в історії людства з точки зору боротьби прогресивного і регресивного. Як наслідок, коли цю складову виявити не можливо, ідеологічність марксистського (формаційного) підходу нівелює наукову об'єктивність. Найбільш яскравий тут приклад, офіційне представлення ірано-іракської війни 1980–1988 рр. в радянській історіографії. Причому в довідково-енциклопедичній літературі все обмежувалося стандартною фразою: «У вересні 1980 р. сили імперіалізму та реакції, використовуючи суперечності по прикордонним питанням, спровокували збройний конфлікт між Іраком та Іраном» [2, с.296]. А от в науковій, якщо вона носила політичну спрямованість, то воєнні дії Іраку згадувалися вкрай формально [9], а якщо військовий – то реально талановиті радянські автори дефакто об'єктивно описували цей конфлікт, але таким чином, що воювала там лише армія Ісламської республіки Іран, а не Іракська армія! [3: 5].

По-друге, марксистська (формаційна) концепція здатна проаналізувати воєнну складову історії в теоретичному і стратегічному (загальному) аспектах. Втім спроби вийти на тактичний рівень в будь якому разі виводять дослідника в бік або позитивістської (в більшості випадків), або концепції В.О. Ключевського (в окремих випадках, пов'язаних географічною складовою, як першочергового фактору). Найкращій тут приклад, праці відомого історика авіації Німецької Демократичної Республіки Олафа Грохлера [15, s.535-555, 608-702; 16, s.61-68].

Нарешті третьою вадою марксистської (формаційної) методології стала нездатність пояснити нею воєнні конфлікти, причини яких по-суті алогічні. Особливо це притаманно Африці періоду 1992–2003 рр.

Висновки: складність, багатовекторність і комплексність проблематики міждержавних воєнних конфліктів, вимагає застосування щонайменше чотирьох методологічних концепцій, які і були нами проаналізовані вище. Саме їх одночасне застосування, дозволяє використовувати переваги одних методологічних концепцій, з метою перекрити вади інших і таким чином об'єктивно вийти на з'ясування основних аспектів міждержавних воєнних конфліктів, що досліджуються. З іншого боку, різноманітність і одночасно нестача джерел, вкрай різнобарвна, як по географії так і по часу створення історична й спеціальна література по більшості з міждержавних воєнних конфліктів 1945–2003 рр., не залишає шансів обмежитися замалим арсеналом методологічних підходів, а вимагає їх комплексне, паралельне чи послідовне використання.

Література

1. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические альтернативы. – М.: Международные отношения, 2000.

2. Военный энциклопедический словарь / Под редакцией Н.В. Огаркова. Издание Первое. – М.: Воениздат, 1984.

3. Гурьянов И. Ирано-Иракский вооруженный конфликт // Зарубежное военное обозрение. – 1987. – № 2. – С.14-18.

4. Егорин А. З. Ливийская революция. – М., Наука, 1989.

5. Кленов И., Орлов В. Ирано-иракская война // Зарубежное военное обозрение. – 1985. – № 1. – С.24 – 33.

6. Ключевский В.О. Методология русской истории: Курс лекций, читанных в 1884-1885 академическом году // Собрание сочинений: В 9 т. – М., 1987-1990. – Т.6. – М., 1989.

7. Ключевский В.О. Лекция 28-я. Этнографические следствия русской колонизации Верхнего Поволжья… Влияние природы верхнего Поволжья на народное хозяйство Великороссии и на племенной характер великоросса // Соч.: В 8 т. – М., 1956-1959. – Т. 1. – М., 1956.

8. Ломан Ч., Макферсон Р. Родезия. Тактическая победа, стратегическое поражение / Семинар и симпозиум, посвященный проблемам локальных войн второй половины XX века / Штабной колледж КМП США Командование боевой подготовки и развития КМП США Куантико, Вирджиния. 7 июня 1983 г.

9. Ниязматов Ш.А. Ирано-иракский конфликт. Исторический очерк. – М.: Наука, 1989.

10. Новейшая история арабских стран Африки 1917–1987 / Под ред. А.А. Громыко. – М., Наука, 1990.

11. Поспелов А.С. Развитие военно-морских сил Ирака в 1958–1973 годах и Кувейтские кризисы // ЕМІНАК. Науковий щоквартальник. – Київ-Миколаїв, 2019. – № 4. – С.141-149.

12. Россия (СССР) в локальных войнах и вооружённых конфликтах второй половины XX века / Под редакцией В.А. Золотарёва. – М.: Кучково поле; Полиграф-ресурсы, 2000.

13. Хантінгтон С. Зіткнення цивілізацій // Національна оборона. – 1996. – № 2. – С.36-52.

14. Abbot P., Botham P. Modern African Wars (I). Rhodesia 1965–1980 / Editor Martin Windrow. – L.: Osprey Publishing, 1986.

15. Groehler O. Geschichte des Luftkriegs 1910 bis 1980. / Olaf Groehler. – Berlin: Militarverlag der Deutchen Demokratischen Republik, 1981.

16. Groehler O. Der Luftkrieg in Sudostasien – ein historischer Ruckblick // Flieger – Jahrbuch. 82. – Berlin: Militarverl, 1983. – S. 61-68.

References

1. Bzhezinskiy Z. Velikaya shakhmatnaya doska. Gospodstvo Ameriki i yego geostrategicheskiye al'ternativy. – M.: Mezhdunarodnyye otnosheniya, 2000.

2. Voyennyy entsiklopedicheskiy slovar' / Pod redaktsiyey N.V. Ogarkova. Izdaniye Pervoye. – M.: Voyenizdat, 1984.

3. Gur'yanov I. Irano-Irakskiy vooruzhennyy konflikt // Zarubezhnoye voyennoye obozreniye. – 1987. – № 2. – S. 14-18.

4. Yegorin A. 3. Liviyskaya revolyutsiya. – M., Nauka, 1989.

5. Klenov I., Orlov V. Irano-irakskaya voyna // Zarubezhnoye voyennoye obozreniye. – 1985. – № 1. – S. 24-33.

6. Klyuchevskiy V.O. Metodologiya russkoy istorii: Kurs lektsiy, chitannykh v 1884–1885 akademicheskom godu // Sobraniye sochineniy: V 9 t. – M., 1987–1990. – T.6. – M., 1989.

7. Klyuchevskiy V.O. Lektsiya 28-ya. Etnograficheskiye sledstviya russkoy kolonizatsii Verkhnego Povolzh'ya… Vliyaniye prirody verkhnego Povolzh'ya na narodnoye khozyaystvo Velikorossii i na plemennoy kharakter velikorossa // Soch.: V 8 t. – M., 1956–1959. – T. 1. – M., 1956.

8. Loman CH., Makferson R. Rodeziya. Takticheskaya pobeda, strategicheskoye porazheniye / Seminar i simpozium, posvyashchennyy problemam lokal'nykh voyn vtoroy poloviny XX veka / Shtabnoy kolledzh KMP SSHA Komandovaniye boyevoy podgotovki i razvitiya KMP SSHA Kuantiko, Virdzhiniya. 7 iyunya 1983.

9. Niyazmatov SH.A. Irano-irakskiy konflikt. Istoricheskiy ocherk. – M.: Nauka, 1989.

10. Noveyshaya istoriya arabskikh stran Afriki 1917–1987 / Pod red. A.A. Gromyko. – M., Nauka, 1990.

11. Pospelov A.S. Razvitiye voyenno-morskikh sil Iraka v 1958–1973 godakh i Kuveytskiye krizisy // YEMÍNAK, Naukoviy shchokvartal'nik. – Kïïv-Mikolaïv, 2019. – № 4. – S. 141-149.

12. Rossiya (SSSR) v lokal'nykh voynakh i vooruzhonnykh konfliktakh vtoroy poloviny KHKH veka / Pod redaktsiyey V.A. Zolotarova. – M.: Kuchkovo pole; Poligraf-resursy, 2000.

13. Khantington S. Zitknennya tsivilizatsiy // Natsional'na oborona. – 1996. – № 2. – S. 36-52.

14. Abbot P., Botham P. Modern African Wars (I). Rhodesia 1965–1980 / Editor Martin Windrow. – L.: Osprey Publishing, 1986.

15. Groehler O. Geschichte des Luftkriegs 1910 bis 1980. /Olaf Groehler. – Berlin: Militarverlag der Deutchen Demokratischen Republik, 1981.

16. Groehler O. Der Luftkrieg in Sudostasien – ein historischer Ruckblick // Flieger – Jahrbuch. 82. – Berlin: Militarverl, 1983. – S. 61-68.

Pospielov A.S.,

Ph.D., Candidate of Historical Sciences (Ph.D.), Head of the Department of Social Sciences and Language Training, Odessa International Medical University, andreas.pospelov@gmail.com

Ukraine, Odesa

BASIC METHODOLOGICAL CONCEPTS OF RESEARCHING INTERSTATE MILITARY CONFLICTS 1945–2003: STRUCTURAL AND SCHEMATIC ANALYSIS

The article, for the first time in world historiography, describes and shows schematically four main methodological concepts that can be applied in the analysis of interstate military conflicts of 1945–2003. The main positive and negative sides of the positivist methodology, the methodological concept of V.O. Klyuchevsky, civilizational and formational approaches to the analysis of military-historical events of recent times.

Key words: *State, military conflict, interstate conflict, methodological concept, scheme.*

УДК 94.908

Шевченко В.М.,
магістр історії, аспірант кафедри історії та культурології
Харківського національного університету міського господарства імені О. Бекетова,
vitaliy.shevchenko.1991@gmail.com
Україна, м. Харків

ЄВГЕН КУШНАРЬОВ – ЛІДЕР ХАРКІВСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПЛАТФОРМИ У КПРС

Статтю присвячено діяльності Харківської організації Демократичної платформи у КПРС. Одним із провідних діячів Демократичної платформи був Є. Кушнарьов. Автором доведено, що Демократична платформа стала основою Партії демократичного відродження України.

Ключові слова: *Демократична платформа у КПРС, Партія демократичного відродження України, Харківський партійний клуб.*

Постановка проблеми. Демократична платформа виникла як спроба частини комуністів реформувати КПРС. Поступово розходження між Демократичною платформою та керівництвом КПРС зростали. Цей процес закінчився утворенням Партії демократичного відродження України. Діяльність ПДВУ сприяла здобуттю Україною незалежності.

Мета роботи – проаналізувати діяльність Демократичної платформи у КПРС, розкрити вплив Є. Кушнарьова на діяльність Демократичної платформи в Україні.

Виклад основного матеріалу. Є. Кушнарьов народився 29 січня 1951 р. у Харкові. У 1968–1973 роках навчався у Харківському інженерно-будівельному інституті. Після закінчення інституту Є. Кушнарьов працює на Харківському заводі залізобетонних конструкцій № 1.

У червні 1981 р. Є. Кушнарьов ступає до КПРС. Потім він потрапляє на роботу до Орджонікідзевського районного комітету КПУ. Там Є. Кушнарьов займає посади інструктора, заступника завідувача відділу пропаганди та агітації. У 1987 р. Є. Кушнарьова беруть працювати до Харківського міського комітету КПУ. Він працює інструктором, заступником завідувача організаційного відділу, завідувачем відділу адміністративних органів, завідувачем організаційного відділу.

У міському комітеті Є. Кушнарьов відкрито заявляв про необхідність змін у радянському суспільстві. Навколо нього сформувалася група прихильників.

Далі Є. Кушнарьов стає внутрішньопартійним опозиціонером. Влітку 1989 р. він звертається до ЦК КПРС із пропозицією про дострокове проведення XXVIII з'їзду КПРС [1]. Також він приймає участь у діяльності Харківського міського партійного клубу, який був найбільш потужним та впливовим в Україні. Для донесення своєї позиції до широких мас партійному клубові вдалося залучити місцеву пресу: газети «Вечірній Харків» та «Ленінську зміну». На основі Харківського партійного клубу розвинулася місцева організація Демократичної платформи.

Важливою подією для формування Демократичної платформи став розширений пленум Харківського обласного комітету КПУ 5 січня 1990 р. Пленум зняв з посади першого секретаря Харківського обласного комітету КПУ В. Мисниченка. Його посаду зайняв А. М'ялиця. Також пленум зняв секретаря обкому В. Дуравкіна. Під час пленуму під будівлею обкому стояли мітингарі із плакатами «Ні – апаратній демократії!» та «Бюро обкому – у відставку!». 6 січня 1990 р. у Харкові в парку імені Горького відбувся партійний мітинг, що був організований міським партійним клубом. Участь взяли 1500 чоловік. Мітингарі тримали плакат «Оновлено суспільству – оновлену партію!». На мітингу виступили Ю. Титов, В. Гриньов, Є. Кушнарьов, В. Московка. Вони критикували пленум, стверджуючи, що обрати обласне партійне керівництво мала обласна партійна конференція. Також на мітингу лунали пропозиції віддати дачі у Помірках, що були партійною власністю, під дитячий протитуберкульозний санаторій, скоротити вдвічі парк автомашин обкому. Учасники мітингу прийняли Звернення до всіх комуністів Харківської обласної партійної організації [2].

10 лютого 1990 р. Харківський партійний клуб зібрав мітинг біля кінотеатру «Парк». Серед виступаючих був Є. Кушнарьов, який запропонував створити у районах Харкова організаційні комітети із підготовки проведення районних партійних конференцій. У ці організаційні комітети мали увійти представники партійних клубів. Мітинг прийняв Резолюцію. Основними положеннями резолюції стали: проведення прямих виборів делегатів у партійних організаціях на з'їзди; провести міську та обласну партійні конференції, їхніх делегатів обрати прямими виборами у первинних партійних організаціях; для проведення XXVIII з'їзду КПРС утворити організаційний комітет, утворити подібні комітети для проведення місцевих партійних конференцій; виставити на розгляд XXVIII КПРС з'їзду проекти Статуту від ЦК та Демократичної платформи; засудження рішення Харківського міського комітету КПУ про заборону участі у мітингу; заклик до народних депутатів СРСР В. Мисниченка та Є. Качаловського відмовитися від мандатів; підтримка переходу до багатопартійності. Резолюція підтримала заяву Координаційної ради Демократичної платформи у КПРС щодо лютневого Пленуму ЦК КПРС принципових питань: створення Оргкомітету з підготовки XXVIII з'їзду КПРС із залученням до нього народних депутатів СРСР, представників страйкомів, лідерів демократичних організацій та рухів, публікації тексту Демократичної платформи в центральних органах партії, створення комітетів громадянської дії за принципом круглого столу. ЦК КПУ не підтримало резолюцію Демократичної пла-

тформи. Внаслідок цього почалося розходження Демократичної платформи із партійним керівництвом [3].

У березні 1990 р. відбуваються вибори Верховної ради УРСР та органів місцевого самоврядування. Є. Кушнарьов був виставлений КПУ кандидатом у народні депутати УРСР від виборчого округу № 376 (Салтівка). Є. Кушнарьов переміг на виборах. Одночасно його обрали до Харківської міської ради. 6 квітня 1990 р. Є. Кушнарьова обрали головою Харківської міської ради.

16 липня 1990 р. Верховна рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України. Є. Кушнарьов не приймав участь у голосування, бо був у Харкові. В цей день на будівлі Харківської міської ради був піднятий синьо-жовтий прапор. Його встановили члени Руху та Української республіканської партії.

Перед людьми, які прийшли, виступив голова Харківської міської ради Є. Кушнарьов. Він поздоровив людей зі святом людей та запропонував зняти національний прапор. Отримавши відмову, Є. Кушнарьов звернувся до міліціонерів із проханням зняти прапор. Міліція не виконала прохання. Хтось із депутатів міської ради зняв синьо-жовтий прапор. Причиною такого ставлення Є. Кушнарьова до національного прапора було його членство у КПРС.

У грудні 1990 р. загострилися відносини голови Харківської міської ради Є. Кушнарьова із КПРС. Комісія Харківської міської ради виявила факти незаконного отримання квартир у будинках, які були збудовані за рахунок міста. Ці квартири отримали працівники апарату Харківського обласного комітету КПУ. Протестуючи проти незаконних дій обласного комітету, Є. Кушнарьов вийшов із КПРС [4]. Після цього він вступив до ПДВУ.

Під головуванням Є. Кушнарьова Харківська міська рада вступила до Асоціації демократичних рад України, що утворилася у 1990 р. Окрім Харкова у АДРУ брали участь міські ради Києва, Львова, Донецька, Житомира, Рівного, Івано-Франківська, Тернополя, Стрия, Сум, Кременчуга.

15 липня 1991 р. представники АДРУ, у тому числі Є. Кушнарьов, зустрілися із головою Верховної ради УРСР Л. Кравчуком. Під час зустрічі обговорювали питання підписання Союзної угоди. АДРУ була за підписання Союзної угоди у випадку її відповідності Декларації про державний суверенітет України. Також учасники зустрічі обговорили уведення посади президента УРСР. АДРУ вважала, що президент України має бути безпартійним. Тому Є. Кушнарьов запропонував Л. Кравчуку вийти із КПРС у випадку його балатування [5].

Демократичність Харківської міської ради довели події серпня 1991 р. Серпневий путч змусив демократично налаштованих харків'ян стати на захист демократії.

18 серпня 1991 р. у СРСР почався путч ДКНС, який на чолі із віце-президентом СРСР Г. Янаєвим оголосив про відсторонення президента СРСР М. Горбачова. Харківська міська рада зібралася на надзвичайну сесію 21 серпня. Крім депутатів міської ради на сесії були у якості спостерігачів голови районних рад, депутати обласної ради, Верховної ради УРСР, народні депутати СРСР. На сесію було винесено питання: «Про задачі Харківської міської ради народних депутатів у зв'язку із політичним становищем у країні». Це питання було винесено на голосування. Частина фракції КПУ проголосувала проти, тому рішення не було прийняте. Потім на голосування було виставлене питання: «Про задачі Харківської міської ради народних депутатів у зв'язку із заявою Президіуму Верховної ради УРСР від 20 серпня 1991 р.». Питання набрало більшість голосів.

Після голосувань відбулися виступи. Першим виступив голова міської ради Є. Кушнарьов. Він розповів про події 18–21 серпня. Із самого початку Є. Кушнарьов відмовився виконувати рішення ДКНС та виконував лише рішення законних органів влади СРСР та УРСР. Потім виступив депутат міської ради від ПДВУ В. Ляшенко. Він засудив ДКНС від імені своєї партії. Безпартійний депутат міської ради М. Ярова закликала до страйку у випадку уведення у місті надзвичайного стану. Депутат міської ради від групи «Незалежність» Є. Медреш заявив про підтримку усіх демократичних сил у СРСР, що встали до боротьби із ДКНС. Депутат міської ради від КПУ Л. Григор'єва підтримала у виступі ДКНС. Голова районної ради Жовтневого району О. Прокоф'єв звернувся до усіх учасників події утриматися від насилля. Потім виступали депутати Верховної ради УРСР Г. Алтунян, В. Щербина, Ю. Гайсинський. Усі вони засудили ДКНС. Голова районної ради Дзержинського району В. Шумілкін зачитав постанову районної ради про невизнання ДКНС. Народний депутат СРСР М. Тернюк заявив, що їде до Москви на надзвичайну сесію Верховної ради СРСР. На сесії він сподівався виступити із промовою спрямованою проти путчистів. Перед закриттям сесії було зачитане звернення заступника голови Верховної Ради УРСР В. Гриньова.

24 серпня 1991 р. Є. Кушнарьов перебував на засіданні Верховної ради УРСР. Він проголосував за Акт проголошення незалежності України.

Є. Кушнарьов займав посаду міського голови Харкова до грудня 1996 р. Він був головою Адміністрації президента України (1996–1998 роки), головою Харківської обласної державної адміністрації (2000–2004 роки). У 2002 р. Є. Кушнарьов був обраний до Харківської обласної ради від Партії регіонів, був її головою (2004–2005 роки).

17 січня 2007 р. Є. Кушнарьов був поранений під час полювання. Він помер 17 січня 2007 р.

Висновки. Є. Кушнарьов був одним із провідних діячів української Демократичної платформи. Перебудова сприяла активізації внутрішньої опозиції у КПРС, що формувала партійні клуби. Причиною утворення Демократичної платформи у КПРС стало невдоволення простих партійців діяльністю партійних керівників.

Література

1. Кушнарьов Є.П. Надій на майбутнє у консерваторів немає / Є.П. Кушнарьов // Ленінська зміна. – 1990. – № 17 – 18 (10 лютого). – С.12.

2. Мурзіна О. Перебудовуємося? / О. Мурзіна // Ленінська зміна. – 1990. – № 4 (10 січня). – С.1.

3. Георгієв К. Демократичному суспільству – оновлену партію / К. Георгієв // Соціалістична Харківщина. – 1990. – № 30 (13 лютого). – С.1.

4. Сухіна Л. Кушнарьов починає і продовжує / Л. Сухіна // Соціалістична Харківщина. – 1990. – № 235 (8 грудня). – С.2.

5. Кушнарьов Є. Президент України повинен бути безпартійним / Є. Кушнарьов // Слобода. – 1991. – № 53 (20 июля). – С.2.

References

1. Kushnarov Y.P. Nadii na maibutnie u konservatoriv nemaie / Y.P. Kushnarov // Leninska zmina. – 1990. – № 17 – 18 (10 liutoho). – S. 12.

2. Murzina O. Perebudovuiemosia? / O. Murzina // Leninska zmina. – 1990. – № 4 (10 sichnia). – S. 1.

3. Heorhiev K. Demokratychnomu suspilstvu – onovlenu partiiu / K. Heorhiev // Sotsialistychna Kharkivshchyna. – 1990. – № 30 (13 liutoho). – S. 1.

4. Sukhina L. Kushnarov pochynaie i prodovzhuie / L. Sukhina // Sotsialistychna Kharkivshchyna. – 1990. – № 235 (8 hrudnia). – S. 2.

5. Kushnarov Y. Prezydent Ukrainy povynen buty bezpartiinym / Y. Kushnarov // Sloboda. – 1991. – № 53 (20 yiulia). – S. 2.

Shevchenko V.M.,
Master of History, graduate student of the Department of History
and Cultural Studies of Kharkiv National University of Municipal Economy named after O. Beketov,
vitaliy.shevchenko.1991@gmail.com

Ukraine, Kharkiv

YEVHEN KUSHNARYOV – LEADER OF THE KHARKIV ORGANIZATION OF THE DEMOCRATIC PLATFORM IN THE CPSU

The article is devoted to the activities of the Kharkiv organization of the Democratic Platform in the CPSU. One of the leading figures of the Democratic Platform was E. Kushnaryov. The author proves that the Democratic Platform became the basis of the Party of Democratic Revival of Ukraine.

Key words: *Democratic Platform in the CPSU, Party of Democratic Revival of Ukraine, Kharkiv Party Club.*

УДК 141:32.019.5:2](477) «18»:929 Подолинський

Шип Н.А.,
професор, д.і.н., провідний науковий співробітник відділу фондів рукописної спадщини Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, nadia.shyp@gmail.com
Україна, м. Київ

УКРАЇНСЬКИЙ ПАТРІОТ І СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТ СЕРГІЙ ПОДОЛИНСЬКИЙ (1850–1891)

Розглядається особистість українського вченого-енциклопедиста і громадського діяча Сергія Подолинського у контексті розвитку суспільно-політичної думки і культурно-національного руху в Україні 70–80-х років XIX ст.; простежується ідейний та організаційний зв'язок національного і соціально-визвольного рухів: громадівці, революційні народники, ранні соціал-демократи. Із залученням епістолярної спадщини вченого проаналізовані його наукові, суспільно-політичні погляди, відтворені ділові стосунки з видавцями, показано щире вболівання за національні інтереси українців, розкриті сторінки біографії, які підкреслюють мужність, людинолюбство та патріотизм усупереч тяжким випробуванням долі. Сергій Подолинський вписується в історичний наратив як свідомий українофіл, який привселюдно цим не вирізнявся, але всю свою енергію і науковий хист спрямовував на користь української справи. Його ім'я не повинно губитись в анналах сучасної інтелектуальної історії.

Ключові слова: *Подолинський, Драгоманов, Лавров, Павлик, Смірнов, Терлецький, Маркс, видавнича діяльність, громади, листування, народники, соціал-демократи, українофільство.*

Постановка проблеми. Згідно української історичної традиції вшановуються імена славетних вітчизняних учених, діячів суспільного і національно-визвольного рухів. До таких належить Сергій Андрійович Подолинський, 130 річниця, відколи він відійшов у вічність, минає цього року. Непересічний мислитель, теоретик і поборник соціалізму пліч-о-пліч працював з М. Драгомановим та іншими українськими патріотами. Їхні думки та дії збігались у питаннях про необхідність створення національної партії, поширення основних постулатів соціалістичного вчення серед співвітчизників з урахуванням тодішніх реальних умов України. Він також заслуговує на історичну пам'ять нащадків як неординарний мислитель, чимало наукових ідей якого до теперішнього часу викликають зацікавленість економістів, соціологів, філософів, істориків. Відтак, потреба в неупередженому висвітленні інтелектуальної спадщини нашого співвітчизника не викликає сумніву. В усі часи універсальним мірилом адекватності будь-якого науковця є дотримання ним методологічних принципів дослідження, у т. ч. аполітичності, а не ідеологічне «перевзуття» та корегування історії під соціальне замовлення. Ніхто зараз не збирається відроджувати соціалістичні ідеї у їх первісному вигляді, які сповідував український соціал-демократ, проте еволюція людської думки безперервна, що спостерігається у появі лібертаріанства, нових моделей соціалізму, неолібералізму, тривалих пошуках сенсу української національної ідеї тощо. Усе це у новій історичній реальності висуває на порядок денний завдання ґрунтовнішого вивчення багатогранної міждисциплінарної наукової та ідейної спадщини нашого талановитого земляка.

Ступінь наукової розробки. У процесі становлення історіографії як окремої галузі знання у XIX – на початку XX ст. відбувалися пошуки її семантичного визначення. Зокрема, виділялись «історія думок», «історія історії» (науки), «історія поглядів», «історія переконань». Наприкінці XX ст. традиційну історію ідей змінила «інтелектуальна історія», що набула нового статусу в системі історичних субдисциплін. У сучасному науковому дискурсі інтелектуальну історію представляють як успішну діяльність у певній галузі: історія економіки, міжнародних відносин, літератури, ментальностей тощо. Її межі характеризуються різноманітними міждисциплінарними сполученнями з використанням трансчасової ознаки: «нова історична наука», «нова соціальна історія», «нова біографістика» тощо [1, с.7,8,50,51]. Інтелектуальна історія включає в собі, крім іншого, різноманітні версії інтелектуальних біографій, що передбачає усебічний розгляд творчої діяльності особистості з усіма складовими: соціальні умови, суспільно-політичні обставини, характер праці та її результати. Такими постулатами керуються дослідники наукового доробку і громадсько-політичної діяльності С. Подолинського.

У донесенні до наукової спільноти відомостей про С. Подолинського помітну роль відіграв М. Грушевський, досліджуючи український соціалістичний рух. Він оприлюднив деякі перекладені з німецької і французької мов праці вченого, листи до К. Маркса тощо [2]. Перманентно інтерес до цієї постаті зникав і пожвавлювався. За соціалістичної доби С. Подолинський цікавив дослідників як учений-економіст, поширювач марксистських ідей в Україні. Відчутний внесок у розкриття наукового доробку С. Подолинського зробили вчені Львівського університету імені І. Франка, досліджуючи його соціологічні й суспільно-політичні [3] та державно-правові погляди [4]. Дарма, що з ідеологічного та методологічного боку на сьогоднішній день вони втрачають актуальність (це не докір, а констатація факту), проте змістовна частина з великою кількістю першоджерел безперечно складає наукову вартість. Постать С. Подолинського привертала увагу дослідників як революціонера-демократа, пропагандиста соціалістичної теорії Маркса, автора праць з економіки, екології, природознавства, санітарної гігієни та ін. [5]. Його наукові й публіцистичні твори друкувались у 70-х – 80-х роках XIX ст. за кордоном,

деякі в російській періодичній пресі. У 20-х – 30-х рр. та 50-х – 60-х рр. XX ст. активізувалась увага дослідників до наукової і публіцистичної спадщини одного з найяскравіших представників суспільного руху в Україні останньої третини XIX ст. С. Подолинського. Українофільства як яскравого явища тогочасного суспільно-політичного життя, побіжно торкається Л.Я. Корнійчук у дослідженні суспільно-економічної думки в Україні 70-х років XIX ст. Ці сюжети пов'язані з діяльністю громад і Південно-Західного відділу Російського Географічного Товариства, з якими співробітничав С. Подолинський [6].

Критиці буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії філософії в Україні присвячена колективна монографія відомих учених В.С. Горського, В.М. Нічик, В.Д. Литвинова та інших, де зазначається, що буржуазні ідеологи замовчують прізвище С. Подолинського, його особисте знайомство з К. Марксом і Ф. Енгельсом, листування з ними. Зарубіжні фахівці також не згадують І. Франка, який вважав «поширення ідей наукового соціалізму на Україні одним із найважливіших завдань революційної демократії» [7, с.138-139]. Носієм революційно-демократичного напряму суспільної думки у пореформений період в Російській імперії виступало народництво. Широке трактування даного історичного феномена здійснено у джерелознавчому дослідженні С.І. Світленка [8]. Воно побудовано на документах багатьох архівів України та Російської Федерації (останні тепер недоступні українським науковцям, тому є особливо цінними). Автор корелює народництво з народолюбством, зокрема українським, яке ще артикулюється як українофільство. Народництво мало своєрідні відтінки, тому потребує конкретного і багатовимірного підходу, отже враховуватиметься при розгляді народолюбства/українофільства С. Подолинського.

Наукову і громадську діяльність С. Подолинського понад 20 років досліджує канадський історик Роман Сербін. У 1990 р. в Монреалі він опублікував «Вибрані твори С.А. Подолинського» [9]. У 2000 р. твори вченого також видав Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана [10]. На сьогодні дослідники мають у своєму розпорядженні також документи і листи вченого, упорядковані Романом Сербіним і Тетяною Слюдиковою. Це видання насправді можна назвати енциклопедичним, що базується на презентабельній джерельній базі: документах, які зберігаються у державних архівах, рукописних відділах інститутів, бібліотек Києва, Львова, Одеси, Москви, С.-Петербурга. Книга, крім зазначених у назві атрибутів, містить низку рубрик: праці та спогади С. Подолинського, покажчик імен, С. Подолинський у мемуарах та наукових дослідженнях тощо. У них український патріот розкривається як людина, громадянин, який не змінював кардинально своїх переконань ані в соціальних, ані в національних питаннях [11]. Українські вчені-економісти влаштовують заходи, присвячені постаті нашого земляка. Наприклад, у 2013 р. проведено «Круглий стіл» на тему «Соціально-економічні ідеї Сергія Андрійовича Подолинського (1850–1891) і глобальна місія України». В обговоренні питань брали участь провідні вчені Шевчук В.О., Гринів Л.С., Надольний І.Ф., Канигін Ю.М. та ін. Тематика виступів охоплювала в основному економіку, філософію, статистику [12]. У межах даної статті для розуміння загального історичного контексту другої половини XIX ст. має значення колективна монографія «Україна і Росія в історичній ретроспективі» [13]. На жаль, у підрозділі «Українофільство та державоохоронна політика царизму» С. Подолинський залишився поза увагою вчених. Загалом, його патріотизм, який нерозривно поєднувався з соціалістичними поглядами, порівняно з науковою і громадською діяльністю, висвітлювався фрагментарно. Це зумовило обрання предметом нашого дослідження саме україноцентричний аспект його діяльності.

Мета дослідження – на основі наявного фактичного матеріалу і теоретичних узагальнень відтворити соціально-політичний портрет ученого у царині українофільської парадигми другої половини XIX ст., рельєфніше розкрити національно-патріотичну складову його багатогранної праці на користь свого народу, чого в теперішній час бракує заможним людям, адже все переведено у площину ліберальної економіки і наслідування європейських цінностей; показати самовідданість обраній справі в умовах утисків усіляких проявів української ментальності та повернути його ім'я із забуття у соціогуманітаристиці.

Виклад основного матеріалу. Наскільки відомо, генеалогія Подолинських сягає XVI ст. На початку наступного століття пращур Сергія Осип Подолинський переселився з Берестейського воєводства у Київське, нащадки якого пізніше мешкали на Чернігівщині. Тут у 1777 р. народився дід Сергія – Іван, який здобув вищу освіту в Київській (Києво-Могилянській) академії (закінчив у 1795 р.). Батько Сергія Андрій Іванович Подолинський (нар. 1806 р.) навчався у Київському приватному пансіоні та шляхетному пансіоні Петербурзького університету, став відомим поетом пушкінської доби, був особисто знайомий з О. Пушкіним, А. Міцкевичем. (Його поетичний вислів: «Где высоко стоит наука, стоит высоко человек»). Мати – Марія Сергіївна – походила з відомого князівського роду Кудашевих. 19.07.1850 р. у них народився Андрій (село «Ярославці», що розташоване на межі Київської та Херсонської губерній; родина володіла також великими маєтками та будинками в Києві). Батьки мріяли бачити свого сина гідним спадкоємцем, продовжувачем сімейних традицій на чиновницьких посадах імперської держави. Дворянин С. Подолинський виховувався гувернантками, середню освіту здобув удома, згодом склав випускні іспити у І Київській гімназії. Він користувався багатою батьківською бібліотекою, читаючи західноєвропейську наукову та художню літературу в оригіналі. У 1867 р. юнак став студентом університету Св. Володимира (фізико-математичний факультет, напрям «природничі науки», який успішно закінчив у 1871 р. зі ступенем кандидата природничих наук) [11, с.46,323,325]. Студентське середовище, контакти з учасниками українського національного руху та революційно налаштованою молоддю, виключеною з Петербурзького університету, знайомство з популяризатором марксизму молодим економістом М.І. Зібером відіграли свою роль у формуванні суспільно-політичних поглядів Сергія Андрійовича. На даний факт вказував М. Грушевський. І хоча М. Зібер не писав українською і

не виступав як українець, але був близьким до старогромадівців. Завдяки йому соціально-економічна теорія К. Маркса поширювалась в Україні та Росії. Не виключений і його ідейний вплив на С. Подолинського, який був найбільш чистим соціалістом того часу, – зазначав український історик [2, с.15].

За визначенням суспільствознавців, на той період у суспільно-політичній думці співіснували революційно-демократьтчний напрям, народництво та українофільство. Ідеологами російського народництва виступали О.І. Герцен, М.Г. Чернишевський. У 70–80-х рр. XIX ст. з його ліберальної та революційної течій превалювала остання. Таке відбувалось на фоні посилення політичних репресій після придушення польського національно-визвольного повстання 1863 р. Загалом народництво в російській історіографії характеризується як «ліве і праве, слов'янофільське і західницьке, релігійне і атеїстичне» [8, с.3]. Як бачимо, ідейний еклектизм є характерною рисою народництва. В Україні воно виявилось важливим чинником національно-визвольного руху. В його ґенезі помітну роль відігравало українське слов'янофільство [14, с.85-117]. Представників українського народництва в історіографії та історичних джерелах іменували по-різному: «українські народолюбці», «україполюбці», «українофіли», «українські слов'янофіли», прихильники «української (малоросійської) партії», «української соціально-демократичної партії» тощо [15, с.200]. За визначенням С. Світленка, «вітчизняне народолюбство являло собою національну форму європейського загальнолюдського демократизму», в якому простежувалися дві тенденції: ліберальна та радикальна [8, с.5]. Центральною світоглядною ідеєю українських народолюбців/українофілів, які надихались гуманістичними, демократичними переконаннями, було національно-культурне відродження України. У їхньому світосприйнятті сполучались ідеї україно- і народолюбства, відтак, воно має ознаки національно-демократичні та соціально-демократичні. У політичному сенсі народолюбці/українофіли стояли на принципах здобуття культурно-національної автономії та державного федералізму, хоча конкретних завдань подібного роду не висували через урядові репресії [8, с.12, 13].

Таким чином, українофільство можна схарактеризувати як сукупність поглядів та почуттів, притаманних українській інтелігенції XIX ст., які виявлялися в любові до Вітчизни, її історії, культури, мови. Воно розвивалось на хвилях ідей романтизму. Так званий «академічний» етап українського руху завершився створенням Кирило-Мефодіївського товариства. Його програма «Книга (Книги) буття українського народу» (або «Закон Божий») у своєрідній формі вибудовувала історичне майбутнє України, тобто українську національну ідею [13, с.35]. У щойно змальованій суспільно-політичній атмосфері формувалась особистість майбутнього вченого і громадського діяча С. Подолинського. Належачи до заможного дворянського роду, він зробив ідейний виклик усій системі соціальної несправедливості.

До проявів українського національного відродження у суспільстві кінця 50-х – початку 60-х рр. XIX ст. батько Сергія «ставився з погордою і навіть написав вірша, в якому висміював «хохломанів», себто студентську молодь, в якої пробуджувалася соціяльна і національна свідомість» [11, с.46]. Отже, в сімейному колі українство не могло бути у великій пошані. Проте всупереч бажанням батьків бачити сина поважним державним службовцем, С. Подолинський обрав шлях боротьби за соціальні зміни, став палким українським патріотом і соціал-демократом[2], уособленням національних прагнень українського народу. На відміну від дворянських консервативних традицій, юнак у студентські роки захопився ідеями соціальних перетворень, по-суті вступивши у конфлікт з батьками. Хоча дослідники трактують це неоднозначно, враховуючи загальну тогочасну суспільно-політичну ситуацію, зростання соціальної активності інтелігенції, зокрема університетських викладачів і студентів, та їх жандармських переслідувань. Можливо батько втайні поділяв світоглядну позицію сина і в той же час змушений був «вигороджувати» його перед владою [5, с.9-10].

Формування світогляду С. Подолинського відбувалося під впливом поезії Т. Шевченка, патріотичного вірша П. Чубинського «Ще не вмерла України ні слава, ні воля», який здобув популярності серед борців за національну справу, зрештою знайомство з М. Зібером, М. Драгомановим, іншими членами Київської громади посіяли в душі талановитого і чутливого юнака зерна українського народолюбства. Під час навчання в університеті він, говорячи мовою жандармів, належав до так званих «неблагонадійних студентів» у політичному відношенні. Отримавши диплом, С. Подолинський невдовзі офіційно з метою лікування вирушив у Європу разом із М. Зібером, який їхав у наукове відрядження. На шляху до Цюриха він познайомився з представниками галицького українства у Львові й Відні, де існувало товариство галицької молоді «Січ», що безперечно зміцнювало його українофільські, як тоді називали, переконання. В Цюриху зблизився з представниками україно-російської еміграції, відвідував і виступав на їхніх зборах, влаштував вечір пам'яті Т. Шевченка [11, с.57-58]. Крім того, він намагався створити «Малоросійське товариство» з молоді, яка мешкала у Цюриху (1873 р.), а також всеслов'янський центр у Відні [3, с.11].

У Парижі С. Подолинський поглиблював свої знання з медицини, познайомився з революційним народником П. Лавровим, у Лондоні – з К. Марксом і Ф. Енгельсом. У Швейцарії він допомагав П. Лаврову в організації видання журналу «Вперед!»[3], у якому передбачалося друкувати матеріали професорів Київського, Харківського та інших університетів, і надавав кошти на цю справу [16, арк.4, 7, 8]. Він також був його дописувачем й організатором, розповсюджувачем, замовником кореспонденцій із Сербії, Галичини та інших слов'янських земель, вважаючи за необхідне широку інтернаціоналізацію змісту видання [24, с.354]. У листі від 7 січня 1873 р. (з Ві-

[2] Українська соціал-демократія – ідеологія і політичний рух, що зародився у 70–80-х рр. XIX ст. Основна ідея – формування української державності на засадах справедливості та рівності громадян. Поширювачами соціал-демократичних ідей були О. Терлецький та С. Подолинський; останній, як теоретик і практик, відзначався тим, що ці ідеї він намагався поєднувати з українським національним питанням.

[3] Редагований П. Лавровим ж. «Вперед!» виходив у Цюриху (1873–1874) та Лондоні (1875–1877); разом видано 5 томів.

дня в Цюрих) С. Подолинський повідомляв П. Лаврову про зустріч з М. Бучинським, якого ознайомив з програмою ж. «Вперед!». М. Бучинський пропонував «видавати в Цюриху журнал і брошури соціалістичного напряму, які мали би рівне розповсюдження як у Росії, так і в Галичині та решті Австрії, та мають друкуватись великоруською мовою, що ніяк не заважатиме їхньому обігу в Галичині, оскільки майже всі розуміють російську». Програма журналу йому сподобалась, адже М. Бучинський називав себе соціалістом і вважав, що цією ідеєю потрібно оживити галичанський рух [11, с.165]. Зрештою організаційно-правові питання з приводу видання журналу були залагоджені й С. Подолинський просив М. Бучинського подбати про підготовку статей з Галичини і бажано з Сербії. Звісно, галичанські кореспонденції писатимуться малоросійською, а сербські сербською, але проблем з перекладом не буде, – зазначав він [11, с.167].

Як засвідчують документи, листування між діячами народницького і соціал-демократичного рухів підтримувалось незважаючи на всілякі перепони. Так, 19 лютого 1873 р. С. Подолинський писав П. Лаврову про отримання листа від М. Драгоманова з Флоренції, де він просить надіслати йому програму, що я і зроблю найближчим часом. А вже 1 березня 1873 р. він повідомив М. Бучинському, що надійшли правки М. Драгоманова до програми, з якими з усією вірогідністю ми погодимося. Мова йшла про третю редакцію програми, насамперед у частині українського питання в Російській імперії. Наразі М. Драгоманов не погоджувався з тезою П. Лаврова, що національне питання має зникнути через більшу важливість завдань соціальної боротьби. У цьому ракурсі П. Лавров відкидав можливість надання автономії Україні, а створення соціалістичної партії допускав лише в Галичині. Тут же Сергій Андрійович просив М. Бучинського допомогти у забезпеченні Громадської бібліотеки Цюриха українською літературою та каталогами видань Галичини. Він також питався, де можна придбати зібрання творів Т. Шевченка і чи не передбачає М. Бучинський створювати у Відні громадську Слов'янську бібліотеку та нагадав йому про обіцянку надіслати в Цюрих «Правду» (український літературно-науковий і політичний журнал, що видавався народовцями у Львові в 1867–1898 рр. з перервами – *Н.Ш.*) [11, с.176, 179, 180].

Перейнявшись ідеями російського революційно-визвольного руху, український патріот залишався непохитним у своїх ідейних переконаннях, про що свідчать його стосунки з П. Лавровим, В. Смірновим (лавровець, народник, секретар редакції газети «Вперед!»), які разом з іншими російськими народниками не визнавали національних особливостей і прагнень українського народу. Тому революційні настрої С. Подолинського не були тотожними народництву. На його думку, не можна обмежуватись лише теоретизуванням і проблемами росіян, не враховуючи інтересів інших пригноблених народів, у т.ч. українського. Полемізуючи з ними, С. Подолинський прагнув засвідчити відмінність і особливості розвитку суспільно-політичного руху в Україні, наголошуючи на необхідності врахування національної специфічності та національних потреб. Мислитель наполягав на визнанні за будь-яким народом права на власну мову, мораль, звичаї, літературу тощо. Цим він нівелював свої інтернаціоналістські погляди і, так би мовити, надавав національного забарвлення інтернаціональному соціалізму [24, с.354]. У листі до В. Смірнова (4 травня 1875 р.) С. Подолинський писав: «…українофільство мене перемогло; я завжди мав до нього схильність, а останнім часом став цілком завзятим українофілом, …тепер українофільство означає – українська соціал-демократична партія». Він пояснював, що це – окрема течія громадівців, які у 70-х рр. вже не українофіли, а радикали і «багато хто з них те й інше разом» [11, с.226, 236-237]. У полеміці з російськими народниками С. Подолинський наголошував, що для нього була неприйнятною практика радикалів «ходити в народ», не знаючи української мови. Для українофілів, які не діяли безпосередньо серед народу, він вважав доцільнішим займатися за кордоном виданням книжок для народу. Він звертав увагу В. Смірнова на те, що в числі його пітерських друзів є українці, які планують повернутись на батьківщину, де неминуче стануть українофілами [11, с.230].

Розходження С. Подолинського з російськими народниками у поглядах на вирішення соціальних та національних питань посилювало у нього патріотичні почуття і бажання максимально віддавати себе українській справі. 28 квітня 1874 р. С. Подолинський писав листа П. Лаврову в Лондон із Парижа, в якому констатував факт «охолодження» читачів у Києві та Одесі до ж. «Вперед!» і вже 2 травня сповіщав йому, що бажає повернутися в Росію. Кількома днями пізніше він пояснював це рішення незгодою з позицією редакції журналу, на сторінках якого ведуться «теоретичні розмірковування про те, що потрібно робити і чого не робити по суті», тому я «їду в той бік, у який мої симпатії тягнуть мене сильніше» [11, с.216-217].

Розбіжність із впередівцями, зокрема в питаннях національно- визвольного руху народів Російської імперії, сприяла зміцненню його українофільських переконань. Він замислив заснувати революційне україномовне видання з перспективою створення української соціал-демократичної партії. Влітку 1874 р. Сергій Андрійович повернувся в Україну, де залишався до 1877 р., періодично виїжджаючи за кордон (у травні 1876 р. отримав диплом лікаря у Вроцлавському університеті, у грудні того ж року підтвердив його, успішно пройшовши випробування на ступінь лікаря в університеті Св. Володимира [11, с.326, 328]. Практикуючий лікар не припиняв громадської діяльності. Саме у той період український рух набирав політичного характеру внаслідок часткової лібералізації суспільного життя в Російській імперії в рамках проведення буржуазних реформ після скасування кріпосного права. Його ідеологічним підґрунтям було народництво як специфічна форма українофільства. Центр українського руху зосереджувався у Київській громаді, що відрізнялась від попередньої студентської 60-х років. Громадівці займались не лише науковою та видавничою діяльністю, а й на таємних зібраннях обговорювали загальнополітичні й теоретичні питання українського національного і соціального рухів. У власній київській квартирі лікар зберігав нелегальну літературу. Як член Південно-Західного відділу Російського Географічного Товариства (з 05.12.1874 р.) С. Подолинський

вивчав соціально-економічне і політичне становище, етнографію, статистику тощо з орієнтацією на вироблення майбутньої моделі суспільного розвитку України [23, с.173, 174].

Виникали й студентські т.зв. «молоді громади», які гуртувались навколо М. Драгоманова і Ф. Вовка. За спогадами Баха, одного з відомих революціонерів того часу, серед київської молоді існували різні політичні течії. На засіданнях так званого студентського клубу він слухав виступи С. Подолинського, який щойно повернувся з-за кордону. …Бах зазначав, що реферати «так само, як і тенденції «клубу», носили україножільсько-конституційний характер і були, напевно, відбиттям ідей Драгоманова» [16, арк.15]. Громадівці розповсюджували серед населення популярні брошури С. Подолинського: «Парова машина», «Про багатство та бідність», «Про хліборобство» та ін. Сергія Андрійовича не полишало бажання налагодити видання українського часопису подібного лавровському «Вперед!». Його прагнення поділяли громадівці й обрали на початку 1875 р. «Комітет дванадцяти на Подолі», до складу якого увійшов і С. Подолинський. Комітетчики мали розробити проект майбутнього друкованого органу, проте не дійшли спільної думки стосовно його ідейного спрямування [10, с.38]. Саме з цього приводу між С. Подолинським і М. Драгомановим виникли розходження: перший вважав, що громадівський часопис повинен пропагувати соціал-революційні ідеї, а другий вбачав у ньому рупор ліберально-демократичних, а не революційних гасел [6, с.119]. Зрештою у Женеві було започатковано видання громадсько-політичного і літературно-наукового збірника «Громада» за редакцією М. Драгоманова та О. Терлецького. До них долучився С. Подолинський, узявши на себе його фінансування і підготовку програми в революційно-соціалістичному дусі[4]. У розробленій ним редакційній концепції часопису українство представлене в соціально-екномічній, політичній та юридичній сферах. У ній відображене бачення майбутнього суспільства, створеного на засадах рівності, свободи слова, друку, зборів товариств, автономії громад у розв'язанні суспільних проблем, спільної власності на засоби господарського виробництва, що забезпечуватиме економічну і політичну свободу. Це була оригінальна теорія «громадівського соціалізму», що ґрунтувалась на національних традиціях українського народу. У ній громаду С. Подолинський представив ідеалом майбутнього суспільного ладу, оскільки вважав її найдавнішою формою об'єднання для спільної праці. Громада, на думку вченого, стала б державною одиницею, органом самоврядування, який забезпечував би економічну і політичну рівність. Він не протиставляв громаду і державу, передбачаючи зміну її суті – замість класового гноблення вона мала би функції регулятора інтересів усіх членів суспільства [17]. Для України це означало створення єдиної національної спілки, яка складатиме частину федерації національних спілок громад Європи. Головне, що держава і громада не є антиподами. Громаду вітчизняний мислитель уявляв прообразом громадянського суспільства. Його ідейні уподобання відрізнялись, але не суперечили драгоманівським, де держава і громада протиставлялися. Загалом, зазначаючи роль М. Драгоманова у формуванні суспільно-політичних поглядів С. Подолинського, не варто відкидати і зворотнього впливу. Мислитель запропонував видавати майбутній часопис під назвою «Україна». М. Павлик погодився, натомість М. Драгоманов заперечував, отже вона залишилась попередньою («Громада»), а програма зазнала деякої лібералізації. Через брак консенсусу між укладачами цей документ скоріше нагадував не програму, а загальний план закордонного видання, підписаний трьома вищезазначеними діячами. Вільна українська преса за кордоном існувала недовго, бо її припинили фінансувати громадівці, яким здалися надто радикальними деякі публікації [18, с.199].

Енергійна організаторська праця С. Подолинського по створенню й фінансовій підтримці згаданого часопису, непохитність національних переконань зумовили послаблення співпраці з П. Лавровим та його однодумцями. Зокрема, у листах до співробітника ж. «Вперед!» В. Смірнова він викладав власне бачення соціальних і національних проблем в Україні та їх регіональні особливості, у зв'язку з чим останній звинувачував його в україножільстві. У відповідь український патріот підтверджував свою позицію, зокрема в листі В. Смірнову від 17.05.1875 рр., який, на нашу думку, може претендувати на цілий теоретичний трактат. У ньому аргументовано викладено україножільські та соціал-демократичні погляди українського мислителя. Він це робив, даючи пояснення на конкретні сім запитань В. Смірнова стосовно ідейної суті української соціально-демократичної партії, її розуміння національного питання, ставлення до великоруських робітників та інтелігенції, які мешкають в Україні; розтлумачував, що означає фраза: «український народ не може розвиватися в соціалістичному напрямі за Вашими формами» (тобто російських народників – *Н.Ш.*) тощо [11, с.234]. Свою позицію він обгрунтовував тим, що в Україні немає значного прошарку освічених людей, отже переважно це народ мужицький і з того виходили діячі українського національного руху, яких прозвали «хлопоманами» (від давньоруського «холоп»). Вони не цураються, а пишаються цим іменем, особливо тепер, перейшовши частково на міжнародну соціал-демократичну платформу.

Пояснюючи суть української соціал-демократії, С. Подолинський підкреслював її відмінність від російських радикалів. Українська соціал-демократична партія (УСДП) ще не оформилась у партію класичного типу, як західноєвропейські, та не виробила чіткої програми. Її витоки він вбачав у хлопоманії. Незважаючи на певні розходження у поглядах, серед партійців однозначно домінують соціально-демократичні елементи. Вони є характерною ознакою україножільства. За теперішніх

[4] «Громада» – український громадсько-політичний і науково-літературний збірник. Видання вдалося налагодити у 1878 р. в Женеві, де М. Драгоманов заснував українську вільну друкарню. Всього вийшло п'ять випусків. 1880 р. збірник реорганізовано у журнал, якого вийшло два номери, у першому з них за 1881 р. надрукована «Програма». Див.: Сергій Подолинський. Листи та документи. С. 93. Автор Злупко С.М. наводить «Програму», зазначаючи рік 1880. Див.: Злупко С.М. Сергій Подолинський – вчений, мислитель, революціонер. С. 187-192. (Ймовірно документ підписаний у 1880 р., а журнал вийшов друком на початку 1881 р.).

умов дехто з українофілів, особливо, хто потрапив до великоруських гуртків, є одночасно і радикалами. Загалом же непорозуміння українофілів з великоруськими радикалами, які, не володіючи українською мовою, здійснюють «ходіння в народ», зумовлене невизнанням останніми «українського народу за осібний народ». Український патріот давав чітко зрозуміти російському народнику В. Смірнову, що заперечення необхідності культурно-літературної діяльності української інтелігенції є проявом вузького великоруського націоналізму. С. Подолинський щоразу вживав термін «українофіли», «українофіли-соціалісти», а не народолюбці, тобто підкреслював національний аспект [11, с.233-234, 236, 237, 246, 247]. Мислитель відкидав звинувачення великоросами українофілів у націоналізмі за культурницьку діяльність, зокрема виборювання прав української мови, видання підручників, словників, журналів тощо [19, с.82-83].

Переломним у світогляді С. Подолинського став 1876 р., що пов'язується з антиукраїнською політикою царату, закріпленою Емським указом російського царя Олександра ІІ про заборону українського друкованого слова. Його наслідком стало закриття Південно-Західного відділу Російського Географічного Товариства, газети «Киевский телеграф», з якими співробітничав учений і громадський діяч С. Подолинський. А напередодні М. Драгоманов, звільнений з університету, виїхав у Відень, згодом переїхав до Женеви, де налагодив з однодумцями, у т.ч. С. Подолинським, видання вищезгаданої української збірки «Громада»[5]. У ті часи сприятливіші, ніж на Наддніпрянщині, умови для поширення української національної ідеї, стрижнем якої є суверенна держава, національні традиції, рідна мова, культура, склалися в Галичині. Там за Конституцією Австрійської імперії 1849 р. українці отримали певні громадянські права, тому могли організовувати україномовні видання через пом'якшені цензурні правила.

Сам С. Подолинський чимало зробив у справі піднесення авторитету української мови. Ймовірно не вивчаючи її в гімназії та університеті, він користувався нею в листуванні з галичанами, писав наукові праці. Свідченням його національно-патріотичної орієнтації були також опубліковані у Відні й Женеві україномовні брошури для простого читача, в яких він у доступній формі викладав соціалістичні ідеї. Характерно, що соціалістичний світогляд українського вченого не обмежувався інтернаціоналістською термінологією. Він базував свої праці на основі реального соціально-економічного грунту тогочасної України, вживаючи у назвах цей топонім: «Життя й здоров'я людей на Україні», «Ремесла і фабрики на Україні». Ці твори, а також брошури «Про багатство та бідність», «Парова машина», «Про те, як наша земля стала не наша» та інші доносили до розуму і серця неписьменних співвітчизників ідеї соціальної та національної справедливості. Приміром, розглядаючи процес капіталістичного виробництва (праця «Ремесла і фабрики на Україні». Женева, 1880), вчений послуговувався марксистською економічною концепцією, спростовуючи соціологічні висновки Мальтуса стосовно випереджання темпів зростання кількості населення порівняно із виробництвом засобів до існування. Він розглядав це у контексті розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. Одночасно помічається поступове відхилення соціаліста від марксистського тлумачення класової боротьби як рушійної сили в історії, такою він вважав творчу діяльність на накопичення перетвореної сонячної енергії для задоволення потреб соціуму. На думку дослідника В.С. Чеснокова, трансформація суспільно-політичних поглядів мислителя, а саме природничо-наукова концепція соціалістичного суспільства, а не теорія класової боротьби вплинула на його сприйняття радянськими вченими-марксистами. Через те його ім'я замовчувалось [20, с.89]. Український учений порушував багато соціально-економічних, екологічних, медичних проблем, збагачуючи науку україномовною термінологією, адже частина з них торкалася саме українських територій, які в його розумінні і сприйнятті завжди виступали соборними незалежно від того, у складі якої імперії вони перебували.

Праці С. Подолинського друкувались англійською, італійською, німецькою, французькою, деякими слов'янськими мовами. Вражає його широкий науковий діапазон. На початку лютого 1880 р. він повідомляв Ф. Вовку, що з його творчого доробку вже надруковано, що друкується і готується, зокрема, названі «Аріфметика» та частина «Алгебри» українською, у російськомовному щомісячнику «Слово» буде опублікована частина основної соціологічної праці «Труд человека и его отношение к распределению энергии» (за життя С. Подолинського видавалася 6 разів та після його смерті тричі українською, вперше у перекладі М. Грушевського) і багато ін. [11, с.290-292]. А, приміром, 19.08.1881 р. він звертався до О. Пипіна з проханням прояснити долю його статті про реалізм в українській літературі, надісланої ним для опублікування в ж. «Вестник Европы». У разі відмови просив повідомити йому суму поштових витрат. (Стаття не була надрукована. Оригінал листа зберігається в Держ. публ. бібліотеці у С.-Петербурзі) [21, арк.1]. Не вдаючись до глибшого аналізу наукового доробку нашого земляка, адже це не входить у предмет даного дослідження, зазначимо, що «у пантеоні українських ученихноваторів енциклопедичного мислення чільне місце займає Сергій Андрійович Подолинський, який всього за 10 років творчості залишив наукову спадщину, що вийшла за національні межі й здобула міжнародне визнання»[6] [22, с.318].

[5]Женева завжди слугувала місцем, куди приїжджали на відпочинок і в ділових справах французи, німці, італійці, росіяни, угорці та ін. Але відтоді, як у Женеві знайшли собі «притон російські анархісти, французькі комунари і взагалі кліка антидержавних ізувірів, …женевський притулок зробився злом, з яким доводиться рахуватись не лише Росії та Німеччині, але останнім часом і Франції». Тут знаходиться центр, звідки керуються всі антиурядові виступи. Див.:Довідка про Женеву як «…центр злочинної антидержавної пропаганди…».// Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Ф. Х, № 75. Арк. 1-1зв.

[6]У цій публікації С.М. Злупко місяцем народження С. Подолинського назвав листопад, тоді як у «Метриці» про народження зазначений липень. Див.: Сергій Подолинський. Листи та документи. С. 321.

Величезної уваги заслуговує дослідження вченого під назвою «Життя й здоров'я людей на Україні», надруковане в Женеві у 1878 р. Як професійний лікар С. Подолинський проаналізував причинно-наслідкові зв'язки стану здоров'я і соціально-економічних умов життя та праці різних соціальних і професійних прошарків українського населення, надавши практичні санітарно-гігієнічні рекомендації щодо їх покращення. Згадана монографія підносить С. Подолинського на п'єдестал заслуженого українофіла XIX ст., що не є перебільшенням, оскільки й М. Драгоманов у «Автороруських споминах» назвав його «надто українцем» [19, с.89].

Свої наукові погляди, громадянську позицію мислитель доводив до відома українців також через газету «Киевский телеграф», яка по суті була друкованим органом громадівців. У ній опубліковано статті: «Вопросы общественного здоровья сельского населения в Южной России» (1875, № 9), «Мещанско-рабочие товарищества самопомощи в Галиции» (1875, № 53), «Борзна» (1875, № 56), «Русское и польское население Галиции» (1876, № 34) та ін. У своїх творах С. Подолинський українців іноді називав «наші люди», «добрі люди» на відміну від «чужих людей». «На нашій Україні», – зазначав учений, основними економічними формами є ремесло, мануфактура і фабрика, як і в інших країнах.

Окремі згадки про українофільство С. Подолинського містяться у «відвертих показаннях» Богославського, на основі яких поліція складала довідки, що зберігаються в Архіві революції у Москві. Мешкаючи у Києві, С. Подолинський був членом «Київського гуртка партії українофілів, що було доведено тим, по-1-е, що він перебував членом ради означеної партії, яка стояла на чолі українофілів – соціалістів, і, по-2-е, тим, що квартира його була місцем складу заборонених книжок і в ній же переховувався після втечі з-під варти державний злочинець Савва Топчаєвський». (Втеча Топчаєвського відбулася 25 жовтня 1876 р. На початку 70-х років він вчителював і здійснював серед народу пропаганду в українському національному дусі, потім почав революційну пропаганду серед робітників, був заарештований з нелегальною літературою, втік, переїхав до Петербурга, звідти на Волгу, де знову потрапив до рук жандармів) [16, арк.13, 14].

З розповідей Богославського, на одній зі сходок студентського гуртка обговорювалось питання про заснування стипендії на пошану М. Драгоманова. «Радикали» запропонували передати зібрані для цього кошти на революційну справу, але партія українофілів «в особі своїх ораторів Юр'єва і Подолинського доводили, що на запровадження стипендії потрібно дивитись теж як на революційну справу, тому що, з одного боку, стипендія увічнить пам'ять Драгоманова, а з іншого – від волі жертводавців залежатиме зробити стипендіатом особу, яка вже служить революційній справі» [16, арк.14], якій, як бачимо, сам С. Подолинський віддавався сповна. Виснажлива наукова й організаційна діяльність як на батьківщині, так і за кордоном, негаразди у стосунках з дружиною, смерть двох синів посилювали його нервово-психічне захворювання. У липні 1880 р. він писав В. Смірнову з Женеви про свої та ближчих знайомих фінансові витрати на українські видання і частково підтримку українських емігрантів, яких там побільшало у зв'язку із репресіями проти громадівців (1879–1880 рр.) у Києві та Одесі [11, с.308]. У листі з Монпельє до своєї мами від 24.02.1881 р. він повідомляв про тяжкий моральний стан і в наступному листі просив фінансової допомоги, а своїй тітці К. Кудашевій розповідав, що дружина Наталя пропонувала йому приїхати в Петербург і взяти участь у боротьбі терористів зі злочинною владою. Він пояснював: «яким би демократом і соціалістом я не був, я не визнаю вбивство у числі засобів дозволених, і я навіть вважаю, що успіх, досягнутий цим засобом накоїв би більше зла, аніж добра» [11, с.297, 299, 310]. Навесні того ж року ситуація ускладнилася, адже розгніваний батько писав Сергію, що припиняє надавати йому кошти, які йшли переважно на видавництво революційного журналу, і про це вже відомо київським властям. Подальша доля неординарного українського мислителя, патріота, соціал-демократа сповнена трагічних сторінок, що викликають тяжкі емоційні відчуття та переживання дослідників і разом з тим велику гордість і пошану до нього.

Висновок. Серед діячів соціал-демократичного і національно-визвольного рухів в Україні 70–80-х рр. XIX ст. виділяється постать різнобічного вченого і безкомпромісного українофіла Сергія Подолинського. С.М. Злупко цілком обґрунтовано назвав його «революціонером у науці і науковцем у практичній (революційній) діяльності». Науковий доробок українського мислителя є безцінним надбанням інтелектуальної історії, що потребує нового переосмислення в умовах транзитного суспільства. Історична наука залишається вірною собі у прагненні позбутися стереотипів. Її наративи потребують поглибленого пізнання й переосмислення, проте не на догоду сучасним ідеологам і політичним трендам, а з урахуванням нових фактів і методологічних принципів соціогуманітарного дослідження. Одним з таких є оціночний принцип, за яким діяльність історичних особистостей оцінюється не по тому, чого не зробили вони з точки зору теперішньої науки, а що дали нового порівняно зі своїми сучасниками і попередниками. С. Подолинський по праву вважається ученим, мислителем енциклопедичного рівня. Він сполучав соціал-демократичні погляди з українофільством. Від російських народників його відрізняло ставлення до українського питання, яке для перших не значилося в пріоритеті. У поглядах С. Подолинського важко розділити соціальне і національне. Вчений переймався долею українського народу, його соціальним і національним становищем, яке реалістично змальовував на фоні визиску з боку самодержавної влади. Жорстка політика царату стосовно українського національного руху (1863, 1876 рр.) загальмувала його, але не могла зупинити. Реакцією на заборони стало посилення діяльності української інтелігенції за кордоном. Перебуваючи під впливом марксистського вчення, що тоді було модним у Європі, в т. ч. в Україні, С. Подолинський намагався, так би мовити, «українізувати» його. Недарма в науковому середовищі став афоризмом вислів, що він в одній руці носив «Капітал» Маркса, а в іншій – «Кобзаря» батька Тараса. Український патріот прагнув гармонізувати універсальні принципи соціалізму з українськими реаліями, розробивши теорію «громадівського соціалізму». Всією науковою, публіцис-

тичною, організаційно-видавничою справою, лікарською практикою він засвідчував свою українськість, закладаючи духовний підмурок для національно-патріотичного руху наступних поколінь українців. Теоретична і практична, хоча й нетривала, діяльність соціаліста-українофіла С. Подолинського була складовою тогочасного суспільно-політичного руху, в якому сполучались соціальна і національно-визвольна течії. Саме це поєднання породило своєрідність теоретичного мислення українських соціал-демократів, зокрема їх яскравих представників – М. Драгоманова та С. Подолинського. Наукові пошуки тривають, що означає неприйдешнє значення особистості Сергія Подолинського та його інтелектуальної спадщини в українській історії.

PS: *У травні 1885 р. хворого С. Подолинського привезли до Києва. 30 червня 1891 р. перестало битися серце українського патріота С. Подолинського. Похований він у Києві на Аскольдовій Могилі поруч з батьком А.І. Подолинським. Надгробок на могилі С. Подолинського має форму аналоя, метр заввишки, з чорного граніту (зверху мабуть був хрест, бо залишились сліди збитого). На аналої розкрита книга з білого мармуру з написом: «Блаженны плачущие, ибо они утешатся, Блаженны алчущие и жаждущие правды, ибо они насытятся». На надгробку зазначено: Сергей Андреевич Подолинский родился 19 июля 1850 г., скончался 30 июня 1891 г. (Писав Ф. Максименко до українського некрополю)//ІР, ф.Х, № 17681-17683, арк.1. Перепоховані на Звіринецькому цвинтарі.*

Література

1. Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями: кол. монографія/Удод О., Верменич Я., Ковалевська О., Ясь О.К.: Генеза, 2018. 288 с.

2. Грушевський М. З починів українського соціялістичного руху. Мих. Драгоманов і женевський соціялістичний гурток. Відень, 1922. 212 с.

3. Пашук А.І. Соціологічні та суспільно-політичні погляди С.А. Подолинського. Львів: Вид-во Львівського університету, 1965. 211 с.

4. Сокуренко В.Т. Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века (М. Драгоманов, С. Подолинский, О. Терлецкий). Львов: Издательство Львовского университета, 1966. 263 с.

5. Злупко С.М. Сергій Подолинський – вчений, мислитель, революціонер. Львів: Каменяр, 1990. 192 с.

6. Корнійчук Л.Я. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках XIX ст. К.: Вид-во Київського університету, 1971. 251 с.

7. Філософська думка на Україні: правда історії і націоналістичні вигадки. К.: Наукова думка, 1987. 197 с.

8. Світленко С.І. Народництво в Україні 60–80-х років XIX століття. Аналіз публікацій документальних джерел. Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1995. 240 с.

9. Подолинський Сергій: Вибрані твори. Упорядкування матеріялів та бібліографія Романа Сербіна. Монреаль, Українське історичне товариство, 1990. 208 с.

10. Подолинський С.А. Вибрані твори. Упорядкування, передмова, примітки Корнійчук Л.Я. К.: Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, 2000. 328 с.

11. Сергій Подолинський. Листи та документи/Упоряд.: Р. Сербін, Т. Слюдикова. Центральний держ. історичний архів України. К,, 2002. 422 с.

12. Соціально-економічні ідеї С.А. Подолинського (1850–1891 рр.) і глобальна місія України. Програма круглого столу 20 листопада 2013 р., м. Київ. 8 с.

13. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах. Т.І. К.: Наукова думка, 2004. 504 с.

14. Шип Н. Слов'янофільство – духовний феномен XIX століття: погляд з Києва. К.: Нац. бібліотека України імені В.І. Вернадського, 2021. 344 с.

15. Енциклопедія історії України. Т. 7. Мл-О.К.: Наукова думка, 2010. 713 с.

16. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф.Х, № 14683.

17. Майданюк І.З. Громада і держава: антипод чи взаємодія? UPL:sworld.education/konfer32/741pdf

18. Україна крізь віки: У 15 т. Сарбей В.Т. Національне відродження України. Т. 9. К.: Вид-во «Альтернативи», 1999. 335 с.

19. Злупко С. Українство видатного вченого і мислителя С.А. Подолинського//Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 1995. Вип. 2.

20. Чесноков В.С. Эволюция природы и человека в трудах С.А. Подолинского//Вопросы истории. 2010, № 5. 85-89 с.

21. Лист С. Подолинського до О.М. Пипіна//ІР НБУВ, ф. Х, № 16958.

22. Злупко С.М. Відкриття С.А. Подолинського// Аксіоми для нащадків. Українські імена у світовій науці. Зб. нарисів. Упорядник Олег Романчук. Львів: Меморіал, 1992. 544 с.

23. Корхова О.Є. Місце і роль С.А. Подолинського в історії національно-визвольного руху XIX століття// Інтелігенція і влада. Серія: Історія – 2010. Вип. 19. 170-176 с.

24. Шип Н.А. Про зв'язок українського національного й соціального рухів у другій половині XIX ст.//Проблеми історії України XIX-початку XX ст. К.: Інститут історії України НАНУ, 2003, № 16. 345-366 с.

References

1. Narysy z sotsiokulturnoi istorii ukrainskoho istoriiepysannia: subdystsyplinarni napriamy: kol. monohrafiia/Udod O., Vermenych Ya., Kovalevska O., Yas O.K.: Heneza, 2018. 288 s.

2. Hrushevskyi M. Z pochyniv urainskoho sotsiialistychnoho rukhu. Mykh. Drahomanov i zhenevskyi sotsiialistychnyi hurtok. Viden, 1922. 212 s.

3. Pashuk A.I. Sotsiolohichni ta suspilno-politychni pohliady S.A. Podolynskoho. Lviv: Vyd-vo Lvivskoho universytetu, 1965. 211 s.

4. Sokurenko V.H. Demokratycheskye uchenyia o hosudarstve y prave na Ukrayne vo vtoroi polovyne KhIKh veka (M. Drahomanov, S. Podolynskyi, O. Terletskyi). Lvov: Yzdatelstvo Lvovskoho unyversyteta, 1966. 263 s.

5. Zlupko S.M. Serhii Podolynskyi – vchenyi, myslytel, revoliutsioner. Lviv: Kameniar, 1990. 192 s.

6. Korniichuk L.Ia. Suspilno-ekonomichna dumka na Ukrain v 70-kh rokakh KhIKh st. K.: Vyd-vo Kyivskoho universytetu, 1971. 251 s.

7. Filosofska dumka na Ukraini: pravda istorii i natsionalistychni vyhadky. K.: Naukova dumka, 1987. 197 s.

8. Svitlenko S.I. Narodnytstvo v Ukraini 60–80-kh rokiv KhIKh stolittia. Analiz publikatsii dokumentalnykh dzherel. Dnipropetrovsk: Vyd-vo DDU, 1995. 240 s.

9. Podolynskyi Serhii: Vybrani tvory. Uporiadkuvannia materiialiv ta bibliohrafiia Romana Serbina. Monreal, Ukrainske istorychne tovarystvo, 1990. 208 s.

10. Podolynskyi S.A. Vybrani tvory. Uporiadkuvannia, pered-

mova, prymitky Korniichuk L.Ia. K.: Kyivskyi natsionalnyi ekonomichnyi universytet imeni Vadyma Hetmana, 2000. 328 s.

11. Serhii Podolynskyi. Lysty ta dokumenty/Uporiad.: R. Serbin, T. Sliudykova. Tsentralnyi derzh. istorychnyi arkhiv Ukrainy. K,, 2002. 422 s.

12. Sotsialno-ekonomichni idei S.A. Podolynskoho (1850–1891 rr.) i hlobalna misiia Ukrainy. Prohrama kruhloho stolu 20 lystopada 2013 r., m. Kyiv. 8 s.

13. Ukraina i Rosiia v istorychnii retrospektyvi. Narysy v 3-kh tomakh. T.I. K.: Naukova dumka, 2004. 504 s.

14. Shyp N. Slovianofilstvo – dukhovnyi fenomen KhIKh stolittia: pohliad z Kyieva. K.: Nats. biblioteka Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho, 2021. 344 s.

15. Entsyklopediia istorii Ukrainy. T. 7. Ml-O.K.: Naukova dumka, 2010. 713 s.

16. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho (dali – IR NBUV), f.Kh, № 14683.

17. Maidaniuk I.Z. Hromada i derzhava: antypod chy vzaiemodiia? UPL:sworld.education/konfer32/741pdf

18. Ukraina kriz viky: U 15 t. Sarbei V.H. Natsionalne vidrodzhennia Ukrainy. T 9. K.: Vyd-vo «Alternatyvy», 1999. 335 s.

19. Zlupko S. Ukrainstvo vydatnoho vchenoho i myslytelia S.A. Podolynskoho//Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. Lviv, 1995. Vyp. 2.

20. Chesnokov V.S. Эvoliutsyia pryrodы y cheloveka v trudakh S.A. Podolynskoho//Voprosы ystoryy. 2010, № 5. 85-89 s.

21. Lyst S. Podolynskoho do O.M. Pypina//IR NBUV, f. Kh, № 16958.

22. Zlupko S.M., Vidkryttia S.A. Podolynskoho// Aksiomy dlia nashchadkiv. Ukrainski imena u svitovii nautsi. Zb. narysiv. Uporiadnyk Oleh Romanchuk. Lviv: Memorial, 1992. 544 s.

23. Korkhova O.Ie. Mistse i rol S.A. Podolynskoho v istorii natsionalno-vyzvolnoho rukhu KhIKh stolittia// Intelihentsiia i vlada. Seriia: Istoriia – 2010. Vyp. 19. 170-176 s.

24. Shyp N.A. Pro zviazok ukrainskoho natsionalnoho y sotsialnoho rukhiv u druhii polovyni KhIKh st.//Problemy istorii Ukrainy KhIKh-pochatku KhKh st. K.: Instytut istorii Ukrainy NANU, 2003, № 16. 345-366 s.

Shyp N.A.,

professor, doctor of science, leading researcher of the funds department manuscript heritage of the Institute of manuscript National library of Ukraine named after VI Vernadsky, nadia.shyp@gmail.com

Ukraine, Kyiv

UKRAINIAN PATRIOT AND SOCIAL DEMOCRATIC SERHIY PODOLYNSKY (1850–1891)

The personality of the Ukrainian scientist-encyclopedist and public figure Serhiy Podolinsky in the context of the development of socio-political thought and cultural-national movement in Ukraine in the 70–80s of the XIX century is considered; the ideological and organizational connection of the national and social liberation movements can be traced: citizens, revolutionary populists, early social democrats. With the involvement of the scientist's epistolary legacy, his scientific, socio-political views were analyzed, business relations with publishers were recreated, sincere support for the national interests of Ukrainians was shown, pages of biography were emphasized, emphasizing courage, philanthropy and patriotism. Serhiy Podolynsky fits into the historical narrative as a conscious ukrainophile, who did not differ in public, but directed all his energy and scientific flair in favor of the Ukrainian cause. His name should not be lost in the annals of modern intellectual history.

Key words: *Podolinsky, Drahomanov, Lavrov, Pavlyk, Smirnov, Terletsky, Marx, publishing, communities, correspondence, populists, social democrats, ukrainophilism.*

Politology

УДК 321.01

Лященко І.А.,
к.політ.н., асистент кафедри політології філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, iraL@ukr.net
Україна, м. Київ

ДЖЕЙСОН БРЕННАН ПРО ВИКЛИКИ, ЩО ПОСТАЮТЬ ПЕРЕД ДЕМОКРАТІЄЮ

У статті розкриваються центральні ідеї книги «Проти демократії» американського дослідника Джейсона Бреннана, де пропонується розгляд демократії під нетиповим науковим ракурсом «проти демократії». Аналізуються положення автора щодо сучасного стану демократії, а саме: низька політична участь; загальна некомпетентність громадян; домінування упередженого ставлення до політичних процесів; відсутність знань та навичок для ведення деліберації. Розкриваються шляхи подолання вищезауважених викликів: відсторонення деяких громадян від влади з огляду на «хороші причини» та політично добровільне, але морально обов'язкове утримання потенційно поганих виборців від голосування.

Ключові слова: *Джейсон Бреннан, демократія, політична участь.*

Постановка проблеми. Демократія залишається еталоном суспільно-політичного життя сьогодення. Прагнення багатьох держав та суспільств спрямовані до світлого демократичного майбутнього. Проте, необхідно більш детально придивитися до цього еталону, заради убезпечення його від власних вад та збереження найкращих здобутків демократії. Саме такий прискіпливий, інший, сучасний погляд пропонує американський дослідник Дж. Бреннан.

Мета роботи – з'ясувати авторський підхід Дж. Бреннана до проблематики викликів, що постають перед демократією.

Виклад основного матеріалу. Нетиповий науковий ракурс «проти демократії» пропонує сучасний американський філософ і політолог, професор стратегії, економіки, етики та державної політики в школі бізнесу Макдоноу при Джорджтаунському університеті Джейсон Бреннан.

Виявляється, що з демократичним ладом існують значні проблеми. Подібне характерне не лише для перехідних, транзитних держав, а й для країн сталої, зразкової демократії, зокрема США. Саме американський демократичний еталон критично аналізується Дж. Бреннаном у книзі «Проти демократії». Критикується не заради заперечення чи відкидання демократії, а заради її захисту. «Я бачу себе захисником демократії», – пише Дж. Бреннан [1, с.392]. Але демократію в тому вигляді, в якому ми її практикуємо, автор називає несправедливою [1, с.303]. Тож, спробуємо розібратися у чому полягає несправедливість-проблемність демократичного ладу за Дж. Бреннаном, що постає викликом для самої демократії.

Серед засадничих принципів демократії, чільне місце займає участь громадян у політичному житті. І саме «неналежна» політична участь виявляється першою проблемою для демократії, адже загальною тенденцією для демократичних держав стало зниження рівня політичної участі. Якщо наприкінці XIX століття на основних виборах голосували 70–80% американців з правом голосу, то нині – щонайбільше 60% на президентських виборах, 40% на проміжних, місцевих і виборах в органи штату [1, с.23].

З огляду на широкий аналіз статистичних даних, що засвідчують загальне зниження участі громадян в політичній сфері, Дж. Бреннан пропонує три різновиди «ідеальних», архетипічних, демократичних громадян: хоббіти, хулігани та вулканці.

Байдужими і незнаючими щодо політики є перший різновид – громадяни-хоббіти або типові неголосуючі. На більшість політичних питань вони не мають сталих (а часто, жодних) поглядів; мають мало (або взагалі не мають) наукових знань про суспільство, не знають поточних подій; їм притаманне лише поверхове знання світової чи національної історії; вони глибоко переконані, що не варто приділяти політиці багато уваги.

Твердий та сталий світогляд притаманний другому різновиду – громадяни-хулігани або шалені фанатики політики (більшість постійних виборців, зареєстровані члени партій, політики). Вони володіють аргументами щодо власних переконань, але не зважають на альтернативні точки зору; споживаючи політичну інформацію на підтвердження власних політичних поглядів і переконань, вони ігнорують, оминають чи відкидають протилежні свідчення, тобто, залишаються упередженими; вони відбирають лише те із суспільних наук, що підтверджує їхню власну точку зору; вони надмірно впевнені в собі та своїх знаннях; вони зневажають незгодних з ними, вважаючи їх дурними, злими, егоїстичними чи глибоко обманутими.

Наукове та раціональне мислення про політику притаманне третьому різновиду – громадянам-вулканцям. Їхні думки підкріплені суспільними науками та філософією; вони самосвідомі, але не самовпевнені; вони зважають на протилежну точку зору; вони безпристрасно, намагаючись уникати упереджень, зацікавлені політикою [1, с.25-26]. «Вулканці цілком раціональні. Незнаючий вулканець знатиме, що він незнаючий, і тому буде майже повністю нейтральним у політичних питаннях.

Якщо він вирішить дізнатися більше, то шукатиме інформацію з надійних джерел. Він узгоджуватиме свої переконання з найкращими наявними свідченнями. Вулканець буде шукати не просто свідчень на користь різних поглядів, а й проти цих поглядів. Він змінюватиме свої думки, коли свідчення цього вимагатимуть. Він консультуватиметься з оточуючими і серйозно ставитиметься до розбіжностей у поглядах, а також з радістю сприйматиме критику, оскільки прагне уникати помилок. «Спасибі, що виправили мене і вказали на мої помилки», – таким є гасло вулканців [1, с.66].

Автор підкреслює, що громадяни не схильні бути вулканцями. Більшість громадян є або хоббітами, або хуліганами, а більшість хоббітів є потенційними хуліганами. З огляду на «потенційне хуліганство», політична участь для більшості громадян визначається згубною. Було би набагато краще, якби більшість громадян залишалася поза політикою, поза широкою політичною участю. Таким чином, Дж. Бреннан критикує демократичний тріумфалізм під гаслом «Слава! Слава! Слава демократії!», оскільки політична участь як така не є доброю, адже не веде до справедливих, ефективних та стабільних результатів; політична участь як така не є доброю, адже не виховує освічених та шляхетних громадян; політична участь як така не є доброю і як самоціль.

З одного боку, науковець визнає саме ліберальну демократію, а не диктатури, однопартійні режими, олігархії або реальні монархії, найкращим місцем для життя на Землі. Але з іншого боку, наголошує, що це не робить демократію ідеальною або найкращою можливою системою, і ми могли б покращити її за допомогою меншої участі [1, с.27-29].

Отже, засадничим кроком для поліпшення демократичного ладу є зменшення рівня політичної участі. Як би контраверсійно це не звучала: якщо рівень політичної участі знизився, то для поліпшення демократії необхідно ще більше його знизити. Чому? Навіщо?

Головна підстава цього кроку – переконання у загальній некомпетентності виборців, з якого витікає політико-філософське обгрунтування негативного ставлення Дж. Бреннана до голосування, що забруднює демократію

По-перше, дослідник зауважує, що коли справа доходить до політики, деякі люди знають багато чого, більшість не знає нічого, а багато хто знає ще менше, ніж нічого [1, с.50]. Виборці більшою мірою є незнаючі, нераціональні, дезінформовані, хоча і милі [1, с.231].

Дж. Бреннан наводить низку прикладів такого незнання, посилаючись на авторів, які присвятили цьому питанню власні дослідження. І. Сомін зауважує, що щонайменше 35% голосуючих є «нічогонезнаючі» [Цит. за 1, с.51], а «Справжня глибина невігластва більшості окремих виборців стає шокуючою для багатьох спостерігачів, не знайомих з цим дослідженням» [Цит. за 1, с.51]. Дж. Фереджон підкреслює: «Ніщо так сильно не вражає дослідників громадської думки, як мізерність інформації, яку мають більшість людей про політику» [Цит. за 1, с.51]. Серед інших «кричущих» прикладів незнання наступні: «Під час виборів більшість громадян не можуть назвати жодного з кандидатів у конгрес у своєму окрузі»; «Громадяни зазвичай не знають, яка партія має більшість у Конгресі» [Цит. за 1, с.52]; «Більшість американців не знають, що таке три гілки влади, або які повноваження вони мають» [Цит. за 1, с.56].

По-друге, філософ відкидає будь-яку можливість просвіти громадян шляхом деліберації, що пропагується низкою прихильників демократії, котрі вірять в потенціал шляхетства більшості громадян. «Деліберація у яку вірить низка дослідників не може вилікувати демократію», – пише він [1, с.44]. Що не так з деліберацією? Чому деліберація всередині демократичної системи неможлива?

«Термін деліберативна (дорадча) демократія (deliberative democracy) стосується різних форм демократії, в яких люди збираються разом, щоб просувати ідеї, сперечатися про них, оцінювати плюси та мінуси, слухати один одного і критикувати висловлені всіма ідеї без упередження» [1, с.92]. Ці деліберативні акції не варто сприймати як чарівну паличку з порятунку демократії, це ідеалізовані заходи, котрі залежать від психології людей. А саме, від домінуючих упереджень. Дж. Бреннан наголошує на стражданні громадян від цілого ряду упереджень:

1) Упередження підтвердження, піддаючись якому, громадяни схильні приймати докази, що підтримують їхні вже існуючі погляди;

2) Упередження відсутності підтвердження, піддаючись якому, люди схильні відкидати або ігнорувати докази, що не підтверджують їхніх уже існуючих поглядів;

3) Тенденційне розмірковування, піддаючись якому, громадяни віддають перевагу тому, у що вірять, і схильні приймати та підтримувати ті переконання, котрі знаходять зручними або приємними, або будь-які переконання, що вважають за кращі;

4) Груповий фаворитизм, піддаючись якому люди схильні формувати коаліції та групи. Люди схильні демонізувати членів групи, але легко пробачають і поблажливо ставляться до членів їхніх власних груп. Вони приєднуються до того, що думає їхня група, і виступають проти того, що думають інші;

5) Упередження доступності, відповідно до якого: чим легше людям пригадати щось, тим більш поширеним воно вважається. Чим легше людям подумати про подію, що відбувається, тим більш значущими вони вважають наслідки. Таким чином, люди жалюгідні в статистичних розмірковуваннях;

6) Ефект попереднього ставлення, піддаючись якому, громадяни, котрі сильно зацікавлені певним питанням, оцінюють аргументи щодо нього більш поляризовано;

7) Тиск оточення та авторитет, відповідно до якого, люди схильні піддаватися нераціональному впливу визнаного авторитету, суспільного тиску та загальної думки [1, с.96-97].

З огляду на зазначене, відкритим постає питання про саму можливість «деліберації без упереджень» між трьома категоріями громадян (вулканцями, хуліганами та хоббітами). Вулканці мають переконання відповідно до існуючих доказів; шукають нові свідчення за та проти цих переконань; відмовляються від переконань, коли отримують нові дані. Хоббіти ж у свою чергу недостатньо поінформовані та раціональні, хоча можуть мати хороші ідеї, думки та заперечення. Коли ідеально раціональні хоббіти та вулканці разом здійснювали б делібе-

рацію, то всім було би краще. Але це лише модель дискурсу, котру Дж. Бреннан погоджується іменувати фантазією, що випадає з реальності [1, с.94-95].

Чи можуть проводити деліберативні обговорення хулігани (якщо можна цією назвою вшанувати їхню дискусію)? Вони будуть намагатися домінувати у дискусії, ігноруватимуть, глузуватимуть та перебиватимуть один одного, або бурмотатимуть образи собі під ніс.Вони не зможуть запропонувати обґрунтувань для своїх поглядів, не зможуть прийняти чужі обгрунтування. Вони маніпулюватимуть один одним, використовуватимуть мову, щоб заплутати інших, і брехатимуть, якщо це допоможе їхній стороні. Хулігани ставатимуть лише упертішими та гніватимуться перед тиском протилежних доказів. «Сила кращого аргументи» є слабкою, коли деліберують хулігани. З огляду на це, хулігани стають гіршими, а не кращими, коли деліберують. Недієздатність «сили кращого аргументу», поширені упередження та політична деліберація не робить громадян більш шляхетними чи освіченими в реальному житті, а може з легкістю розтлівати та отупляти [1, с.97].

З огляду на зауважене, Дж. Бреннан підкреслює, що ми маємо серйозні презумптивні підстави не заохочувати все більше і більше громадян брати участь у політиці [1, с.111]. Він наголошує на так званих «хороших причинах» відсторонення деяких громадян від влади. Для цього, використовує порівняння з відсторонення деяких водіїв від кермування не з причини того, що вони – жінки, чорношкірі чи атеїсти, а з причини того, що вони є некомпетентними водіями, що нав'язують надто великий ризик іншим, коли їдуть за кермом. Так само, некомпетентні громадяни можуть нав'язувати занадто великий ризик іншим, коли вони беруть участь у політиці. Отже, решта можливо має право бути захищеним від такої некомпетентності [1, с.42].

Перейдемо до з'ясування підстав критичного ставлення Дж. Бреннана до загального виборчого права, що забруднює демократію. По-перше, автор підкреслює, що громадяни та держави повинні припинити використовувати право голосу як почесну відзнаку [1, с.191]. Люди та громадянство в цілому не повинні лише з огляду на народження чи проживання вважатися компетентними для голосування. Деякі громадяни не повинні мати права голосу або повинні мати слабші виборчі права. З огляду на відчуття «несприйняття» цього твердження, автор декілька разів наголошує, що не варто ставитись до зазначеної ідеї з відчуттям образи, нерівності чи елітарності. Необхідно прийняти це як належне або більше вчитися [1, с.191], адже право голосу – це лише метафоричний знак рівності [1, с.159]. Можна бути переконаним, що завдяки наділенню кожного рівним виборчим правом демократія виражає ідею, що кожна людина є рівною. Навіть якщо це правда, маємо запитати: чому ми повинні думати, що існує хоч якась моральна вимога виражати рівність таким чином? Існує безліч інших способів виразити ідею рівності. Чого саме вимагає ідеал рівності залишається серйозним предметом для дискусій. Ідеал рівності:

– вимагає рівного розподілу матеріальних ресурсів;
– забороняє рівний розподіл матеріальних ресурсів;
– вимагає рівних можливостей для набуття ресурсів;
– вимагає, щоб відхилення від матеріальної рівності йшли на користь кожному;
– вважає за необхідне, щоб усі громадяни мали рівні права?

Отже, головний скепсис у філософа викликає те, що зобов'язання перед рівним статусом та цінністю всіх людей має будь-який прямий зв'язок з демократією [1, с.165-166].

Щодо забруднення голосування, то тут дослідник бере до уваги, що проблема поганого голосування частково аналогічна проблемі забруднення повітря [3, с.379]. Як влучно зауважив П. Білян: «Заклики йти і голосувати – це як заклики йти і смітити» [2]. Дж. Бреннан розвиває цю ідею у наступний спосіб: «Життя в добре функціонуючій демократії – це великий дар, за який громадяни повинні бути вдячні. Але однією із причин того, що демократія є таким великим даром, є те, що вона не вимагає від нас бути політичним тваринами. Це створює простір для багатьох способів життя, в тому числі одверто неполітичних» [3, с.384]. Тому одним із способів підтримання ліберальної демократії може бути вихід з гри – уникнення поганого голосування.

Дослідник вважає, що люди повинні мати рівні виборчі права, але багато хто не повинен користуватися владою, яку він має. Центральним уточненням є те, що Дж. Бреннан виступає за морально обов'язкове, але політично добровільне утримання потенційно поганих виборців. Він зауважує, що люди не повинні голосувати погано, але ніхто не повинен змушувати їх не голосувати погано. Дехто може бачити утримання як порушення автономності, що можливо, навіть нагадує рабство, але це здається помилковим поглядом. Поки людина має рівне право голосу, вибір не голосувати може бути самостійною дією, способом висловити свою волю, щоб досягти найкращого результату. Оскільки у людини залишається право голосу, людина залишається рівноправним громадянином, і демократична процедура прийняття рішень залишається загалом прийнятною. Тобто науковець стверджує, що люди не повинні голосувати погано, але він не пояснює, як завадити їм погано голосувати. Відбувається констатація факту існування проблеми, але не способу її вирішення через заборону рівного виборчого права [3, с.387-391].

Автор також намагається дати відповіді на деякі критичні зауваження щодо «забруднення голосування». По-перше, він погоджується з зауваженням, що важко сприймати демократію серйозно, коли більшість виборців утримується від голосування, але він також зазначає, що важко сприймати демократію серйозно, коли голосує великий відсоток поганих виборців [4, с.382]. Філософ пише: «Я бачу себе захисником демократії. Я хочу, щоб процес голосування залишався вільним від забруднення, а який захисник демократії хотів би бачити, що його улюблена система забруднена?» [4, с.392].

По-друге, науковець сприймає аргумент, що громадяни часто голосуються за особу, а не за політику. Тому вони можуть бути непоганими при оцінці особи кандидата. Однак, Дж. Бреннан називає саме таке голосування на основі оцінки характеру особи найпоширенішою формою поганого голосування. Як некомпетентний хірург може залишатися доброчесною людиною, так і некомпе-

тентним політиком може бути доброчесна людина. Те, що хірург закінчив Гарвардську медичну школу, свідчить на його користь. Менш очевидним є те, що навчання кандидата в Йєльському університеті свідчить, що він проводитиме хорошу політику [4, С.388-390].

Третє критичне зауваження, на наше дослідницьке переконання, залишається без відповіді. З одного боку, Дж. Бреннан пише, що сучасним демократичним країнам найбільше потрібен електорат, який зберігає конституційну культуру й залишається достатньо пильним, щоб повстати проти будь-якого лідера, котрий намагатиметься порушити його свободи. З іншого боку, він не дає відповіді на питання: як зберегти належний рівень конституційної культури громадян?; як навчити громадян бути достатньо пильними?

Висновки. Демократія продовжує залишатися вибором єдиної альтернативи як для більшості держав, так і для Дж. Бреннана. Однак, для якісного подальшого існування, вона потребує пильного спостереження та повсякденного реагування на все нові й нові виклики. Серед останніх: низька політична участь більшості громадян; загальна некомпетентність виборців; домінування упередженого ставлення до політичних процесів; відсутність прагнень та навичок для ведення деліберації в громаді. Отже, на наше переконання, варто раціонально підійти до запропонованих Дж. Бреннаном способів подолання вищезауважених викликів, і усвідомити усю глибину необхідності політично-добровільного, але морально-обов'язкового утримання «потенційно поганих» виборців від голосування.

Література

1. Бреннан, Джейсон. Проти демократії / Пер. з англ. М.Є. Бистрицький. – К.: Дух і Літера, 2020. – 464 с.

2. Демократія без берегів [Електронний ресурс] // 15.04.2021 – Режим доступу до ресурсу: https://www.youtube.com/watch?v=NuTLm4qKWwI

3. Бреннан, Джейсон. Забруднення голосувань: коли громадяни не повинні голосувати // Проти демократії / Пер. з англ. М.Є. Бистрицький. – К.: Дух і Літера, 2020. – 464 с.

4. Закат демократии? Что будет дальше? / Лекция и дискуссия о судьбах демократии в XXI веке [Электронный ресурс] // 15.04.2021 – Режим доступу к ресурсу: https://www.youtube.com/watch?v=x8bB32NgaxY&t=3040s

References

1. Brennan, Dzheison. Proty demokratii / Per. z anhl. M.Ie. Bystrytskyi. – K.: Dukh i Litera, 2020. – 464 s.

2. Demokratiia bez berehiv [Elektronnyi resurs] // 15.04.2021 – Rezhym dostupu do resursu: https://www.youtube.com/watch?v=NuTLm4qKWwI

3. Brennan, Dzheison. Zabrudnennia holosuvan: koly hromadiany ne povynni holosuvaty // Proty demokratii / Per. z anhl. M.Ie. Bystrytskyi. – K.: Dukh i Litera, 2020. – 464 s.

4. Zakat demokratii? Chto budet dalshe? / Lektsiya i diskussiya o sudbah demokratii v HHI veke [Elektronnyiy resurs] // 15.04.2021 – Rezhim dostupa k resursu: https://www.youtube.com/watch?v=x8bB32NgaxY&t=3040s

Liashchenko I.A.,
Candidate of Political Sciences (Ph. D.), Assistant Professor Taras Shevchenko National University of Kyiv, Faculty of Philosophy, Department of Politology, iraL@ukr.net

Ukraine, Kyiv

JASON BRENNAN: DEMOCRACY CHALLENGES

The article reveals the central ideas of the book "Against Democracy" by the American researcher Jason Brennan, which considers a review of democracy from an atypical scientific perspective "against democracy".

The author's position on the current state of democracy is analyzed, namely, low level of political participation; general incompetence of citizens; dominance of prejudice against political processes; lack of knowledge and skills to conduct deliberation.

The ways to overcome the above-mentioned challenges are revealed, namely, the removal of some citizens from power due to "good reasons" and the politically voluntary but morally mandatory abstinence of potentially bad voters from voting.

Key words: *Jason Brennan, democracy, political participation.*

UDC 323.1 (477)

Redkina G.M.,
Ph.D. in Political Sciences, Assistant Professor, Assistant Professor of department of Sociology of Dniprovsk state technical university, ORCID http://orcid.org/0000-0002-7000-8062, annainred@gmail.com
Ukraine, Kamianske

NATIONAL CONSCIOUSNESS OF YOUTH IN UKRAINIAN SOCIETY

The article deals with the actual problem in Ukrainian society related to the national consciousness of the youth. The national consciousness of the Ukrainian youth is considered to be in a state of ambivalence. The incompleteness of Ukrainian national consciousness becomes apparent in insufficient commitment of independence and territorial integrity of the state, as well as significant differences on political, linguistic, religious and cultural issues. The potential for the formation of youth Ukrainian national consciousness is maintained. However, at the moment there is both the prospect of national consolidation, and national disintegration.

Key words: *national consciousness, youth, patriotism, language, the Ukrainian language, consolidation, disintegration, humanitarian crisis, culture.*

Introduction. Scientific analysis of the European integration process provides the opportunity to predict the existence of the nation state in the future. We observe a blurring of national boundaries, the rapid spread of goods, finance and information. The nation state is not the only representative of national interests on the world market and the international political arena. Any state no longer has the opportunity to govern the society independently and solve its own internal problems. The scope of domestic issues brought to the international level is permanently increasing. However, as the world events show, supranational control and regulatory institutions appeared to be unable to strongly confront the world community will.

The study of national consciousness is one of the current trends in the world of science. The Ukrainian investigations are not away from social processes. The clarification of youth national consciousness orientations in Ukraine is extremely important. In modern Ukrainian science the problem actualization of youth national consciousness are caused by the following factors: individual peculiarity of each person, the personality effect on the ethno-national processes, social changes both in Western countries, and in post-socialist countries; fall in ethnic tolerance, a growing number of ethnic and national conflicts, migration and warfare increase. The most tragic factor is the civil war in Ukraine.

Theory. Youth is a socio-demographic group allocated on the basis of the age characteristics set and social status features. The Law of Ukraine «On Promotion of the Social Advancement and Development of Young People» defines «minor» as a citizen under the age of 18 years. In Ukraine, in 2014, as in previous years, the process of young people decline aged 14–35 years was evident. During 2011–2015 period the number of young people decreased by 1.965 (13.3%). As at 01.01.2015, the number of young people aged 14–35 years in Ukraine were 12.795 [1, p.124]. The social status of young people in Ukraine leaves much to be desired. One reason for the poor state of young people in Ukraine is unemployment. As at 03.01.2014, the number of registered unemployed was 536.3, 41.3% of which is youth [2, p.25]. As a consequence, young people continue to have a deep lack of implementation in the profession. Social mobility of youth communication is growing. Increasing of the base virtual communication among the most active members of society, the development of a new online community generates the new response speed and scale to news events in the country. The rapid heightening and circulation of contradictory data about events in the society can generate permanent information shocks [3, p.42]. In Ukraine, against this background, there is an underestimation of the cultural, political and educational art influence, especially mass one, which leads to the erosion of moral values and national consciousness of the society. In connection with forgoing there is an expansion of regressive value systems, unhealthy lifestyles, destructive cultural stereotypes among the young generation of Ukraine.

Materials and Methods. Considering these factors, we decided to characterize the current state of Ukrainian national consciousness of the Ukrainian young generation.

Research methods used in this work:

1) method of comparative analysis, which enables to investigate the tendency of national consciousness development of the Ukrainian youth as well as sociological and statistical studies;

2) system-analysis technique, assuming the most comprehensive and integral interpretation of the research subject, first of all, its functional dynamics;

3) method of structural analysis permitting the studying of the current state of national consciousness of the Ukrainian youth in the context of the transformation processes of the Ukrainian society;

4) statistical method suggesting the identification of typical behavior and the relationship between the youth and the political situation in Ukraine on the basis of sociological data.

To create a complete picture, we turned to the secondary data of sociological surveys and conducted our own social study. This has allowed us to consider this problem from multifaceted perspective.

Results. The results of sociological research the «Citizenship and activity, national identity, political consciousness, 2015» conducted in 24 regions of Ukraine and Kiev were studied.

So, in assessing the concern about various problems in Ukraine, the representatives of the Ukrainian youth in the

first place pointed out the threat of war and terrorism (56%). Economic problems, economic instability (inflation, unemployment, etc.) are in the second place – 52% of the respondents. The third place takes the corruption and the fact that the laws do not exist for officials and rich people – 47% of respondents. At the same time, of all these civic initiatives, the young people least frequently participated in the initiatives aimed at corruption control and discussions on the draft laws or local budgets (5%), as well as the struggle against the rights limitation of one or another category of people (4%). Responding to a question, what prevents being more involved in civic activities, 33% of respondents said that the reason is a lot of work and, therefore, they don't have time for this. 20% per respondents noted the lack of confidence in the fact that their participation can make a difference or there are no credible organizations or worthy of support actions at the places where they live. 7% of young people noted that nothing stopping them from being engaged in civilian activities [4].

62% of respondents noted that the living conditions of population (employment creation, pay rises, provision of housing) should be first improved for the education of national and patriotic awareness of children and young people. 55% of respondents believe that for this purpose it is necessary to raise the prestige of the country (to improve Ukraine's position in the international arena). In general, 69% of young people believe that it is the State's obligation to implement at least something one of the following, for example: to cultivate patriotism in children from kindergarten (44%); organize national-patriotic groups, organizations, clubs (25%); create and present national-patriotic films, distribute fiction of national and patriotic themes; encourage the emergence of a large number of the national-patriotic orientation in the media (32%); finance activities of national-patriotic orientation (20%); develop youth civic organizations of patriotic direction (22%) [5]. Approximately one in four respondents – 26% is ready to defend their country with guns at the ready if mobilization starts or the need arises (for men – 34% women – 17%). Another 3% of respondents have already taken or are taking part in the acts of war [6].

So, we can say that the Ukrainian youth today is on the way of an active civic life. The revitalizing process of the youth civil participation in the life of the country cannot occur faster because of mistrust towards the authorities. It makes no sense to talk about any changes in activity of youth until the social and political attitudes change. In addition, young people think that they do not have enough personal time for the implementation of active citizenship, and it also plays an important role in the inability to speed up this process.

According to the study «Current Issues of Social and Cultural Development in Ukraine», young people consider that the priority problem is the eradication of corruption. During that 37.1% of respondents were in favor. More than half of young people approve of the signing of the agreement with the European Union. That has been supported by 59% of respondents. Almost 24% is against the alliance with the European Union. In 2008, 47.9% of young people wanted to join the EU. 52.4% of respondents wanted to join the union with Belarus and Russia. In 2012, the situation has changed. Already half of young people approve the accession to the EU, and 49.4% of respondents want to join Belarus and Russia [7, p.172]. The results of sociological research in 2015 demonstrated that the situation has changed to some extent. The number of young people, who believe that Ukraine should join the EU – 49% of respondents, is decreasing. At the same time 31% of young people wish Ukraine to be an independent non-aligned state, and 28% of respondents argue in favor of joining NATO. Much less young people (seven fold) speak out in favor of alignment with Russia (only 7% of respondents). Another 6% of the respondents give the opinion that Ukraine should create its own geopolitical alliance [8]. Thus, issues related to the activities of Ukraine and abroad are very relevant for young people. Linguistic characteristics of young Ukrainian citizens are quite peculiar. The Ukrainian language is unaccustomed to all young people in Ukraine. More than half (51%) of the Ukrainian youth speak Ukrainian in the family. 49% of respondents speak the Ukrainian language at work (study). 43% of respondents communicate in Ukrainian with friends and acquaintances [9]. Of course, the attention should be paid to national-patriotic area. In response to the question about patriotism, the majority (63%) emphasized the role of the national consciousness and pride in their nationality and people. More than half of respondents (52%) feel that love for their home and native town can be a demonstration of patriotism. Only 4% of respondents believe that patriotism is just a romantic image and literary fiction [10]. Thus, young people of Ukraine are quite interested in the problem of patriotic feelings manifestation.

We carried out a sociological research study to clarify the condition of the youth national consciousness in Dneprodzerzhinsk (Kamianske), Dnipropetrovsk region. The study was conducted by questionnaire survey (N = 100) in January – February 2016. Young citizens of Ukraine aged 14 to 35 years were questioned.

So, 48% of young people identify themselves as representatives of the Ukrainian ethnic group. 23% of respondents consider themselves citizens of the world. 19% of respondents chose the variant of answer «I'm just a man». 10% of respondents identify themselves with the inhabitants of the city. 73% of young people sometimes pay attention to the events dedicated to the development of Ukrainian folk art (concerts, exhibitions, cinemas). 23% of respondents do not visit at all such events. 4% of youth pay much attention to such activities. Respondents were asked what they mean to be a patriot. Less than half of respondents (44%) said that patriotism is the love to their homeland. Patriotism means being loyal to their country (18% of young people). Patriotism implies service the own state and people (11%). Among the respondents, 19% claimed that they did not have patriotic feelings. More than half of young people surveyed in Dneprodzerzhinsk (Kamianske) sometimes speak Ukrainian (63%). 28% of respondents do not speak the Ukrainian language at all. Only 9% of respondents constantly speak the Ukrainian language. We decided to find out if young people of Dneprodzerzhinsk (Kamianske) know the history of their native town and state. It turned out that 71% of respondents know just a few historical events. 21% of respondents know the history of their homeland well. 8% of respondents do not have any knowledge of the history of

their region. We asked the question about the national idea capable of bringing together our country. The youth of Dneprodzerzhinsk (Kamianske) gave the priority to economic independence (57%). Popular heritage (2% of respondents) and religion (1% of respondents) were in last place.

In general, young people of Dneprodzerzhinsk (Kamianske) note that civil society has not been formed in Ukraine. The patriotic feelings of young people, for the most part, areshown by the thoughts of love for the Motherland. As a rule, young people do not attend political meetings, demonstrations or events. Although there is a small part of young people who are interested in politics and the life of the country. 63% of young people surveyed in Dneprodzerzhinsk (Kamianske) sometimes communicate in Ukrainian. 71% of respondents know some historical events of the town and state. Just economic independence will be a national idea that can unite Ukraine.

Thus, a sociological study of national consciousness state of youth living in Dneprodzerzhinsk (Kamianske) in 2016 shows that the national consciousness of this category of the population has been formed partially.

Discussion. After analyzing the data of the primary and secondary sociological studies, we can state that there is incomplete development of Ukrainian national identity across the country. This incomplete development is manifested inthe lack of devotion to the idea of independence and territorial integrity of the state. This process is the most evident in the groups of the eastern and southern regions of Ukraine's population. The situation is not the same in each region of Ukraine depending on the geographical, historical, linguistic indicators. Regionally, there is a significant difference on all political, linguistic, religious, cultural indicators. The tendency of regional division remains a major obstacle to the development of national consciousness. At the same time there is a tendency of common positions formation that could be fundamental in the development of national identity and national consciousness. Also, distrust and steadily negative attitude of young people to public authorities have been revealed by analyzing of secondary sociological data. Young people only in a few cases apply to the state authorities. So there is a need to create the authorities responsible for direct implementation and development of the state youth policy.

Thus, both national, and regional indicators of both primary and secondary sociological studies show the same trends in the development of national consciousness of the Ukrainian youth. We can note that the national consciousness of the Ukrainian youth is on the way of the development. In certain manifestations ofthe national consciousness youth is active, but in others is quite indifferent. In particular, the participation in civic and political life is of little interest to the younger generation in Ukraine. There are some problems associated with the crisis, and, as a consequence, with unstable political and economic situation in the country.

Scientists notice that humanitarian crisis is one of the major causes of the winter tragic events in 2013–2014 in Kiev, the separatist movement in the southern and eastern regions of the state, the annexation of the Crimea. This social phenomenon was caused by system neglecting of the humanitarian component of state policy. The oppression of fundamental human values, cultural and educational traditions is going on in society. All of the above deformed the outlook of a new generation of Ukrainian citizens. Overt expression of disregard for the humanitarian component of the state policy has led to deconceptualization of the last. The lack of a strategic document capable to clearly identify the guidelines for the development of humanitarian branch instilled into the public mind an idea of «secondary» humanitarian sphere. Chaotic processes in the humanitarian area of the country have been stimulated. The activities of departments responsible for humanitarian development of the country are uncoordinated. Short-sighted and constant «manual» regulation of this sector and the introduction of «residual» principle with respect to financing, etc. had a negative impact. The lack of credibility of humanitarian sphere in society reflected in low wages of public sector employees, chronic underfunding, the absence or ineffectiveness of government support programs, the inefficiency of cultural policy instruments, ignoring the significance of sponsorship and patronage activities became one of the system preconditions for socio-political crisis. Since the late 1990s, Ukrainian humanitarian area has stopped forming senses – substantial characteristics of basic humanitarian processes. This fact increasingly more sensitive affects the development of society, especially in the economic sphere, because nothing has changed since the time of the Ukrainian state independence. Creative unions, cultural and educational institutions, being under a state-control, are limited by traditional forms of culture, not having a new vision of reality, or unwilling to give it a new vision through art. As a consequence of the situation the cultural area of the Ukrainians is formed very slowly, the ethnic lines and symbols do not get the proper content for the Ukrainian society and do not receive the answers to the challenges of time, losing importance for new generations [11].

Conclusions. Here are the main features of youth national consciousness development in the Ukrainian society: the crisis, contradiction, fragmentation, traumatized mind, vulnerability. National self-determination of the Ukrainian youth is multi-vector. This is evidenced by the opposing geopolitical, religious, linguistic orientations of young citizens of Ukraine recorded by sociologists during the whole period of Ukraine's independence. We should also pay attention to the fact that the increase in high level manifestations of national consciousness in 2014 remained situational. The trends relating to the development of Ukrainian national consciousness of young people remain pessimistic.

It should be noted that the disposal of a situation is possible. To counteract the loss of national identity, it is necessary to pay proper attention to the leisure of young people in museums, archives, educational institutions, etc. Education of human cultural view of the world allows having an effect on the formation of national consciousness. Consistent, goal-directed, coordinated actions, primarily at the state level, are especially necessary during the rupture of the relations between the generations, neglect of cultural traditions, the deterioration of youth education [12, p.230]. There is a demand for the introduction of a clearinfluence pattern on the formation of youth national consciousness in

the Ukrainian society at the national level, taking into account the educating factor. But above all, we should consider and resolve the contradictions that are the causes of the war in Ukraine.

Thus, national consciousness is a very deep and versatile social phenomenon. The national consciousness of youth in Ukraine is still emerging, gaining strength. This way is difficult. Not without reason, even I. Gete said that although the world as a whole is moving forward, young people have to begin all over againeach time. And this finds its reflection in the present day. Building of a new, strong society requires first and foremost, the education of the younger generation. The development of intellectual values, the study of the historical past, instilling the knowledge of previous generations are the things, when put together, display the phenomenological fact of national consciousness. Experience shows that youth is a constant creator of all the new, to some extent, even perfect. It is impossible to look into the world of the futurewithout the development of the national consciousness.

Literature

1. The national-patriotic education – state national security priority. The annual report to the President of Ukraine, Verkhovna Rada of Ukraine on the situation of youth in Ukraine (based on 2014) / [I.O. Zhdanov, I.I. Byelyayeva, S.V. Mytrofanskyy et al.]. – K: State Institute for Family and Youth, 2015. – 200 p. (The original article is published in the Ukrainian language.)

2. Systemic Crisis in Ukraine: preconditions, risks and ways to overcome: analyt. rep. / Ya.A. Zhalilo, K.A. Kononenko, V.M. Yablonskyy [et al.]; under the gen. ed. Ya.A. Zhalila. – K.: NISS, 2014. – 132 p. (The original article is published in the Ukrainian language.)

3. Systemic Crisis in Ukraine: preconditions, risks and ways to overcome: analyt. rep. / Ya.A. Zhalilo, K.A. Kononenko, V.M. Yablonskyy [et al.]; under the gen. ed. Ya.A. Zhalila. – K.: NISS, 2014. – 132 p. (The original article is published in the Ukrainian language.)

4. Youth of Ukraine – 2015 [electronic resource] / [I. Volosevych, S. Herasymchuk, T. Kostyuchenko]. – Electronic data. – 2015. – Access: https://www.gfk.com/fileadmin/user_upload/dyna_content/UA/Molod_Ukraine_2015_UA.pdf. (The original article is published in the Ukrainian language.)

5. Youth of Ukraine – 2015 [electronic resource] / [I. Volosevych, S. Herasymchuk, T. Kostyuchenko]. – Electronic data. – 2015. – Access: https://www.gfk.com/fileadmin/user_upload/dyna_content/UA/Molod_Ukraine_2015_UA.pdf. (The original article is published in the Ukrainian language.)

6. Youth of Ukraine – 2015 [electronic resource] / [I. Volosevych, S. Herasymchuk, T. Kostyuchenko]. – Electronic data. – 2015. – Access: https://www.gfk.com/fileadmin/user_upload/dyna_content/UA/Molod_Ukraine_2015_UA.pdf. (The original article is published in the Ukrainian language.)

7. Balakireva O.M. Integration orientation of population: autumn 2013 / O.M. Balakiryeva, D.A. Dmytruk // Ukrainian society: Science journal. – 2013. – № 4. – P.175-187. (The original article is published in the Ukrainian language.)

8. Youth of Ukraine – 2015 [electronic resource] / [I. Volosevych, S. Herasymchuk, T. Kostyuchenko]. – Electronic data. – 2015. – Access: https://www.gfk.com/fileadmin/user_upload/dyna_content/UA/Molod_Ukraine_2015_UA.pdf. (The original article is published in the Ukrainian language.)

9. Youth of Ukraine – 2015 [electronic resource] / [I. Volosevych, S. Herasymchuk, T. Kostyuchenko]. – Electronic data. – 2015. – Access: https://www.gfk.com/fileadmin/user_upload/dyna_content/UA/Molod_Ukraine_2015_UA.pdf. (The original article is published in the Ukrainian language.)

10. Bystrytskyy E.K. National identity as a political task / E.K. Bystrytskyy // National Security and Defense. – 2007. – № 9. – P.32-33. (The original article was published in Ukrainian language.)

11. Systemic Crisis in Ukraine: preconditions, risks and ways to overcome: analyt. rep. / Ya.A. Zhalilo, K.A. Kononenko, V.M. Yablonskyy [et al.]; under the gen. ed. Ya.A. Zhalila. – K.: NISS, 2014. – 132 p. (The original article is published in the Ukrainian language.)

12. Redkina G.M. Formation of national consciousness of youth in the Ukrainian society / G.M. Redkina // Collection of articles and abstracts on materials of the Third All-Ukrainian scientific-practical conference with international participation «The development of the main directions of social and humanitarian sciences: problems and prospects» (c.Dniprodzerzhynsk, May 27, 2016) / ex. editor Professor K.Yu. Bohomaz. – Project: DSTU, 2016 – P.228-231. (The original article is published in the Ukrainian language.)

Редькіна Г.М.,
к.політ.н., доцент, кафедра соціології, Дніпровський державний технічний університет,
ORCID http://orcid.org/0000-0002-7000-8062, annainred@gmail.com

Україна, м. Кам'янське

НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМОСТЬ МОЛОДІ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Стаття присвячена розгляду актуальної проблеми українського суспільства, яка пов'язана з національною свідомістю молоді. Відзначається, що національна свідомість української молоді перебуває у стані амбівалентності. Незавершеність української національної свідомості проявляється у недостатній відданості ідеї незалежності та територіальній цілісності держави, а також значних розбіжностях у політичних, мовних, релігійних та культурних питаннях. Потенціал формування української національної свідомості молоді зберігається. Але, на даний момент існує як перспектива національної консолідації, так і національної дезінтеграції.

Ключові слова: *національна свідомість, молодь, патріотизм, мова, українська мова, консолідація, дезінтеграція, гуманітарна криза, культура.*

УДК 340.125:323 [477]

Чижова О.М.,
професор кафедри публічного управління та міжнародних відносин НПУ імені М.П. Драгоманова,
Україна, м. Київ

АКТИВІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОГО ПРАГМАТИЗМУ В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ ЇЇ ДЕМОКРАТИЧНОГО РОЗВИТКУ

В статті розглядаються основні напрями активізації політичного прагматизму на сучасному етапі демократичного розвитку.

Ключові слова: *влада, демократія, політичний прагматизм, політичний процес, соціалізація.*

Постановка проблеми. Політичний прагматизм властивість політичної діяльності, за якою головним критерієм і чинником стає досягнення поставленої мети, він характеризується жорсткістю, а іноді й використанням аморальних та протизаконних засобів, що далеко не завжди дає бажані наслідки, його часто протиставляють політичному ідеалізму, але ідеалізм «на словах» у політиці нерідко поєднується з жорстким прагматизмом у практичній діяльності. Саме такою була внутрішня політика Радянської держави, коли проголошувалися найпривабливіші гасла, а на практиці робилося все для досягнення тієї чи іншої конкретної мети. Все це потребує вивчення та використання в політичній науці, що сьогодні дуже актуально.

Виклад основного матеріалу. Як теоретична концепція, прагматизм виник у 70 роках XIX століття; основоположником цього вчення був американський філософ Пірс, який вважав, що прагматизм – це готовність діяти особливим чином, що спирається на віру, прагнення до емоційного спокою, психологічного задоволення від подолання сумніву, з метою забезпечення «зацікавленому суб'єкту» його цілей [1]. Ч. Пірс порвав з класичною традицією в гносеології, згідно з якою пізнання-це відтворення, відображення світу, а істина полягає у відповідності (збігу) знання і дійсності. Ч. Пірс розглядав мислення як спосіб пристосування людини до дійсності, а пізнання як відображення дійсності, досягнення істини заради істини він заперечує, трактуючи його як пристосування до середовища, знаходження оптимальних реакцій для його контролювання, задоволення потреб людини.

Доктрину розробляли У. Джемс, Дж. Дьюї, прагматизму також Ф.К. Шіллер. Родоначальником політичного прагматизму вважається американський мислитель Дж. Дьюї, який вважав, що еталон людського досвіду-морально-етичний досвід. Він наголосив на розриві людського досвіду на два типи, які відбулися в нашу епоху. Перший тип наука та її застосування до технологій, що досягли значного успіху в практичній діяльності, а другий – майнові суперечності, війни, конфлікти і т.д.

Основні ідеї філософії прагматизму були сформульовані, як уже зазначалося вище. Чарльзом Пірсом у двох статтях – «Закріплення вірування» та «Як зробити наші ідеї ясними».

До ідей Ч. Пірса і сьогодні нерідко звертаються дослідники, які займаються методологічними проблемами науки семіологічними дослідженнями, що говорить про серйозність його відкриття. Щоб відокремити свою концепцію від теорії Джемса, Пірс називає погляди «прагматицизмом», а не «прагматизмом».

Пізнання не інтуїтивне за природою, як твердив Пірс, стверджуючи, що У ньому не повинно бути ні запозичень зі здорового глузду, ні апріорних синтетичних суджень. У роботі «Закріплення вірування» Ч. Пірс називає чотири методи фіксації вірувань: 1) метод сліпої прихильності; 2) метод авторитету; 3) апріорний метод; 4) науковий метод.

Соціальна дія, як пише Пірс, не може базуватися на методі сліпої прихильності. До авторитарних методів вдаються ті, хто вербує паству страхом, інквізицією. Метод організованих релігійних громад хоча і ефективний, все ж не вічний, бо жодна з релігій не встояла під натиском критики, а апріорний метод претендує на згоду з розумом. Але ж розум одного філософа не той самий. що іншого... таким чином, якщо ми хочемо зробити міцнішими наші вірування, єдино конкретним методом доведеться визнати науковий [2]. Ці положення важливі та методично обгрунтовані, а також активізують процес розвитку політичного прагматизму.

Прагматична доктрина виникла з полеміки» Пірса проти раціоналізму Р. Декарта, зокрема трьох головних принципів: методологічного сумніву, інтуїції, ясності та чіткості ідей.

Концепцію Ч. Пірса розвинув до більш широкого рівня світогляду видатний американський філософ та психолог У. Джемс, який наголошував, що реальність має багато форм і вимірів. Істиною він вважав те, що дає змогу асимілювати свій новий досвід із своїми переконаннями.

Одна з центральних категорій філософії Джемса «самодостатнім та ні на що не спирається». Досвід цілком збігається з реальністю [3]. На перший погляд, ідеї Джемса мало відрізняються від ідей у Пірса, однак це не зовсім так. «Ідеї, будучи частиною нашого досвіду, стають істинами, остільки допомагають встановити зв'язок з іншими... ідея частинами досвіду, засвоїти його за допомогою концептуальних схем істинна, якщо оперує з упевненістю, спрощуючи і економлячи наші зусилля», – така позиція Джемса. Іншими словами, мова йде про інструментальність істини, корисність у справі поліпшення і полегшення умов існування [4].

Філософсько-політичні концепції засновників прагматизму справили і величезний політико-методологічний вплив на розвиток суспільних наук і практичну діяльність. Вони сприяли активізації політичного прагматизму руйнуванню фундаментальних стереотипів науковців і

практиків того часу. Прагматизм вплинув і на розвиток американської політичної думки XX століття.

У період між двома світовими війнами ідеї прагматизму набули великого поширення у США та Західній Європі. У філософських та урядових колах політичний прагматизм зайняв вагоме місце, що дуже важливо для його використання в методичній науці. Прагматисти запропонували програму реконструкції філософії прагматизму, згідно з якою вона мала стати загальним практичним та методичним методом розв'язання проблем, які постають перед людьми в різних життєвих ситуаціях, що виникають у світі, котрий постійно змінюється.

Головними методологічними тезам політичного прагматизму, що їх узяли на озброєння політики-прагматики, є: заперечення апріорних пояснень, постійне звернення до практичного досвіду: інструментальне розуміння ідеології, культури, моралі, перенесення перевірених наукових методів у політичну практику.

З погляду сьогодення, політичний прагматизм це не тільки утилітарний підхід до повсякденних проблем, що відзначаються вузьким практицизмом і одіозним ототожненням істини з корисністю. Це, насамперед, теорія про доцільну діяльність людини, важливими принципами якої є: справа, потреба практичних дій, матеріальний інтерес, вирішальна роль волі у здійсненні людського досвіду та ін. Головна позитивна ідея політичного прагматизму необхідність діяти, не покладаючись на авторитет, на апріорні ідеї, на випадок тощо: шукаючи кращі способи та варіанти, випробовувати та перевіряти їх, відбирати лише найефективніші, приймати обгрунтовані рішення, тобто керуватися розумом. Суть демократії, демократичного суспільства, з позиції політичного прагматизму, полягає в умінні компетентно робити справу в процесі вільного необмеженого методологічного експериментування.

Будь-який політичний процес доцільно розглядати лише через політичний прагматизм, його активізація але політичний прагматизм, означає розуміння політичної доцільності того чи іншого суспільно-політичного процесу. що с сьогодні дуже актуальним та методично виправданим. Через політичний прагматизм можна спостерігати народження яскравої індивідуальності, під впливом активізації політичного прагматизму.

Фактично, саме політичним прагматизмом його активізацією послуговуються практично будь-які сучасні політичні режими, беручи на озброєння такі прогресивні гасла, як свобода, рівність, єдність і т. д.

В сучасному розумінні політичний прагматизм реалізується через інформаційну сферу, а якщо розглядати розвиток суспільства, то можна виділити головний чинник, що характеризується різними засобами. За часів Макіавеллі вважалося, що той, хто володіє власністю, володіє світом. Якщо порівняти часи Макіавеллі і теперішні, то можна дійти до однозначного висновку-майже нічого не змінилося, але тепер під власністю розуміють не лише можливість мати засоби виробництва або певні ресурси, але і володіння інформаційними засобами. Саме володіння елементом дозволяє реалізувати свої політичні цілі та досягти певної мети без використання не прийнятих засобів.

Масові комунікації відіграють важливе значення в політиці, а особливе це стосується лобіювання певних інтересів, насамперед,під виглядом підтримання їх у суспільстві, через позитивно сформований імідж певного інтересу. Така методика використання основних положень прагматичної «теорії» в політичній науці.

Отже, прагматизм витлумачує практика як діяльність людини, а тому зрозумілим є те,що будь-яка діяльність людини спрямована на задоволення певних потреб. Прагматизм пояснює соціальні явища за допомогою «теорії прогресу», за якою у суспільстві йде процес досягнення певної мети.

Висновки. Прагматизм чітко пов'язаний з процесом соціалізації, що знаходиться під впливом прагматизму. Соціалізація – процес засвоювання індивідом у продовж всього життя досвіду, який був накопичений людьми на протязі всього існування людства. Саме соціалізація особи сприяє визначенню чітких інтересів індивідів, які будуть посідати чільне місце серед інших потреб.

Найінтенсивніше соціалізація особистості починає проходити з шкільних років. Саме в школі учні отримують свої перші знання та навички соціальної Взаємодії з іншими індивідами та соціальними групами. З роками досвід та знання накопичуються та перебігають у нові стадії взаємодії індивідів. Так, змінюються потреби і цілі, а відповідно в них формується характер їх задоволення та о досягнення. З певним часом молодь починає формувати свої погляди на політичну владу та відношення до неї. Відповідно до цього формується ступінь довіри та участі у політичних процесах.

Участь молоді у політичному процесі залежить від конкретного політичного режиму. Наприклад, при комуністичному режимі молодь допускалася лише на нижні щаблі влади, а у демократичному суспільстві навпаки, – доступ можуть мати всі, але це залежить від того, хто має ресурси.

У випадку з демократичним режимом можна чітко зрозуміти, що принцип змагальності не завжди сповна виконується, а тому більшість прогресивних ідей не можуть бути реалізованими та методико обгрунтованими.

Таким чином, будь-який політичний процес слід розглядати через політичний прагматизм. Соціальні явища прагматизм намагається пояснити за допомогою «теорії прогресу», за якою прогрес у суспільстві полягає не в досягненні суспільством певної мети, а в самому інтеграційному процесі руху.

Отже, політичний прагматизм – властивість політичної діяльності, за якою головним критерієм і чинником стає досягнення поставленої мети.

Література

1. Політологічний енциклопедичний словник – К. Генеза 2004-735с.

2. Матвійчук А.О. Біхевіористський етап у розвитку політичної науки.-К.,2004.-С.316

3. Політичний словник.-К.,1976.-С45.

4. Соціологія. Підручник // За ред. В.П. Городяненкка.-К.,2002.-С.320.

References

1. Political Science Encyclopedic Dictionary – K. Genesis 2004-735p.

2. Matviychuk AO Behavioral stage in the development of political science.-K., 2004.-P.316
3. Political Dictionary.-K., 1976.-S45.
4. Sociology. Textbook // Edited by V.P. Gorodyanenkka.-K., 2002.-P.320.

Chizhova O.M.,
Professor of the Department of Public Administration and International Relations of NPU named after M.P. Драгоманова,
Ukraine,Kyiv

INTENSIFICATION OF POLITICAL PRAGMATISM IN UKRAINE AT THE PRESENT STAGE OF ITS DEMOCRATIC DEVELOPMENT

The article considers the main directions of intensification of political pragmatism at the present stage of democratic development.

Key words: *power, democracy, political pragmatism, political process, socialization.*

State administration and law. Economics

УДК 342.924

Безкоровайна Н.М.,
аспірантка 1 курсу Вінницької академії безперервної освіти Уповноважена з публічних закупівель ДНЗ «ВПУ № 7 м. Вінниці», natalya.mykolaivna.tkachuk@gmail.com
Україна, м. Вінниця

ІНОЗЕМНИЙ ДОСВІД ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ СФЕРИ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ

У статті представлено підходи до професіоналізації сфери публічних закупівель у деяких державах Європейського Союзу. На основі аналізу іноземних нормативно-правових джерел виділені найкращі практики у сфері освіти, сертифікації фахівців з публічних закупівель, розмежування кола компетенцій. Розглядаються загальні принципи професіоналізації, що закріплені в актах Європейської Комісії. Автор приходить до висновку, що в Європі існує досить різноманітний підхід до набуття знань і навичок фахівцями із закупівель: від скоординованих планів навчання, стратегій професіоналізації, систем компетентності до систем сертифікації, які втім базуються на загальному принципі стратегічності.

Ключові слова: *професіоналізація, публічні закупівлі, стратегічність, іноземний досвід, сертифікація.*

Постановка проблеми. Для ефективного здійснення публічних закупівель важливою є якість законодавства, яке регулює відповідну сферу в тій чи іншій державі. Проте не менш важливе значення мають також особи, залучені до організації та здійснення закупівель, які повинні володіти знаннями та досвідом як щодо відповідного правового середовища, так і щодо управлінських і технічних питань, що стосуються конкретної процедури закупівлі. З огляду на це, у країнах Європейського Союзу (далі – ЄС) особливе місце належить професіоналізації як напрямку вдосконалення сфери публічних закупівель.

Для України здійснення заходів щодо професіоналізації суб'єктів закупівельної сфери є вагомим кроком у наближенні національного законодавства до законодавства ЄС. У цьому напрямі було здійснення ряд заходів: відмова від формату закупівель тендерними комітетами та введення до штатного розпису фахівців з публічних закупівель (до 1 січня 2022 року); запровадження професійного стандарту «Фахівець з питань публічних закупівель»; здійснення ряд заходів щодо навчання фахівців на основі сучасних методик та технологій тощо. Проте залишається низка завдань, для вирішення яких доцільним є звернення до досвіду держав ЄС.

Мета статті – проаналізувати окремі підходи до професіоналізації сфери публічних закупівель, що застосовуються у країнах Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу. У 2017 році Європейська Комісія (далі – ЄК) ухвалила Рекомендації 2017/1805 щодо професіоналізації публічних закупівель [1], що визначають мету професіоналізації публічних закупівель як загальне вдосконалення всього спектра професійних навичок та компетенцій, знань і досвіду людей, які виконують або беруть участь у завданнях, пов'язаних із закупівлями. При цьому Рекомендація не встановлює зв'язку між централізацією закупівель та професіоналізацією цієї сфери. Так, у преамбулі зазначено, що у межах своїх централізованих або децентралізованих систем закупівель держави-члени повинні надалі заохочувати та підтримувати замовників / організації у запровадженні ініціатив з питань професіоналізації.

Одним із основних підходів, визначених ЄК щодо професіоналізації персоналу з питань публічних закупівель, є стратегічність, що передбачає не лише набуття відповідних компетентностей, але й розвиток і збереження знань і навичок. Стратегічний підхід передбачає створення як програм початкової підготовки, так і програм підвищення кваліфікації, де цінною є співпраця з науковими колами. Також документ містить рекомендації щодо обміну знаннями та передовим досвідом серед практиків, створення форумів та соціальних мереж фахівців.

Частиною стратегічного підходу, окресленого ЄК, є створення певних кар'єрних шляхів, що дозволяють не лише постійно навчатися та вдосконалювати навички та досвід, але й формувати стимули, пов'язані з рівнем відповідальності персоналу, який здійснює закупівлі. Інші ключові аспекти, згадані в Рекомендації 2017/1805, це сприяння доброчесності за допомогою заходів відповідності та прозорості, які повинні застосовуватися державами-членами. Окремо зазначено, що впровадження різних інструментів, особливо інформаційних технологій, та процесів публічних закупівель сприяють професіоналізації робочої сили з питань закупівель.

Центральним інструментом у сфері професіоналізації публічних закупівель для країн ЄС є на сьогодні ProcurCompEU – інструмент, розроблений ЄК для підтримки професіоналізації публічних закупівель [2]. ProcurCompEU визначає 30 ключових компетенцій у «матриці компетентностей», щоб забезпечити загальний стандарт для фахівців з публічних закупівель в ЄС та за його межами. Документ також містить інструмент самооцінки та загальну навчальну програму навчання. Цінність цього інструменту в тому, що він допомагає організаціям створювати команди професіоналів, а окремим фахівцям у сфері публічних закупівель оцінювати свої компетенції. У свою чергу, заклади освіти, в тому

числі українські, можуть використовувати його для побудови програм навчання.

Визначальною характеристикою професіоналізації в європейських державах є поступовість. Так, у Франції поетапний процес професіоналізації був розпочатий у 2013 році і мав на меті досягнення високого рівня виконання функції закупівель у середньо- та довгостроковій перспективі. Розроблена Державним управлінням закупівель (Direction des ach ats de l'État, DAE) програма професіоналізації фахівців з державних закупівель включала декілька етапів реалізації. Перший крок полягав у проведенні опису ролей, практик закупівель та відповідних навчальних програм, здійсненні консультацій і опитувань. Другим кроком, здійсненим DAE, була розробка єдиної загальної системи професіоналізації для всіх фахівців з державних закупівель. Практично це полягало у створенні Міжвідомчої довідкової системи підготовки кадрів із закупівель.

Державна класифікація професій була доповнена новою професійною групою «Закупівлі» та була створена єдина довідкова основа навчальної програми з урахуванням п'яти профілів професії. Останнім кроком стала розробка належного кар'єрного шляху для спеціалістів з державних закупівель шляхом сертифікації підготовки осіб для зайняття цих посад, що спрямовано на підтримку гармонізації навчальної практики, змісту, а отже, знань і навичок фахівців з державних закупівель [2, с.153].

Слід зазначити, що за французькими нормативними положеннями професійна група «Закупівлі» включає п'ять профілів посад: 1) менеджер із закупівель, який керує та реалізує політику закупівель відповідно до цілей ефективності; 2) публічний закупівельник, який гарантує, що закупівлі відповідають як якісним, так і кількісним потребам та забезпечує досягнення результатів; 3) експерт-консультант із закупівель, який консультує щодо конкретних аспектів, таких як пошук, переговори, соціальна та екологічна відповідальність тощо; 4) помічники публічних закупівель, які відповідають за адміністративні аспекти процедур закупівель та консультують щодо юридичних ризиків та переваг державного контракту; 5) менеджер замовлень, який керує замовленнями товарів і послуг. Вважаємо такий підхід виправданим, адже дозволяє розмежувати коло компетенцій і визначити окремі вимоги щодо кожної із посад відповідно до її завдань і функцій.

В країнах ЄС у сфері публічних закупівель переважає післядипломна освіта та періодичні короткострокові навчальні курси. Ступінь магістра публічних закупівель існує в кількох державах-членах ЄС – Ірландії, Великобританії, Італії, Литві [3, с.73]. Найкраще співпрацю з освітніми закладами можна прослідкувати на прикладі Польщі. У 2011 році Управління державних закупівель (Urząd Zamówień Publicznych) підписало угоди про співпрацю з підготовки та реалізації програми післядипломної освіти в галузі публічних закупівель з 6 університетами в Польщі. Основною метою стала професіоналізація персоналу для належної підготовки та проведення процедур державних закупівель у Польщі; а також забезпечення того, щоб принципи недискримінації, рівності та прозорості суворо застосовувались фахівцями з державних закупівель.

Зміст угоди передбачає розробку стандартної навчальної програми, яка гармонізує стандарти післядипломної освіти в галузі публічних закупівель. Така угода про співпрацю залишається відкритою для інших університетів [2, с.167-169]. При цьому угода встановлює вимоги як до змісту, так і до форми навчання фахівців. Так, програми навчання повинні щонайменше охоплювати всі аспекти, викладені у стандартній навчальній програмі, викладеній в угоді про співпрацю. По-друге, навчальна програма повинна передбачати щонайменше 100 годин навчання та тривати два семестри. Крім того, навчання не повинно обмежуватися теоретичною частиною, а включати також практичну частину.

З професіоналізмом кадрів тісно пов'язані питання проблеми доброчесності та запобігання корупційним діям у публічних закупівлях. Некомпетентність та корупція є явищами, що підсилюють одне одного. Хоча наявність професійного статусу не виключає можливості вчинення корупційних діянь окремими членами, але він допомагає контролювати неналежну поведінку, дозволяючи оцінювати дії відповідно до стандартів, прийнятих професією. Отже, підвищення професіоналізації може обумовлювати також зменшення корупційних ризиків.

Питання запобігання корупції часто становлять предмет вивчення у навчальних програмах із підготовки фахівців. Зокрема, у Словаччині головним постачальником послуг з навчання публічним закупівлям є Управління державних закупівель. Проте інші спеціалізовані установи також проводять тренінги з питань закупівель: Агентство з охорони навколишнього середовища проводить освітні заходи щодо «зелених» публічних закупівель; Антикорупційне агентство Президії Поліцейських Сил проводить навчання щодо уникнення зловживань та порушень у процесах закупівель [2, с.127].

Важливим у процесі підготовки кадрів є фактор мотивації, який може втілюватися у необхідності набрання певної кількості балів за результатами іспиту після завершення навчання та отримання сертифікату, виданого на обмежений період часу, який потребує підтвердження через певні проміжки часу. Підхід деяких держав передбачає сертифікацію фахівців (наприклад, Угорщина, Хорватія) і ведення відкритого реєстру суб'єктів, що мають відповідні сертифікати, який сприяє утвердженню фахівців із публічних закупівель як професії. Інші країни з цією метою співпрацюють із зовнішніми професійними структурами, які пропонують сертифікувати спеціалістів із закупівель (наприклад, Chartered Institute of Purchasing & Supply (CIPS).

Система сертифікації повинна відповідати рівням компетенцій і досвіду. Як правило, вона включає деталі кожного навчального предмету – щодо його змісту, мети, результатів навчання. Усі слухачі повинні складати іспит в кінці навчального курсу для отримання сертифікату. Система поновлення сертифікатів має вирішальне значення для підтримки якості знань і навичок спеціалістів із закупівель. Однак, ця вимога не повинна

шкодити повсякденному навантаженню спеціалістів з державних закупівель.

Подібна система підготовки працівників публічних закупівель діє у Хорватії. Дирекція системи державних закупівель при Міністерстві економіки та інновацій, підприємництва та ремесел, яка відповідає за реалізацію політики публічних закупівель, запустила загальнонаціональну схему сертифікації працівників державних закупівель для вирішення проблем, пов'язаних із недостатністю компетенції фахівців. Для отримання сертифіката учасники повинні пройти тест після 52-годинних курсів з державних закупівель. Щоб скласти іспит, учасник повинен правильно відповісти на 70% із 50 питань. Сертифікат дійсний протягом трьох років, після чого для оновлення необхідно пройти 32-годинну програму навчання [4, с.43].

Висновки. Досвід європейських держав свідчить про те, що професіоналізація є концепцією розвитку публічних закупівель у напрямку підвищення прозорості, відповідальності та ефективності у сфері закупівель. В основні лежить необхідність підходу до закупівельної діяльності як до стратегічної діяльності, а не адміністративної функції. Відтак, професіоналізація є таким соціальним процесом, що перетворює певну сферу діяльності на цілісну професію з найвищим рівнем доброчесності та компетентності. В цілому, в Європі існує досить різноманітний підхід до набуття знань і навичок фахівцями із закупівель: від скоординованих планів навчання, стратегій професіоналізації, систем компетентності до систем сертифікації.

Ключовим на сьогодні для України є залучення зацікавлених осіб і підвищення обізнаності щодо змісту та значення професіоналізації сфери публічних закупівель, в тому числі вивчення відповідного досвіду держав ЄС. Одним із основних принципів, який застосовується європейськими державами у сфері професіоналізації публічних закупівель є стратегічність, що передбачає не лише набуття відповідних компетентностей, але й розвиток і збереження знань і навичок.

Література

1. Commission Recommendation (EU) 2017/1805 of 3 October 2017 on the professionalization of public procurement – Building an architecture for the professionalization of public procurement. Official Journal L 259, 7.10.2017, p. 28-31

2. ProcurCompEU – the European competency framework for public procurement professionals. URL: https://ec.europa.eu/info/policies/public-procurement/support-tools-public-buyers/professionalisation-public-buyers/procurcompeu-european-competency-framework-public-procurement-professionals_en (дата звернення: 11.03.2021)

3. Ткаченко Н. Професіоналізація публічних закупівель в Україні. Вісник КНТЕУ. 2017. № 5. С.72-85.

4. Improving Lithuania's Public Procurement System. OECD 2019. URL: https://www.oecd.org/governance/public-procurement/publications/C1-improving-lithuania-public-procurement-system.pdf (дата звернення: 11.03.2021)

References

1. Commission Recommendation (EU) 2017/1805 of 3 October 2017 on the professionalization of public procurement – Building an architecture for the professionalization of public procurement. Official Journal L 259, 7.10.2017, p. 28-31

2. ProcurCompEU– the European competency framework for public procurement professionals. URL: https://ec.europa.eu/info/policies/public-procurement/support-tools-public-buyers/professionalisation-public-buyers/procurcompeu-european-competency-framework-public-procurement-professionals_en

3. Tkachenko N. Profesionalizaciya publichnyh zakupivel v Ukrayini. Visnyk KNTEU. 2017. 5. S. 72-85.

4. Improving Lithuania's Public Procurement System. OECD 2019. URL: https://www.oecd.org/governance/public-procurement/publications/C1-improving-lithuania-public-procurement-system.pdf

Bezkorovayna N.M.,
Postgraduate student of the 1st year Vinnytsia Academy of Continuing Education Commissioner for Public Procurement DNZ «VPU № 7 Vinnytsia», natalya.mykolaivna.tkachuk@gmail.com
Ukraine, Vinnytsia

FOREIGN EXPERIENCE OF PROFESSIONALIZATION OF PUBLIC PROCUREMENT

The article presents approaches to the professionalization of public procurement in some countries of the European Union. Based on the analysis of foreign legal sources, the best practices in the field of education, certification of public procurement specialists, delimitation of competencies are identified. The general principles of professionalization, enshrined in the acts of the European Commission, are considered. The author concludes that in Europe there is a very diverse approach to the acquisition of knowledge and skills by procurement professionals: from coordinated training plans, professionalization strategies, competency systems to certification systems, which, however, are based on the general principle of strategicity.

Key words: *professionalization, public procurement, strategicity, foreign experience, certification.*

УДК 339.138

Савчук Л.М.,
к.е.н., доцент кафедри економіки, підприємництва та менеджменту
Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти»,
Україна, м. Київ

МАРКЕТИНГ ПЕРСОНАЛУ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

У статті розглянуті проблеми з'ясування сутності, включаючи його термінологічну визначеність, маркетингу персоналу, особливостей ефективного використання цього виду управлінської діяльності. Представлені діючі та перспективні концепції маркетингу робочої сили в залежності від специфіки та інтересів суб'єктів ринку праці. Визначені базові принципи маркетингу персоналу, на основі яких найбільш ефективно реалізується кадрова політика суб'єктів господарювання. Проаналізовані мета і завдання, цілі маркетингу персоналу, висвітлені деякі національні особливості управління персоналом.

Ключові слова: *маркетинг персоналу, принципи маркетингу персоналу, функції управління, національна модель, ринкова конкуренція.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі кадрова політика підприємств постає важливим фактором ефективного управління персоналом. Вирішуючи проблеми планування потреби і підбору персоналу організації та підприємства застосовують маркетинг персоналу, як спосіб та засіб досягнення успішності та стійкості підприємства в умовах ринкової конкуренції. Ефективне використання маркетингу персоналу вимагає відповідних знань про основні правила та вимоги щодо реалізації цього виду управлінської діяльності. У зв'язку з цим дослідження основних характеристик маркетингу персоналу як фактору успішної діяльності організації та її ефективності набуває особливої актуальності.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідженню маркетингового підходу в управлінні персоналом на сучасному етапі присвятили свої праці В.Г. Воронова, Є.В. Ромат, М. Вячеславський, М.М. Алєксєєва, О.Л. Богданова, Б.М. Генкін, А.Я. Кібанов, С.В. Шекшин та ін., в яких ця сфера управлінської діяльності вивчалась, здебільшого, з позицій формування концептуальних основ маркетингу робочої сили та розробки відповідного інструментарію маркетингової діяльності. В якості наукового напрямку маркетинг персоналу існує впродовж досить невеликого проміжку часу, звідси й несформованість його однозначного розуміння та чітких характеристик.

Мета статті полягає у визначенні і висвітленні основних загальних характеристик такого виду управлінської діяльності, як маркетинг персоналу в аспекті забезпечення реалізації кадрової стратегії і політики організації.

Виклад основного матеріалу. Питання забезпечення сучасної організації висококваліфікованим персоналом, його утримання на підприємстві, та ефективного управління ним вирішуються через маркетинг персоналу, налаштування і здійснення якого потребує чіткого уявлення і розуміння цієї управлінської категорії.

Сучасна наукова література з менеджменту не дає однозначного єдиного поняття, яке б слугувало характеристикою діяльності, пов'язаною з маркетингом персоналу [1-6]. Крім, власне, «маркетинг персоналу», використовуються такі терміни, як «кадровий маркетинг», «персонал-маркетинг», «маркетинг трудових ресурсів», які окремими авторами [1,7,8,10] вважаються змістовно синонімічними.

Вирішуючи завдання визначення маркетингу персоналу сучасні автори демонструють різні підходи, відповідно до яких останній розуміється або широко, або звужено. Вузьке тлумачення зводиться до визначення маркетингу персоналу як певного виду діяльності [1,3,4, 9,10], або ж до функції управління персоналом [6,8,9,11, 12]. Широке розуміння маркетингу персоналу наділяє його якостями ідеології, або ж філософії [5].

Віддаючи належне вченим-дослідникам, маємо зауважити, що найбільш зручним для сприйняття і використання залишається визначення, наведене в енциклопедичному словнику з управління: «Маркетинг персоналу (або «персонал-маркетинг») – це вид управлінської діяльності, спрямованої на визначення і покриття потреби в персоналі» [2]. Таке визначення можна вважати похідним від запропонованого загального розуміння маркетингу в Основах маркетингу, як «вид людської діяльності, яка спрямована на задоволення нужд і потреб шляхом обміну» [13].

Варто також не забувати і про існування маркетингу персоналу як науки, яка базується на принципах:

– науковості, використовуючи досягнення у сфері управління, психології та соціології;

– комплексності, оскільки вивчає внутрішні та зовнішні фактори впливу на планові показники;

– гуманізму, коли персонал сприймається як головна ланка виробничого процесу, і будь-який співробітник вважається цінним;

– перспективності, завдяки чому виробничий план розраховується на базі технологічних можливостей і чисельності співробітників;

– оптимальності, коли стратегія маркетингу персоналу враховує дієві методи впливу на робітників;

– оперативності, завдяки якої в будь-яких ситуаціях проблеми вирішуються відповідно до завданих у компанії стандартів, які, у свою чергу удосконалюються і корегуються у відповідності до умов, що змінюються;

– узгодженості, відповідно до якої завдання маркетингу персоналу кореспондують з головними цілями компанії;

– індивідуалізації, коли враховуються особисті і трудові потреби співробітників.

Слід згадати, що методи маркетингу в управлінні персоналом використовуються західноєвропейськими

компаніями з 70-х років минулого сторіччя. Підходи до визначення складу і змісту завдань маркетингу персоналу, що демонструються закордонними організаціями, зумовлюють виокремлення двох головних принципів щодо визначення цих завдань.

Згідно з першим принципом завдання маркетингу персоналу розглядаються в широкому сенсі, коли останній розуміється як певна філософія і стратегія управління людськими ресурсами, про що вже згадувалось раніше. У такому випадку персонал розглядається як внутрішні і зовнішні клієнти компанії. Оптимальне використання кадрових ресурсів через створення сприятливих умов праці і формування і розвиток у кожного співробітника лояльного ставлення до компаніїї є метою такого маркетингу.

Звужене тлумачення, а саме як особливу функцію служби управління персоналом, спрямовану на виявлення і покриття потреб компанії в кадрових ресурсах, передбачає другий принцип.

Принципова відмінність зазначених двох принципів полягає в тому, що перший (широке тлумачення маркетингу) передбачає його віднесення до кадрової політики організації, а другий (вузьке тлумачення) – до відносно самостійної специфічної діяльності служби управління персоналом.

Принципами маркетингу персоналу як специфічного виду управлінської діяльності вважаються такі:

а) спрямованість на споживача робочої сили, тобто роботодавців, що вимагає визначення їхніх груп, їх преференцій і реальних можливостей щодо отримання певних послуг на ринку праці, аналізу та оцінки вимог стосовно спеціальностей і професій, щодо яких існує попит, виходячи з чого мають здійснюватись відповідні заходи з підготовки працівників необхідних категорій;

б) спрямованість на інтереси суб'єктів ринкових відносин, а саме найманих працівників, стосовно формування їх професійного та кваліфікаційного складу, здатності адекватно реагувати на зміни попиту, вимог до умов виробництва, оплати праці, режиму роботи і відпочинку і т.ін.;

в) системність підходу, коли всі види діяльності, що стосуються продажу послуг праці в умовах маркетингу (підготовка й перепідготовка кадрів, фінансування, формування і використання доходів населення, сприяння працевлаштуванню, соціальна підтримка і т.д.) координуються і функціонують синхронно;

г) функціонування системи фіксації та аналізу ринкових можливостей, відповідного інформування суб'єктів ринкових відносин та зворотного зв'язку, чим досягається рівновага попиту і пропозиції на ринку праці, що призведе до більш ефективної координації ресурсів.

Базовим принципом маркетингу має стати спрямованість на довгострокову перспективу, що надає можливість суб'єктам ринку праці (через маркетингові дослідження, прогнозування та відповідне планування) бути адекватно інформованими про особливості кон'юнктури, тенденції щодо змін на ринку праці [14].

З урахуванням і в залежності від різних факторів впливу на сучасний ринок праці сформувалися відповідні концепції маркетингу персоналу. Так, концепція ефективного формування професійної робочої сили, яка є поширеною на українському ринку праці, орієнтує споживачів на персонал, як на широко доступний за низькими цінами товар. Так звана цінова концепція ґрунтується на перевагах підвищення вартості робочої сили, яка позитивно вплине на продуктивність праці, оптимізує психологічний клімат в колективі, оскільки високий дохід працівника спонукає його цінувати своє робоче місце: навіть потенційна можливість його втрати сприяє ефективній роботі і виконанню вимог трудової і технологічної дисципліни. Концепція людського капіталу акцентує увагу споживачів на специфічній робочій силі, тобто на товарі, який в найвищому ступені кореспондує з відповідними технічними, експлуатаційними та якісними характеристиками, що гарантує найбільшу вигоду. Така концепція актуальна й ефективна за умов перенасиченості ринку робочої сили.

Досягнення мети через чітке визначення потреб цільових ринків та досягнення їх задоволеності ефективніше, ніж це роблять конкуренти, є головною ознакою концепції традиційного маркетингу. Концепція соціальних переваг вбачає підвищення рівня доходу і покращення умов праці робітників у тому, що саме ринок праці вимушує наймачів пристосовувати заробітну плату та решту характеристик трудової діяльності до вимог і бажань продавця робочої сили.

Існує, також, концепція «его-маркетингу», що концентрується на факторі самореалізації особи, визначенні свого суспільного статусу через максимальну мобілізацію ініціативи, природних дарувань, знань, активної життєвої позиції та ін. Це, власне, програма, реалізуючи яку активний член суспільства здійснює певні кроки до досягнення визначеної мети. Подібною є концепція самомаркетингу, яка, як і попередня, але з певними нюансами, являє собою програму певних дій особи для створення найкращих умов для реалізації основного товару – робочої сили.

Концепція споживчого вибору робочої сили використовує ідею поєднання її здібностей з капіталом в умовах їх обмеженості. Оптимальний вибір забезпечується завдяки врахуванню потреб та уподобань споживача товару та зіставленням бонусів та витрат, яких не уникнути. Такими є головні, але не вичерпні концепції маркетингу персоналу в сучасності.

Використання тієї, чи іншої з зазначених концепцій позиціонування товару на ринку зумовлює класифікацію маркетингу персоналу на певні види:

перспективний маркетинг – застосовується, коли є необхідність виявити потенційний попит на робочу силу з певними характеристиками, і тенденції розвитку такого попиту;

стимулюючий маркетинг – використовується за, практично, відсутності попиту на специфічну робочу силу. Цей вид маркетингу пов'язаний із заохоченням попиту на певні якості і кваліфікації, що відрізняються від вже задіяних в робочому процесі;

диверсифікаційний маркетинг – має на меті віднайдення робочих місць, попит на які не співпадає в часі з потребами певного виду споживачів. Такий вид маркетингу персоналу є ефективним за умов непостійного (сезонного) попиту на специфічну робочу силу;

конверсійний маркетинг – використовується в умовах негативного попиту на конкретну специфічну робо-

чу силу і спрямований на зміну ставлення споживача до неї через аналіз негативної ситуації і реалізацію відповідних програм;

підтримуючий маркетинг – використовується за умов постійного попиту на специфічну робочу силу і спрямований на збереження обсягів попиту на певну здібність до праці;

ремаркетинг – має місце в умовах попиту, що зменшується, і спрямований на стимулювання і пожвавлення професійної підготовки фахівців за певним профілем і кваліфікацією;

демаркетинг – спрямований на зниження обсягів попиту на конкретну здібність до праці в умовах ірраціонального попиту на робочу силу;

протидіючий маркетинг – застосовується під час небажаного попиту на специфічну робочу силу і спрямований на обмеження і переорієнтацію споживчого попиту через пропозиції відповідних альтернатив [15].

З позицій маркетингу персоналу робоче місце є товаром, що пропонується на ринку зайнятості з відповідною вартістю. Від цього й визначаються головні завдання кадрового менеджменту, а саме:

– маркетинг персоналу є дороговказом, згідно з яким здійснюється стратегічне і тактичне планування кадрової політики компанії;

– маркетинг персоналу є інформаційною основою управління кадрами;

– маркетинг персоналу є методом формування іміджу компанії-роботодавця через комунікації з цільовими учасниками ринку праці [16].

Виконуючи свої завдання маркетинг персоналу реалізує дві основні функції: інформування і комунікації. Перша передбачає проведення досліджень, вивчення різноманітних джерел (галузеві видання, статистика бірж праці, маркетингові матеріали конкурентів і т.п.) і збирання та аналіз даних для майбутнього кадрового планування. Друга ж функція – функція комунікації, реалізується через безпосередній вихід на кандидатів, співробітництво з навчальними закладами і «полювання» на перспективних випускників, друк іміджевих матеріалів для формування бренду роботодавця, спонсорські акції та ряд інших видів активності. Формування іміджу компанії та її керівництва також є важливим і відносно вже існуючих співробітників, завдяки чому досягається лояльність, підвищується ефективність праці, знижується плинність персоналу. Адже німецький вчений Г. Штрутц колись слушно зауважив, що у разі реалізації всіх аспектів маркетингу у сфері управління персоналом на високому ефективному рівні не має ніякого сенсу для співробітника залишати цю компанію [17].

Ринок праці, за великим рахунком, представлений двома сторонами: перша – роботодавці зі своїм певним іміджем і відповідними вимогами до претендента, і друга – ті, що пропонують свою робочу силу і мають свої відповідні вимоги до роботодавця. Звісно, ті компанії, що мають більші конкурентні переваги, є для претендентів більш привабливими і вибір буде зроблений на їх користь.

На мал. 1 представлений так званий стратегічний трикутник маркетингу персоналу, який схематично ілюструє позиції сторін на ринку робочої сили [18].

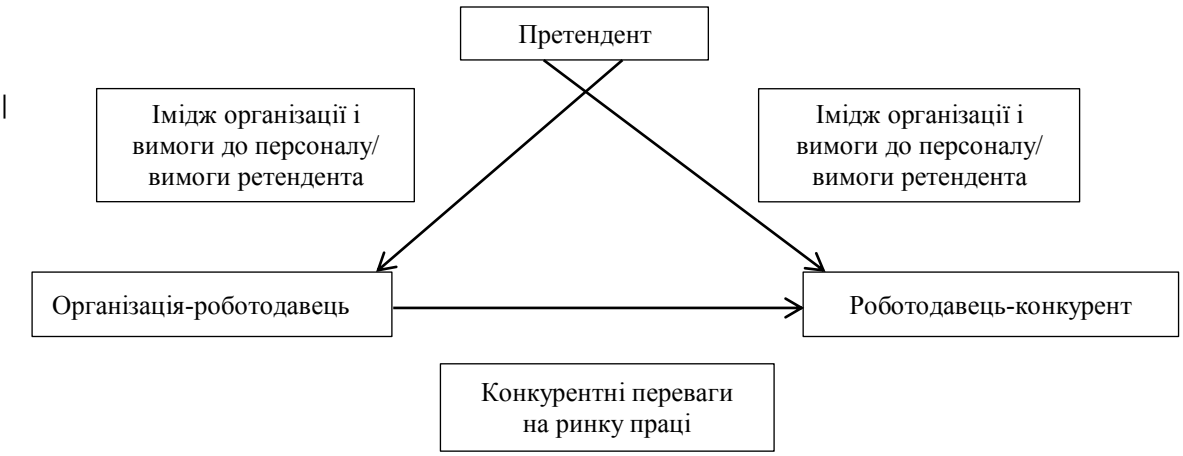

Рис.1. *Стратегічний трикутник маркетингу персоналу*

Маркетинг персоналу стосується не тільки зв'язків з ринком робочої сили, але, як ми зауважили раніше, і відносин з власними співробітниками. У цьому зв'язку мова іде про внутрішній маркетинг, ціллю якого є відносини всередині організації, основою яких є персонал цієї організації. Концепція внутрішнього маркетингу сфокусована на діях персоналу як «внутрішніх клієнтів». Внутрішній маркетинг персоналу розуміється як діяльність організації, що спрямована на різні цільові групи наявних працівників, ціллю якої є виявлення і визначення їх потреб, ступеня їх задоволеності умовами праці, можливостями кар'єрного росту і т. д. Кінцевою метою такої діяльності є оптимальне вирішення завдань ефективного використання наявного людського капіталу [19].

Маркетинг персоналу з його загальними принципами активно застосовується компаніями та підприємствами всіх країн, однак скрізь він має свої особливості завдяки розмаїттю в цих країнах теоретичного та практичного досвіду менеджменту. Таблиця демонструє національні моделі управління персоналом та їхні характеристики.

Таблиця

Національні моделі управління персоналом

Росія	США	Західна Європа	Японія
-патерналізм; -ігнорування потреб персоналу; -незахищеність від власників і адміністрації; -непрофесіоналізм працівників кадрових служб; -слабке делегування повноважень; -незацікавленість працівників і керівників у підвищенні кваліфікації; -слабкий тиск спеціалістів ззовні; -проблемність звільнення недобросовісних працівників	-короткостроковий найм працівників на зовнішньому ринку; -навчання за рахунок фірми; -переважання грошових стимулів; -підбір кадрів за професійними критеріями; -відданість працівника професії, але не компанії	-соціальне партнерство; -орієнтація на просування своїх співробітників; -мінімізація статутної дистанції між керівниками і підлеглими; -участь в прибутках; -постійне підвищення кваліфікації; -допомога при звільненні; -створення сприятливих умов праці	-комбінація довічного найму і тимчасової зайнятості; -інвестиції у розвиток персоналу і вирішення соціальних проблем; -участь працівників в управлінні; -постійна ротація кадрів; -групові принципи просування; -зв'язок винагород з віком та стажем

Зауважимо, що на сьогодні українська модель у гіршому варіанті дублює російську.

Як і будь-який інший спосіб, засіб, метод або ж вид діяльності, маркетинг персоналу має свої вади і переваги. Серед недоліків зазначають: серьозні витрати, пов'язані з пошуком співробітників (використання ЗМІ, друк брошюр, буклетів, періодичних видань, агітаційна робота серед учнів та студентів через виїзні заходи); необхідність інвестицій на перекваліфікацію і додаткову освіту персоналу; напружені відносини всередині колективу, конкуренція і боротьба за виживання з погіршенням психологічного клімату і робочого середовища, що спричиняє, в купі з іншими факторами, плинність кадрів в організації; моральне стимулювання працівника сприймається колективним відторгненням, або із заздрістю; необхідність і важливість постійного моніторингу ринку праці і показників діяльності підрозділів компанії.

В якості переваг маркетингу персоналу визначають: можливість відбору кандидата на посаду зі складу вже існуючого колективу, з професійними знаннями та відповідним досвідом; заходи економічного характеру ефективно впливають на відносини в середині колективу і продуктивність; створення вакансій (робочих місць) для новачків завдяки просуванню посад; відсутність витрат на пошук персоналу з залученням кадрових резервів (архіви, штатний роспис); згуртованість колективу за відсутності демократичної кадрової політики; широке коло претендентів з досвідом і знаннями, отриманими на попередній роботі [20].

Завершуючи короткий огляд основних, визначальних характеристик маркетингу персоналу, слід ще раз зробити наголос на тому, що ціллю маркетингу персоналу є досягнення повного контролю над ситуацією на ринку зайнятості з метою найбільш ефективного задоволення потреб компанії у кадровому ресурсі і, таким чином, вирішення її корпоративних завдань.

Маркетинг персоналу реалізує аналіз ситуації на ринку кадрів з метою визначення якісного і кількісного кадрового ресурсу, необхідного компанії як зараз, так і на перспективу; дослідження перспектив розвитку компанії заради своєчасного надання нових посад і формування вимог до персоналу; підбір кадрів за належними категоріями.

Маркетинг персоналу також вважається частиною загального бізнес-управління у сфері контролю за людськими ресурсами компанії і складається з наступних понятійних елементів:

– управління маркетингом персоналу в компанії, орієнтоване на систему економічних відносин;

– заходи щодо вирішення низки питань про стратегію і практичну реалізацію маркетингу персоналу. Пошук рішень здійснюється через застосування сучасних методик аналізу ринку та формування відповідної інформаційної бази;

– заходи з підвищення конкурентоздатності. Маркетинг персоналу, реалізація цілей якого передбачає комунікацію зі споживачем і задоволення його потреб пропозицією компанії, сприяє формуванню конкурентних переваг такої організації і підвищує її діловий імідж.

Література

1. Tophson Kevin M. The employee revolution / Kevin M. Tophson.– Financial Times Prentice Hall, 1990. – 256 p.

2. Управление персоналом: Енциклопедический словарь; под ред. А.Я. Кибанова.– М.: ИНФРА-М, 1998. – 512 с.

3. Роглєв Х.Й. Основи готельного менеджменту: навч.посіб. / Х.Й. Роглєв.– К.: Кондор, 2005.– 408 с.

4. Кибанов А.Я. Управление персоналом организации: стратегия, маркетинг, интернационализация / А.Я. Кибанов, И.Б. Дуракова.– М.: ИНФРА- М, 2005. – 301 с.

5. Колпаков В.М. Стратегический кадровый менеджмент: учеб. пособие / Колпаков В.М., Дмитренко Г.А.– 2-е изд., перераб. И доп. – К.: МАУП, 2005.– 504 с.

6. Колпаков В.М. Концептуально-понятійні основи кадрового забезпечення системи професійної освіти / В.М. Колпаков Теорія та методика управління освітою.– 2010.– № 4.– С.1-12.

7. Андреева И.В. Управление персоналом / И.В. Андреева, С.В. Кошелева, В.А. Спивак.– С. Пб.: Издательский дом «Нева»; ОЛМА-ПРЕСС, 2003.– 224 с.

8. Статив Ж.Г. Управление персоналом: учеб.пособие / Ж.Г. Статив.– 2-е изд., стереот.– М.: МГИУ, 2005.– 196 с.

9. Черчик Л.М. Розвиток персоналу та його роль у забезпеченні конкурентоспроможності підприємства [Електронний

ресурс] / Л.М. Черчик // Економіка і менеджмент: зб. наук. праць.– Луцьк, Луцький національний технічний університет.– 2010ю– Вип. 7 (26).– Ч. 3.– С.3-11.– Режим доступу до статті: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/en_em/2010_7_3/28.pdf

10. Сардак О.В. Інтегрований підхід до визначення змісту персонал-маркетингу підприємств / О.В. Сардак // Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. Серія «Економіка».– 2012.– Вип. 4 (52).– С.202-209.

11. Торяник Ж.І. Головні напрямки використання маркетингу персоналу в системі управління персоналом / Ж.І. Торяник // Науковий вісник Буковинської державної фінінсової академії.– 2010.– вип. 1.– С.161-168.

12. Ядрансьский Д.М. Маркетинг трудових ресурсів підприємства / Д.М. Ядрансьский // Економіка і регіон.– ПолтНТУ; 2008.– № 4 (19).– С.54-58.

13. Котлер Ф. Основы маркетинга / Ф. Котлер, Г. Армстронг; пер. с англ. Т.В. Клекоти.– 9-е изд.– М.: Издательский дом «Вильямс», 2003.– 1200 с.

14. Кармазін В.А. Маркетинг персоналу як фактор реалізації кадрової стратегії підприємства / В.А. Кармазін, О.О. Перминова // Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки; 2011.– вип. 20, ч. 1171.

15. Навчальні матеріали онлайн (pidru4niki.website)

16. Електронний ресурс: https://www.kom-dir.ru/article/1676- marketing-personala.

17. Патласов О.Ю. Маркетинг персонала: Учебник для бакалавров. М.: Книга по требованию, 2019.– 384 с.

18. Е.О. Таппасханова, З.А. Мустафаева, Р.А. Токмакова, Ф.Р. Бисчекова. Маркетинг персонала: современный подход // Вестник Алтайской академии экономики и права.– 2020.– № 8.– С.96-104.

19. Куденко Н.В. Стратегічний маркетинг: підручник / Н.В. Куденко.– К.: КНЕУ.– 2012.– 523 с.

20. People – Marketing Mix // Sciences. 2014.– № 3-4. [Электронный ресурс]. URL: http://www.marketingteacher.com./people-marketing-mix

References

1. Tophson Kevin M. The employee revolution / Kevin M. Tophson.– Financial Times Prentice Hall, 1990.– 256 p.

2. Upravlenie personalom: Enciklopedicheskij slovar'; pod red. A.YA. Kibanova.– M.: INFRA-M, 1998.– 512 s.

3. Roglyev X.J. Osnovy` gotel`nogo menedzhmentu: navch.posib. / X.J. Roglyev.– K.: Kondor, 2005.– 408 s.

4. Kibanov A.YA. Upravlenie personalom organizacii: strategiya, marketing, internacionalizaciya / A.YA. Kibanov, I.B. Durakova.– M.: INFRA- M, 2005. – 301 s.

5. Kolpakov V.M. Strategicheskij kadrovyj menedzhment: ucheb.posobie / Kolpakov V.M., Dmitrenko G.A.– 2-e izd., pererab. I dop. – K.: MAUP, 2005.– 504 s.

6. Kolpakov V.M. Konceptual`no-ponyatijni osnovy` kadrovogo zabezpechennya sy`stemy` profesijnoyi osvity` / V.M. Kolpakov // Teoriya ta metody`ka upravlinnya osvitoyu.– 2010.– # 4.– S. 1-12.

7. Andreeva I.V. Upravlenie personalom / I.V. Andreeva, S.V. Kosheleva, V.A. Spivak.– S. Pb.: Izdatel`skij dom «Neva»; OLMA-PRESS, 2003.– 224 s.

8. Stativ ZH.G. Upravlenie personalom: ucheb.posobie / ZH.G. Stativ.– 2-e izd., stereot.– M.: MGIU, 2005.– 196 s.

9. Cherchy`k L.M. Rozvy`tok personalu ta jogo rol` u zabezpechenni konkurentospromozhnosti pidpry`yemstva [Elektronny`j resurs] / L.M. Cherchy`k // Ekonomika i menedzhment: zb. nauk. pracz`.– Lucz`k, Lucz`ky`j nacional`ny`j texnichny`j universy`tet.– 2010yu- Vy`p. 7 (26).– Ch. 3.– S. 3-11.– Rezhy`m dostupu do statti: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/en_em/2010_7_3/28.pdf

10. Sardak O.V. Integrovany`j pidxid do vy`znachennya zmistu personal-marketyngu pidpry`yemstv / O.V. Sardak // Visny`k Nacional`nogo universy`tetu vodnogo gospodarstva ta pry`rodokory`stuvannya. Seriya «Ekonomika».– 2012.– Vy`p. 4 (52).– S. 202-209.

11. Toryany`k Zh.I. Golovni napryamky` vy`kory`stannya marketyngu personalu v sy`stemi upravlinnya personalom / Zh.I. Toryany`k // Naukovy`j visny`k Bukovy`ns`koyi derzhavnoyi fininsovoyi akademiyi.– 2010.– vy`p. 1.– S. 161-168.

12. Yadrans`ky`j D.M. Marketyngu trudovy`x resursiv pidpry`yemstva / D.M. Yadrans`ky`j // Ekonomika i region.– PoltNTU; 2008.– # 4 (19).– S. 54-58.

13. Kotler F. Osnovы marketyngu / F. Kotler, G. Armstrong; per. s angl. T.V. Klekoty`.– 9-e y`zd.– M.: Yzdatel`sky`j dom «Vy`l`yams», 2003.– 1200 s.

14. Karmazin V.A. Marketyng personalu yak faktor realizaciyi kadrovoyi strategiyi pidpry`yemstva / V.A. Karmazin, O.O. Perminova // Naukovi praci Kirovograds`kogo nacional`nogo texnichnogo universy`tetu. Ekonomichni nauky`; 2011.– vy`p. 20, ch. 1171.

15. Navchal`ni materialy` onlajn (pidru4niki.website)

16. Elektronny`j resurs: https://www.kom-dir.ru/article/1676-marketing-personala.

17. Patlasov O.YU. Marketing personala: Uchebnik dlya bakalavrov. M.: Kniga po trebovaniyu, 2019.– 384 s.

18. E.O. Tappaskhanova, Z.A. Mustafaeva, R.A. Tokmakova, F.R. Bischekova. Marketing personala: sovremennyj podhod // Vestnik Altajskoj akademii ekonomiki i prava.– 2020.– № 8.– S.96-104.

19. Kudenko N.V. Strategichny`j marketyng: pidruchny`k / N.V. Kudenko.– K.: KNEU.– 2012.– 523 s.

20. People – Marketing Mix // Sciences. 2014.– # 3-4. [Elektronny`j resurs]. URL: http://www.marketingteacher.com./people-marketing-mix

Savchuk L.M.,
Associate Professor of the Department of Economics, Entrepreneurship and Management, Educational and scientific institution of management and psychology, State establishment of high education "University of Education Management", Ukraine, Kyiv

THE GENERAL CHARACTERISTICS OF MANAGEMENT

The problems of ascertainment of the substance of personnel marketing along with its terminological clarity and the peculiarities of the effective use of this kind of managerial activities is the goal of this article. The active and the perspective concepts of working recourse marketing bound to the specificity and the interests of the subjects of labor market are observed. The main principles of the personnel marketing are defined, the last being the base of the most effective realization of the personnel policy of the economy subjects. The aim and the tasks, as well as the goals of the personnel marketing are analyzed, and some national particularities of the personnel management are lit up.

Key words: *personnel marketing, principles of personnel marketing, functions of management, national type, market competition.*

Editor-in-Chief	M.A. Zhurba
Deputy Editor-in-Chief:	I.O. Kuzmichenko
	E.B. Talishinski
	E.V. Starichenko
Mainhandling Editor	Yu.V. Kravchenko
Proofreader	E.V. Starichenko
Designer	T.H. Aldakimova
Makeup	E.V. Starichenko

Journal Editorial Staff Contact Information.
Post Address: 92600 Ukraine, Svatove,
106 Zoriana Str. Sobornist
Journal «Virtus» Editorial Staff,
tel.: +38 (050) 227 30 03,
e-mail: virtustoday@gmail.com
website: http://www.virtus.conference-ukraine.com.ua

Center of Modern Pedagogy «Learning Without Boarders»
Post Address: 7275, boul. Langelier, CP88022 Montreal, QC, H1S 3G9, CANADA
e-mail: info@pedagogiemoderne.com
website: http://www.pedagogiemoderne.com

Signed for printing 28.04.2021.
Format 60×84 1/8. Paper offset. Font Times.
Offset printing. Conventional printed sheet 14,9 Publisher's sheet-copy 14,9
Circulation 500 copies. Order 3054.

Printed PE Shpak V. B.
The certificate on the state registration B02 No. 924434 from 11.12.2006
Ternopil, Prosvity St. 6.
phone 8 097 99 38 299
E-mail: tooums@ukr.net